

2472

SANCTI AURELII
AUGUSTINI
HIPPONENSIS
EPISCOPI
LIBRI XXII.
DE CIVITATE DEI
CASTIGATI ET ILLUSTRATI
OPERA MONACHORUM PARISIENSIIUM
SANCTI MAURI.

Accedunt Collationes Josephi Blanchini
Monachi Veronensis.

*In hac vero Neapolitana editione errata permulta,
quæ tum in Venetam, tum in Antuerpiensem
editionem irrepperunt, emendata sunt.*

Fondo Santoro

C 59

NEAPOLI, MDCCXLVIII.
Ex Typographia JOSEPHI ANTONII ELIA
SUPERIORUM PERMISSU.

AD LECTOREM.

OSTQUAM dogmatica opera dedimus, quibus Ecclesiam informat Augustinus eruditque ad pietatem: restant edenda deinceps scripta ejus polemica, quæ pro Ecclesiæ defensione converso in ipsius hostes stilo composuit. Polemicorum autem primo ordine offert sese grande Opus contra Paganos, adversarios Christiani nominis primos & præ ceteris magis infensos, qui unius veri Dei cultores aperto bello semper, aut adhibita vi sævitiaque, aut certe odiosis criminationibus sunt persecuti. Idololatrarum enim perpetuum hunc fuisse morem, ut si qua Orbi calamitas accidisset, hanc religioni Christianæ imputarent, nemo est qui non intelligat ex lectione veterum, Tertulliani, Ar-

nobii, Cypriani, qui olim suo quisque tempore impiorum obrectationes scriptis apologeticis propulsare pro virili contenderunt. Imperante postea Honorio cum Romæ summam cladem Gothorum exercitus intulisset, recruduerunt infidelium querelæ, solitoque acerbius & injuriosius Deo vero obrectare cœperunt, excidium Urbis in Christianam religionem odiosissime referentes. Nam quia per Imperatorum leges nemini jam colere deos licebat, Romam tutelaribus, quibus conditores illam sui custodiendam crediderant, diis destitutam inevitabili exitio cecidisse, atque ex ipsis haud dubie Christianis, qui in Urbis direptione commune omnium discrimen & captivitatis injurias minime evasissent, totius mali causam ortam esse clamitabant. Tunc ergo zelo domus Dei exardescens Augustinus, animum induxit Opus contra blasphemos, *de Civitate Dei* nuncupatum, conscribere: quo immenso labore quomodo Christianam religionem ulciscatur, & explicat ipse breviter in Retractione quæ Operi præfigi solet, & luculentius docent librorum argumenta singulorum, quæ hac primum editione per nos in fronte voluminis exhibentur.

Partes Operis duas præsertim facit, altera quæ priores decem libros complectitur, Paganis respondens, vetustas illorum opiniones de deorum cultu, quem alii propter hanc vitam, alii propter futuram, esse utilem disputabant, evellit ex animis: altera utriusque Civitatis, mundi & Dei, quibus universi, angeli & homines, hac vel illa comprehendimur, exortum, procursum, exitum tandem sive debitos fines exponit.

Maximi momenti Opus maxima cura elaboravit pro materiæ præstantia & dignitate, proutque virum decebat & summo ingenio præditum, & omnium scientiarum genere ornatissimum. Nam immane dictu est quanta hic sit rerum varietas, quam profusa eruditio, quam solers & exquisita ratio differendi: quasi nihil strenuus Civitatis Dei vindex voluerit, neque artis & industriæ, neque eruditionis sive sacræ, sive profanæ, desiderari his in libris: e quibus re ipsa tamquam e penu refertissimo eruditi disputatores quicumque adversus impios divinæ religionis defensionem posthac suscipiunt, opem & copiam sibi petendam putant.

Volumina prima hujus Operis non plus tria viderat Macedonius Africa Vicarius, cum obstupfactus admiratione rescripsit Augustino: * *Miro modo afficior sapientia tua &c. Nam & illa (quæ Epist. edidisti) tantum habent acuminis, scientiæ, sanctitatis, ut nihil supra sit.* Moxque de iisdem: *Explicui, ait, tuos libros, (neque enim tam languidi aut inertes erant, ut me aliud quam se curare paterentur) injecerunt manum, ereptumque aliis sollicitudinum causis, suis vinculis illigarunt, ita enim mihi Deus propitius sit, ut ego anceps sim, quid in illis magis mirer, sacerdotii perfectionem, philosophia dogmata, historia plenam notitiam, an facundiæ jocunditatem, quæ ita imperitos etiam illicere potest, ut donec explicent non desistant, & cum explicaverint, adhuc requirant. Convicti namque sunt impudenter pertinaces &c.* Paulus Orosius in præfatione ad historiarum libros, quos Augustini impulsu confecit, laudat perficiendo adversus Paganos undecimo libro insistentem, quorum, inquit, jam decem orientes radii mox ut de specula ecclesiastica claritatis elati sunt, toto orbe fulserunt. Jubet Cassiodorus Senator in lib. Institut. c. 16. ut libros de Civitate Dei *infastidibili sedulitate percurramus.* Neque sunt hoc loco prætereundi Francorum reges, Carolus Magnus, qui, teste Eginhar-

AD LECTOREM.

do, delectabatur libris S. Augustini, præcipueque his qui de Civitate Dei prætitulati sunt. De quo Poeta Saxonicus lib. 5. Annal.

Quos Augustinus cali de civibus almis
Scripsit, amanter eos crebrius audierat.

Carolus item V. cognomento Sapiens, qui pro iisdem libris Gallice redditis, sibi nuncupatis, versionis auctorem amplissima dignitate auxit exornavitque.

Eximium hoc opus Marcellini studio debemus. Quamquam enim Augustinus Civitatis cælestis caritate satis adduceretur ad scribendum, fecit tamen etiam provocatus a Marcellino, cujus hæc ea de re in * epistola ad Augustinum exstat postulatio: Ego vero ad hæc omnia.... libros confici de-
*Epist. 136. n. 3. precor, Ecclesiæ, hoc maxime tempore, incredibiliter profuturos. Cui rescribens Augustinus * initio
*Epist. 138. l. 1. quidem significat cupere de his agere non librorum negotio, sed epistolari, si potest sat esse, colloquio:
*Ibid. n. 20. postea tamen quam ibi Paganorum quæstiones enodavit, si quid contra moveat, * vel epistolis, vel
libris, ad omnia responsurum se pollicetur.

Hanc ad Marcellinum epistolam, in qua de edendis contra Paganos, vel epistolis, vel libris, adhuc deliberandum relinquit, scripsit anno Christi 412. Quapropter discedere nos oportet a Baronii opinione, qui hos libros ideo ponit anno 411. inchoatos, quia Romanæ cladis, quæ anno 410. contigit, occasione prodierunt. Cæptos itaque non arbitramur nisi paullo ante Marcellini cædem, quam anno 413. mense Septembri factam observamus in * epistola ad Cæcilianum: nam & ab
*Epist. 151. exordio secundi libri deinceps ad ipsum (cujus nomini omnes dedicati sunt) Marcellinum num-
*Epist. 169. n. 1. quam sermo dirigitur. Duos libros, quartum & quintum, in * epistola ad Evodium sub anni 415. finem scripta memorat S. Doctor se tribus aliis adjunxisse, hoc ipso anno 415. inchoatos & perfectos. Undecimum, editis jam ante aliis decem, scribebat circiter annum 416. teste Orosio in præfatione ad historiarum Opus eo fere anno inchoatum. Quarti-decimi meminit ipse Augustinus in libro contra Adversarium Legis & Prophetarum primo, quem circa annum 420. edidit. Tandem immensum hoc Opus, quo se per aliquot annos detentum dicit, non multo post anni 426. finem absolutum esse probant Retractiones: in quibus, anno certe 426. aut 427. perfectis libro 2. capite 41. citatur liber de Civitate Dei postremus. Nec referendum hic quod in eam rem ad caput 8. libri 22. adnotamus, necnon in fine libri 18. ubi Baronii & Coquæi, qui libros de Civitate Dei posteriores non ante annum 429. scriptos putant, sententia discutitur.

De nostro jam labore nihil interest mentionem injicere. Certe quidem haud nos pænitet tam multa exemplaria, quorum Syllabum in fine habes, evolvisse ac perlegisse: quippe qui hos libros propter reconditiorem doctrinam, Græcæque ac Romanas antiquitates passim inspersas, collatione veterum codicum indigere præ ceteris, non solum eruditorum admonitione, sed etiam improbare vocac experientia didicimus. Capitulum cum argumentis suis distinctionem, quam improbare voluit non nemo, habent codices ante nongentos annos scripti, & digna est profecto, quæ Augustini opera aut jussu adjecta credatur ad juvandos lectores, sed absoluto jam opere, quemadmodum in sacris libris olim factum erat.

Postremo quod ad Commentarios hujus Operis adinet, quos virorum prudentum & litteratorum consilio ac auctoritate adducti præterimus, eos perlustravimus diligenter, & excerptas ex iis in loca difficilia observationes illustriores huc transferendas curavimus.

Hætenus Monachi Parisienses S. Mauri. In Veneta vero editione accedunt Collationes clarissimi Viri Josephi Blanchini Canonici Veronensis, qui libros octo diligenter contulit cum vetustissimo codice Capituli sui. Nihil æque antiquum Monachi illi doctissimi habuerunt, in quo exercerent industriam suam. Nam codex est uncialibus litteris luculente scriptus sæculo circiter VI, non solum sine argumentis, sed etiam sine ulla Capitulum distinctione. Collationes hæc; quæ incipiunt a libro XI, & pergunt usque ad XVIII, numero notatæ sunt, ut facile inveniri & judicari possint. Utere, & Vale.

ELENCHUS LIBRORUM ET CAPITUM OPERIS S. AUGUSTINI DE CIVITATE DEI.

LIBER PRIMUS.

Paganos reprehendit, qui orbis calamitates, maximeque Romanæ urbis recentem a Gothis vastationem Christianæ religioni, quæ deorum cultus prohibetur tribuebant. Agit de commodis, & incommodis, quæ tunc bonis & malis, ut solet, fuerunt communia. Illorum denique retundit procacitatem, qui Christianarum seminarum violatum a militibus pudorem objectabant.

PREFATIO, De suscepti operis consilio & argumento.

CAP. I. De adversarii nominis Christi, quibus, in vastatione Urbis, propter Christum Barbari pepercerunt.

II. Quod nulla unquam bella ita gesta sint, ut victores propter deos eorum quos vicerant, parcerent victis.

III. Quam imprudenter Romani deos penates, qui Trojam custodire non potuerant, sibi crediderint profuturos.

IV. De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Grecis, & basilicis Apostolorum, quæ omnes ad se confugientes a Barbaris defenderunt.

V. De generali consuetudine hostium, victas civitates evertentium, quid Cæsar senserit.

VI. Quod ne Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis.

VII. Quod in everfione Urbis, quæ aspere gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quæ vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi.

VIII. De commodis atque incommodis, quæ bonis ac malis plerumque communia sunt.

IX. De causis correptionum, propter quas & boni & mali pariter flagellantur.

X. Quod sanctis in amissione rerum temporalium nihil pereat.

XI. De fine temporalis vitæ, sive longioris, sive brevioris.

XII. De sepultura humanorum corporum, quæ Christianis etiam si fuerit negata, nil adimit.

XIII. Quæ sit ratio sanctorum corpora sepeliendi.

XIV. De captivitate sanctorum, quibus nunquam divina solatia defuerunt.

XV. De Marco Regulo, in quo captivitatis, ob religionem etiam sponte tolerandæ, exstat exemplum, quod tamen illi deos colenti predesse non potuit.

XVI. An stupris, quæ etiam sanctarum forte virginum est passa captivitas, contaminari potuerit virtus animi sine voluntatis assensu.

XVII. De morte voluntaria ob metum pænæ sive dedecoris.

XVIII. De aliena violentiarum libidine, quam in oppresso corpore mens invita perpetuat.

XIX. De Lucretia, quæ se ob illatum sibi stuprum peremit.

XX. Nullam esse auctoritatem, quæ Christianis in qualibet causa jus voluntarie necis tribuat.

XXI. De interfectionibus hominum, quæ ab homicidii crimine excipiuntur.

XXII. Quod nunquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

XXIII. Quale exemplum sit Catonis, qui se, victoriam Cæsaris non ferens, interemit.

XXIV. Quod in ea virtute, qua Regulus Catone præstantior fuit, multo magis emineant Christiani.

XXV. Quod peccatum non per peccatum debeat declinari.

XXVI. De his quæ fieri non licent, cum a sanctis facta noscuntur, qua ratione facta credenda sint.

XXVII. An propter declinationem peccati, mors spontanea appetenda sit.

XXVIII. Quo judicio Dei in corpora continentium libido hostilis peccare permittitur.

XXIX. Quid familia Christi respondere debeat infidelibus, cum exprobrant, quod eam a furore hostium non liberaverit Christus.

XXX. Quam pudendis prosperitatibus affluere velint, qui de Christianis temporibus conqueuntur.

XXXI. Quibus vitiorum gradibus aucta sit in Romanis cupido regnandi.

XXXII. De Scenicorum institutione ludorum.

XXXIII. De vitiis Romanorum, quibus patriæ non correxit everfio.

XXXIV. De clementia Dei, quæ Urbis excidium temperavit.

XXXV. De latentibus inter impios Ecclesiæ filiis, & de falsis intra Ecclesiam Christianis.

XXXVI. De quibus causis sequenti disputatione sit differendum.

LIBER SECUNDUS.

IN quo disputatione instituta de malis, quæ ante Christum vigente deorum falsorum cultu perpessi sunt Romani, demonstratur primum eos morum malis & animi vitiis, quæ mala vel sola, vel maxima deputanda sunt, cumulatim procurantibus diis falsis, necdum liberatos fuisse.

CAP. I. De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

- II. De his que primo volumine expedita sunt.
- III. De assumenda historia, qua ostendatur, que mala acciderint Romanis, cum deos colerent, ante quam religio Christiana obcresceret.
- IV. Quod cultores deorum nulla umquam a diis suis precepta probitatis acceperint, & in sacris eorum turpia quaeque celebraverint.
- V. De obscenitatibus, quibus mater deum a cultoribus suis honorabatur.
- VI. Deos paganorum numquam bene vivendi sanxisse doctrinam.
- VII. Inutilia esse inventa philosophica, sine auctoritate divina, ubi quemque ad vitia primum magis movet quod dii fecerint, quam quod homines disputarint.
- VIII. De ludis scenicis, in quibus dii non offenduntur editione suarum turpitudinum, sed placantur.
- IX. Quid Romani veteres de cohibenda poetica licentia senserint, quam Graeci deorum secuti iudicium, liberam esse voluerunt.
- X. Qua nocendi arte demones velint vel falsa de se crimina, vel vera narrari.
- XI. De scenicis apud Graecos in reipublice administrationem receptis, eo quod placatores deorum injuste ab hominibus spernerentur.
- XII. Quod Romani auferendo libertatem poetis in homines, quam dederunt in deos, melius de se quam de diis suis senserint.
- XIII. Debuisse intelligere Romanos, quod dii eorum, qui se turpibus ludis coli expetebant, indigni essent honore divino.
- XIV. Meliorem fuisse Platonem, qui poetis locum in bene morata urbe non dederit, quam hos deos, qui se ludis scenicis voluerint honorari.
- XV. Quod Romani quosdam sibi deos, non ratione, sed adulatione instituerint.
- XVI. Quod si diis ulla esset cura iustitiae, ab eis Romani accipere debuerint precepta vivendi potius, quam leges ab hominibus mutuari.
- XVII. De raptu Sabinarum, aliisque iniquitatibus, quae in civitate Romana etiam laudatis viguere temporibus.
- XVIII. Quae de moribus Romanorum aut metu compressis, aut securitate resolutis Sallustii producat historia.
- XIX. De corruptione Romanae reipublice prius quam cultum eorum Christus auferret.
- XX. Quali velint felicitate gaudere, & quibus moribus vivere, qui tempora Christianae religionis incusant.
- XXI. Quae sententia fuerit Ciceronis de Romana republica.
- XXII. Quod diis Romanorum nulla unquam cura fuerit; ne malis moribus respublica deperiret.
- XXIII. Varietates rerum temporalium non ex favore aut impugnatione demonum, sed ex veri Dei pendere iudicio.
- XXIV. De Syllanis actibus, quorum se demones ostentaverint adjuvatores.
- XXV. Quantum maligni spiritus ad flagitia incitent homines, cum in committendis

sceleribus quasi divinam exempli sui interponunt auctoritatem.

- XXVI. De secretis demonum monitis, quae pertinebant ad bonos mores, cum palam in sacris eorum omnis nequitia disceretur.
- XXVII. Quanta eversione publicae discipline Romani diis suis placandis sacraverint obsecra ludorum.
- XXVIII. De Christianae religionis salubritate.
- XXIX. De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

LIBER TERTIUS.

UT in superiore libro de malis morum & animi, sic in praesente de corporis externarumque rerum incommodis ostendit Augustinus, Romanos a condita Urbe his assidue vexatos fuisse, atque ad avertenda id genus mala deos falsos, cum ante Christi adventum libere colerentur, nihil praestitisse.

- CAP. I. De adversitatibus, quas solas mali metunt, & quas semper passus est mundus, cum deos coleret.
- II. An dii, qui & a Trojanis & a Graecis similiter colebantur, causas habuerint, quibus Ilium paterentur exscindi?
- III. Non potuisse offendi deos Paridis adulterio, quod inter ipsos traditur frequentatum.
- IV. De sententia Varronis, qua utile esse dixit ut se homines diis genitos mentiantur.
- V. Non probari, quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non ulti sunt.
- VI. De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt.
- VII. De eversione Ilii, quod dux Marii Fimbria excidit.
- VIII. An debuerit diis Iliacis Roma committi.
- IX. An illam pacem, quae sub Numa regno fuit, deos praestitisse credendum sit.
- X. An optandum fuerit, quod tanta bellorum rabie Romanum augetur imperium, cum eo studio quo sub Numa actum est, & quietum esse potuisset & tutum.
- XI. De simulacro Cumani Apollinis, cuius fletus creditus est cladem Graecorum, quibus opitulari non poterat, indicare.
- XII. Quantos sibi deos Romani praeter constitutionem Numae adjecerint, quorum eos numerositas nihil juverit.
- XIII. Quo jure, quo fœdere Romani obtinuerint prima conjugia.
- XIV. De impietate belli, quod Albanis Romani intulerunt, & de victoria dominandi libidine adepta.
- XV. Qualis Romanorum regum vita atque exitus fuerit.
- XVI. De primis apud Romanos consulibus, quorum alter alterum patria pepulit, moxrum alter alterum patria pepulit, moxrumque ipse post atrocissima parricidia a vulnere hoste vulneratus interit.
- XVII. Post initia consularis imperii, quibus malis vexata fuerit Romana respublica, diis non

non opitulantibus quos colebat.

- XVIII. Quanta clades Romanos sub bellis Punicis triverint, frustra deorum praesidiis expetitis.
- XIX. De afflictione belli Punici secundi, quae vires partis utriusque consunt.
- XX. De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii Romani auxilium non tulerunt.
- XXI. Quam ingrata fuerit Romana civitas Scipioni liberatori suo, & in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit.
- XXII. De Mithridatis edicto, quo omnes cives Romanos, qui intra Asiam invenirentur, iussit occidi.
- XXIII. De interioribus malis, quibus Romana respublica exagitata est, praecedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quae hominibus serviunt, fuit.
- XXIV. De discordia civili, quam Gracchia seditiones excitaverunt.
- XXV. De aede Concordiae ex senatus consulto in loco seditionum & caedum condita.
- XXVI. De diversis generibus belli, quae post conditam eadem Concordiae sunt secuta.
- XXVII. De bello civili, Mariano, atque Syllano.
- XXVIII. Qualis fuerit Syllana victoria vindex Mariane crudelitatis.
- XXIX. De comparatione Gothicae irruptionis, cum eis cladibus quas Romani vel a Gallis, vel a bellorum civilium auctoribus exceperunt.
- XXX. De connexionione bellorum, quae adventum Christi plurima & gravissima praecesserunt.
- XXXI. Quam impudenter praesentia incommoda Christo imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantae clades contra eos tempore quo colebantur existerint.

LIBER QUARTUS.

IN quo probatur, amplitudinem Romani imperii ac diuturnitatem adscribendam esse, non Jovi dii-ve paganorum, quibus singulis vix singule res & infima quaeque committenda credentur officia, sed uni vero Deo felicitatis auctori, cuius potestate ac iudicio regna terrena constituuntur atque servantur.

- CAP. I. De his que primo volumine disputata sunt.
- II. De his que libro secundo & tertio continentur.
- III. An latitudo imperii, quae non nisi bellis acquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit, sive felicitum.
- IV. Quam similia sint latrocinii regna absque iustitia.
- V. De fugitivis gladiatoribus, quorum potentia similis fuerit regie dignitatis.
- VI. De cupiditate Nini regis, qui ut latius dominaretur, primus intulit bella finitimis.
- VII. An regna terrena inter profectus suos atque defectus, deorum vel juvantur vel deserantur auxilio.

- VIII. Quorum deorum praesidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.
- IX. An imperii Romani amplitudo & diuturnitas Jovi fuerit adscribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur.
- X. Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus praefecerunt.
- XI. De multis diis, quos doctores paganorum unum eundemque Jovem esse defendunt.
- XII. De opinione eorum, qui Deum animam mundi & mundi corpus Dei esse putaverunt.
- XIII. De his qui sola rationalia animantia partes Dei unius esse asserunt.
- XIV. Augmenta regnorum Jovi incongruenter adscribi, cum, si Victoria, ut volunt, dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret.
- XV. An congruat bonis latius velle regnare.
- XVI. Quid fuerit quod Romani omnibus rebus & omnibus motibus deos singulos deputantes, eadem Quieris extra portas esse voluerunt.
- XVII. An, si Jovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit estimari.
- XVIII. Felicitatem & fortunam qui deas putant, qua ratione secernunt.
- XIX. De Fortuna muliebri.
- XX. De virtute & Fide, quas pagani temeris & sacris honoraverunt, praetermittentes alia bona, quae similiter colenda fuerunt, si recte aliis divinitas tribuatur.
- XXI. Quod dona non intelligentes Dei, Virtute saltem & Felicitate debuerint esse contenti.
- XXII. De scientia colendorum deorum, quam a se Varro gloriatur collatam esse Romanis.
- XXIII. De felicitate, quam Romani multorum veneratores deorum diu non coluerunt honore divino, cum pro omnibus sola sufficeret.
- XXIV. Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina.
- XXV. De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.
- XXVI. De ludis scenicis, quos sibi dii celebrari a suis cultoribus exegerunt.
- XXVII. De tribus generibus deorum, de quibus Saevola pontifex disputavit.
- XXVIII. An ad obtinendum dilatandumque regnum profuerit Romanis cultus deorum.
- XXIX. De falsitate auspicii, quo Romani regni fortitudo & stabilitas visa est indicari.
- XXX. Qualia de diis gentium etiam cultores eorum se sentire fateantur.
- XXXI. De opinionibus Varronis, qui reprobata persuasione populari, licet ad notitiam veri Dei non pervenerit, unum tamen Deum colendum esse censuerit.
- XXXII. Ob quam speciem utilitatis principes gentium apud subiectos sibi populos falsas religiones voluerint permanere.
- XXXIII. Quod iudicio & potestate Dei veri omnium regum, atque regnorum ordinata sint tempora.
- XXXIV.

XXXIV. De regno Iudeorum, quod ab uno & vero Deo institutum atque servatum est, donec in vera religione manserunt.

LIBER QUINTUS.

Initio de tollenda fati opinione agit, ne demum existant qui Romani imperii vires & incrementa, quae non posse diis falsis adscribi superiore libro monstravit, referre in fatum velint. Inde ad quaestionem de praesentia Dei delapsus, probat liberum nostrae voluntatis arbitrium per eam non auferri. Postea de moribus Romanorum antiquis dicit, & quo eorum merito, siue quo Dei iudicio factum sit, ut illis ad augendum imperium Deus ipse verus, quem non colebant, adiutor fuerit. Docet postremo quae vera ducenda sit felicitas Christianorum imperatorum.

- CAP. I. Causam Romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse, nec in stellarum positione consistere.
- II. De geminorum simili dissimilique valetudine.
 - III. De argumento, quod ex rota figuli Nigidius mathematicus assumpsit in quaestione geminorum.
 - IV. De Esau & Jacob geminis, multum inter se morum & actionum qualitate disparibus.
 - V. Quibus modis convincantur mathematici vanam scientiam profiteri.
 - VI. De geminis disparis sexus.
 - VII. De electione diei quo uxor ducitur, quove in agro aliquid plantatur aut seritur.
 - VIII. De his qui non astrorum positionem, sed connexionem causarum ex Dei voluntate pendente fati nomine appellant.
 - IX. De praescientia Dei & libera hominis voluntate, contra Ciceronis definitionem.
 - X. An voluntatibus hominum aliqua dominetur necessitas.
 - XI. De universali providentia Dei, cuius legibus omnia continentur.
 - XII. Quibus moribus antiqui Romani meruerint, ut Deus verus, quamvis non eum colerent, eorum augeret imperium.
 - XIII. De amore laudis, qui cum sit vitium, ob hoc virtus putatur, quia per ipsum vitia maiora cohibentur.
 - XIV. De refecando amore laudis humane, quoniam iustorum gloria omnis in Deo sit.
 - XV. De mercede temporali, quam Deus reddit bonis moribus Romanorum.
 - XVI. De mercede sanctorum civium civitatis aeternae, quibus utilia sunt Romanarum exemplarum virtutum.
 - XVII. Pro fructu Romani bella gesserint, & quantum his quos vicere contulerint.
 - XVIII. Quam alieni a iactantia esse debeant Christiani, si aliquid fecerint pro dilectione aeternae patriae, cum tanta Romani gesserint pro humana gloria & civitate terrena.
 - XIX. Quo inter se differant cupiditas gloriae &

cupiditas dominationis.

- XX. Tam turpiter servire virtutes humane gloriae, quam corporis voluptati.
- XXI. Romanum regnum a Deo vero esse dispositum, a quo est omnis potestas, & cuius providentia reguntur universa.
- XXII. Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere iudicio.
- XXIII. De bello in quo Rhadagaisus rex Gothorum demonum cultor, uno die cum ingentibus copiis suis victus est.
- XXIV. Quae sit Christianorum imperatorum, & quam vera felicitas.
- XXV. De prosperitatibus, quas Constantino imperatori Christiano Deus contulit.
- XXVI. De fide ac pietate Theodosii Augusti.

LIBER SEXTUS.

Haelenus contra eos qui propter hanc temporalem vitam colendos deos putant: nunc autem adversus eos qui cultum ipsis credunt propter vitam aeternam exhibendum: quos Augustinus libris quinque sequentibus consutaturus, ostendit hic in primis opinionem de diis quam abjectam habuerit ipsemet Varro theologiae gentilis scriptor commendatissimus. Afferit theologiae istius genera secundum Varronem tria, fabulosum, naturale, & civile; ac mox de fabuloso & de civili demonstrat, nihil haec genera ad futurae vitae felicitatem conferre.

- CAP. I. De his qui dicunt deos a se, non propter praesentem vitam coli, sed propter aeternam.
- II. Quid Varronem de diis gentium sensisse credendum sit, quorum talia & genera & sacra detexit, ut reverentius cum eis ageret, si de illis omnino reticeret.
 - III. Quae sit partitio Varronis librorum suorum, quos de antiquitatibus rerum humanarum divinarumque composuit.
 - IV. Quod ex disputatione Varronis apud cultores deorum antiquiores res humane quam divinae reperiuntur.
 - V. De tribus generibus theologiae secundum Varronem, id est, uno fabuloso, altero naturali, tertioque civili.
 - VI. De theologia mythica, id est fabulosa, & de civili, contra Varronem.
 - VII. De fabulose & civilis theologiae similitudine atque concordia.
 - VIII. De interpretationibus naturalium rationum, quas doctores pagani pro diis suis conantur ostendere.
 - IX. De officiis singulorum deorum.
 - X. De libertate Senecae, qui vehementius civilem theologiam reprehendit, quam Varro fabulosam.
 - XI. Quid de Iudeis Seneca senserit.
 - XII. Quod gentiliū deorum vanitate detecta, nequeat dubitari, aeternam eos vitam nemini posse praestare, qui nec ipsam adjuvant temporalem.

LIBER SEPTIMUS.

De diis selectis civilis theologiae, Jano, Jove, Saturno, & ceteris, quod nec eorum cultu perveniatur ad aeternae vitae felicitatem.

- CAP. I. An, cum in theologia civili deitatem non esse constiterit, in selectis diis eam inveniri posse credendum sit.
- II. Qui sint dii selecti, & an ab officiis viliorum deorum habeantur excepti.
 - III. Quam nulla sit ratio, quae de selectione quorundam deorum possit ostendi, cum multis inferioribus excellentior administratio deputetur.
 - IV. Melius actum cum diis inferioribus, qui nullis infamantur opprobriis, quam cum selectis, quorum tanta turpitudines celebrentur.
 - V. De paganorum secretiore doctrina, physiceque rationibus.
 - VI. De opinione Varronis, qua arbitratus est Deum animam esse mundi, qui tamen in partibus suis habeat animas multas, quarum divina natura sit.
 - VII. An rationabile fuerit, Janum & Terminum in duo numina separari.
 - VIII. Ob quam causam cultores Jani bisfrontem imaginem ipsius finxerint; quam tamen etiam quadrifrontem videri volunt.
 - IX. De Jovis potestate, atque ejusdem cum Jano comparatione.
 - X. An Jani & Jovis recta discretio sit.
 - XI. De cognominibus Jovis, quae non ad multos deos, sed ad unum eundemque referuntur.
 - XII. Quod Iuppiter etiam Pecunia nuncupetur.
 - XIII. Quod dum exponitur quid Saturnus, quidve sit Genius, uterque unus Iuppiter esse doceatur.
 - XIV. De Mercurii & martis officiis.
 - XV. De stellis quibusdam, quas pagani deorum suorum nominibus nuncuparunt.
 - XVI. De Apolline & Diana ceterisque selectis diis, quos partes mundi esse voluerunt.
 - XVII. Quod etiam ipse Varro opiniones suas de diis pronuntiavit ambiguas.
 - XVIII. Quae credibilior causa sit, quae error paganitatis inoleverit.
 - XIX. De interpretationibus, quibus colendi Saturni ratio continuatur.
 - XX. De sacris Cereris Eleusine.
 - XXI. De turpitudine sacrorum, quae Libero celebrabantur.
 - XXII. De Neptuno, & Salacia, ac Venilia.
 - XXIII. De Terra, quam Varro deam esse confirmat, eo quod ille animus mundi, quem opinatur deum, etiam hanc corporis sui infamam partem permeet, eique vim divinam imbuat.
 - XXIV. De Telluris cognominibus eorumque significationibus, quae etiam si erant multarum rerum indices, non debuerunt multorum deorum firmare opiniones.
 - XXV. Quam interpretationem de abscissione Atrys Graecorum sapientium doctrina repperit.
 - XXVI. De turpitudine sacrorum Matris magae.
 - XXVII. De signembris physiologorum, qui nec veram

divinitatem colunt, nec eo cultu quo colenda est vera divinitas.

- XXVIII. Quod doctrina Varronis de theologia in nulla sibi parte concordet.
- XXIX. Quod omnia quae physiologi ad mundum partesque ipsius retulerunt, ad unum verum Deum referre debuissent.
- XXX. Quod pietate discernatur a Creaturis Creator, ne pro uno tot dii colantur, quot sunt opera unius auctoris.
- XXXI. Quibus proprie beneficiis Dei, excepta generali largitate, sectatores veritatis utantur.
- XXXII. Quod sacramentum redemptionis Christi nullis retro temporibus defuerit, semperque sit diversis significationibus praedicatum.
- XXXIII. Quod per solam Christianam religionem manifestari potuerit fallacia spirituum malignorum, de hominum errore gaudentium.
- XXXIV. De libris Numa Pompilii, quos senatus, ne sacrorum causae, quales in eis habebantur, innotescerent, iussit incendi.
- XXXV. De hydromantia, per quam Numa, visis quibusdam demonum imaginibus, ludificabatur.

LIBER OCTAVUS.

Venit ad tertium genus theologiae, quae dicitur naturalis: quaestionem de diis eo pertinentibus, an istorum videlicet deorum cultus proficit ad consequendam vitam beatam, quae post mortem futura est, discutiendam suscipit cum Platonis, qui ceterorum philosophorum sint facile principes & a fidei Christianae veritate propius recedentes. Atque hic primum refellit Apuleium & quicumque alii cultum demonibus tamquam internuntiis & interpretibus inter deos & homines impendi volunt, ostendens ipsos demones, quos vitii obnoxios esse, & quae prohi prudentesque homines avertantur & damnant, id est, sacrilega poetarum figmenta, ludibria theatrica, magicarum artium maleficia & scelera importasse, iisque omnino favere & delectari compertum est, nulla posse ratione diis bonis homines conciliare.

- CAP. I. De quaestione naturalis theologiae, cum philosophis excellentioris scientiae discutienda.
- II. De duobus philosophorum generibus, id est, Italico & Ionico, eorumque auctoribus.
 - III. De Socratica disciplina.
 - IV. De praecipuo inter Socratis discipulos Platone, qui omnem philosophiam triplici partitione distinxit.
 - V. Quod de theologia cum Platonis potissimum disceptandum sit, quorum opinioni omnium philosophorum postponenda sint dogmata.
 - VI. De Platonis sensu in ea parte philosophiae, quae physica nominatur.
 - VII. Quanto excellentiores ceteris in logica, id est, rationali philosophia, Platonici sint habendi.
 - VIII. Quod etiam in morali philosophia Platonici obtineant principatum.

IX. De

- IX. De ea philosophia, quae ad veritatem fidei Christianae, propius accessit.
- X. Quae sit inter philosophicas artes religiosi excellentia Christiani.
- XI. Unde Plato eam intelligentiam potuerit adquirere, qua Christianae scientiae propinquavit.
- XII. Quod etiam Platonici, licet de uno vero Deo bene senserint, multis tamen diis sacra facienda censuerint.
- XIII. De sententia Platonis, qua definiuit deos non esse nisi bonos amicosque virtutum.
- XIV. De opinione eorum, qui rationales animas trium generum esse dixerunt, id est, in diis celestibus, in demonibus aëriis, & in hominibus terrenis.
- XV. Quod neque propter aëria corpora, neque propter superiora habitacula demones hominibus antecellant.
- XVI. Quid de moribus atque actionibus demonum Apuleius Platonici senserit.
- XVII. An dignum sit eos spiritus ab homine coli, a quorum vitis eam oporteat liberari.
- XVIII. Qualis sit religio, in qua docetur, quod homines, ut commendentur diis bonis, demonibus uti debeant advocatis.
- XIX. De impietate artis magicæ, quae patrocinitur spirituum malignorum.
- XX. An credendum sit, quod dii boni libentius demonibus quam hominibus misceantur.
- XXI. An demonibus nuntiis & interpretibus dii utantur, fallique se ab eis aut ignorent, aut velint.
- XXII. De abjiciendo cultu demonum contra Apuleium.
- XXIII. Quid Hermes Trismegistus de idololatria senserit, & unde scire potuerit superstitiones Aegyptias auferendas.
- XXIV. Quomodo Hermes patenter parentum suorum sit confessus errorem, quem tamen doluerit destruendum.
- XXV. De his quae sanctis Angelis & hominibus possunt esse communia.
- XXVI. Quod omnis religio paganorum circa homines mortuos fuerit impleta.
- XXVII. De modo honoris, quem Christiani Martyribus impendunt.

LIBER NONUS.

Postquam dixit in superiore libro de abjiciendo demonum cultu, quippe qui spiritus malos se ipsi prodant tam multis argumentis: in isto jam libro iis occurrit Augustinus, qui demonum differentiam afferunt aliorum malorum, aliorum bonorum: qua ipse explosa differentia probat nulli omnino demoni, sed uni Christo munus mediatoris hominum ad beatitudinem posse competere.

- CAP. I. Ad quem articulum disputatio praemissa pervenerit, & quid discutiendum sit de residua questione.
- II. An inter demones, quibus dii superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum praesidio ad veram beatitudinem possit humana anima pervenire.
- III. Quae demonibus Apuleius adscribat, quibus

- cum rationem non subtrahat, nihil virtutis assignat.
- IV. De perturbationibus quae animo accedunt, quae sit Peripateticorum Stoicorumque sententia.
- V. Quod passiones quae Christianos animos afficiunt, non in vitium trahunt, sed virtutem exerceant.
- VI. Quibus passionibus demones, consistente Apuleio, exagitentur, quorum ope homines apud deos asserit adjuvari.
- VII. Quod Platonici figmentis poetarum infamatos asserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum haec partes demonum, non deorum sint.
- VIII. De diis celestibus & demonibus aëriis hominibusque terrenis Apuleii Platonici definitio.
- IX. An amicitia celestium deorum per intercessionem demonum possit homini provideri.
- X. Quod secundum Platonis sententiam, minus miseri sint homines in corpore mortali, quam demones in aeterno.
- XI. De opinione Platoniorum, qua putant animas hominum demones esse post corpora.
- XII. De ternis contrariis, quibus secundum Platonios demonum & hominum natura distinguitur.
- XIII. Quomodo demones, si nec cum diis beati, nec cum hominibus sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii.
- XIV. An homines, cum sint mortales, possunt vera beatitudine esse felices.
- XV. De Mediatore Dei & hominum, hominis Christo Jesu.
- XVI. An rationabiliter Platonici definierint deos caelestes declinantes terrena contagia, hominibus non misceri, quibus ad amicitiam deorum demones suffragentur.
- XVII. Ad consequendam vitam beatam, quae in participatione est summi boni, non tali mediatore indigere hominem, qualis est demon, sed tali qualis unus est Christus.
- XVIII. Quod fallacia demonum, dum sua intercessione viam spondet ad Deum, hoc adnitatur, ut homines a via veritatis avertat.
- XIX. Quod appellatio demonum jam nec apud cultores eorum assumatur in significationem alicujus boni.
- XX. De qualitate scientiae, quae demones superbos facit.
- XXI. Ad quem modum Dominus voluerit, demonibus innotescere.
- XXII. Quid intersit inter scientiam sanctorum Angelorum, & scientiam demonum.
- XXIII. Nomen deorum falso adscribi diis gentium, quod tamen & Angelis sanctis & hominibus iustis ex divinarum Scripturarum auctoritate commune est.

LIBER DECIMUS.

In quo docet Augustinus divinum honorem, qui latræ cultus dicitur & sacrificiis agitur, nolle Angelos bonos exhiberi nisi uni Deo, cui & ipsi serviunt. De principio subinde ac via purgandæ ac liberandæ animæ disputat contra Porphyrium.

- CAP. I. Veram beatitudinem sive Angelis, sive hominibus, per unum Deum tribui, etiam Platonios

- nicos definisse; sed utrum hi quos ob hoc ipsum colendos putant uni tantum Deo, an etiam sibi sacrificari velint, esse querendum.
- II. De superna illuminatione quid Plotinus Platonici senserit.
- III. De vero Dei cultu, a quo Platonici, quamvis Creatorem universitatis intellexerint, deviarunt colendo angelos sive bonos sive malos honore divino.
- IV. Quod uni vero Deo sacrificium debeatur.
- V. De sacrificiis quae Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri voluit quae requirit.
- VI. De vero perfectoque sacrificio.
- VII. Quod sanctorum Angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non suos, sed unius veri Dei velint esse cultores.
- VIII. De miraculis, quae Deus ad corroborandam fidem piorum, etiam per Angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est.
- IX. De illicitis artibus erga demonum cultum, in quibus Porphyrius Platonici, quaedam probando, quaedam quasi improbando, versatur.
- X. De theurgia, quae falsam purgationem animis demonum invocatione promittit.
- XI. De epistola Porphyrii ad Anebonem Aegyptium, qua petit de diversitate demonum se doceri.
- XII. De miraculis quae per sanctorum Angelorum ministerium Deus verus operatur.
- XIII. De invisibili Deo, qui se invisibilem saepe praestiterit, non secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes.
- XIV. De uno Deo colendo, non solum propter aeterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia universa in ipsius providentiae potestate consistunt.
- XV. De ministerio sanctorum Angelorum, quae providentiae Dei servant.
- XVI. An de promerenda beata vita his angelis sit credendum, qui se coli exigunt honore divino; an vero illis qui non sibi, sed uni Deo sancta praecipunt religione serviri.
- XVII. De arca Testamenti miraculisque signorum, quae ad commendandam Legis ac promissionis auctoritatem divinitus facta sunt.
- XVIII. Contra eos qui de miraculis quibus Dei populus eruditus est, negant ecclesiasticis libris esse credendum.
- XIX. Quae ratio sit visibilis sacrificii, quod uni vero & invisibili Deo offerri docet vera religio.
- XX. De summo veroque sacrificio, quod ipse Dei & hominum Mediator effectus est.
- XXI. De modo potestatis demonibus datae ad glorificandos sanctos per tolerantiam passionum, qui aërios spiritus, non placando ipsos, sed in Deo permanendo vicerunt.
- XXII. Unde sit sanctis adversum demones potestas, & unde cordis vera purgatio.
- XXIII. De principiis, in quibus Platonici purgationem animae esse profitentur.
- XXIV. De uno veroque principio, quod solum naturam humanam purgat & renovat.
- XXV. Omnes sanctos sub Legis tempore, & sub prioribus saeculis in sacramento & fide Christi iustificatos fuisse.
- XXVI. De inconstantia Porphyrii inter confessionem

- veri Dei & cultum demonum fluctuantis.
- XXVII. De impietate Porphyrii, qua etiam Apuleii transcendit errorem.
- XXVIII. Quibus persuasionibus Porphyrius obcaecatus non potuerit veram sapientiam, quod est Christus, agnoscere.
- XXIX. De incarnatione Domini nostri Jesu Christi, quam confiteri Platoniorum erubescit impietas.
- XXX. Quanta Platonici dogmatis Porphyrius refutaverit, & dissentiendo correxerit.
- XXXI. Contra argumentum Platoniorum, quo animam humanam Deo asserunt esse coeternam.
- XXXII. De universali via animae liberandae, quam Porphyrius male querendo non reperit, & quam sola gratia Christiana reseravit.

LIBER UNDECIMUS.

Incipit Operis pars altera, quae est de duarum Civitatum, terrena & celestis, exortu & procursu, ac debitis finibus. Hoc primum libro Civitatum earundem exordia quomodo in angelorum bonorum & malorum discretionem praecesserint, demonstrat Augustinus, eaque occasione agit de constitutione mundi, quae sacris litteris in principio libri Geneseos describitur.

- CAP. I. De ea parte Operis, qua duarum Civitatum, id est, celestis ac terrena, initia & fines incipiunt demonstrari.
- II. De cognoscendo Deo, ad cuius notitiam nemo hominum pervenit, nisi per Mediatorem Dei & hominum hominem Jesum Christum.
- III. De auctoritate canonicae Scripturae, divino Spiritu condita.
- IV. De conditione mundi, quod nec intemporalis sit, nec novo Dei ordinata consilio, quasi postea voluerit quod antea noluerit.
- V. Tam non esse cogitandum de infinitis temporum spatiis ante mundum, quam nec de infinitis locorum.
- VI. Creationis mundi & temporum unum esse principium, nec aliud alio preveniri.
- VII. De qualitate primorum dierum, qui ante quam sol fieret, vespertam & mane traduntur habuisse.
- VIII. Quae qualisve intelligenda sit Dei requies, qui post opera sex dierum requievit in septimo.
- IX. De angelorum conditione quid secundum divina testimonia sentiendum sit.
- X. De simplici & incommutabili Trinitate, Patris & Filii & Spiritus sancti, unius Dei cui non est aliud qualitas, aliud substantia.
- XI. An ejus beatitudinis, quam sancti Angeli ab initio sui semper habuerunt, etiam illos spiritus qui in veritate non steterunt participes fuisse credendum sit.
- XII. De comparatione beatitudinis iustorum, nec dum tenentium promissionis divinae praemium, & primorum in paradiso hominum ante peccatum.
- XIII. An ita unius felicitatis omnes angeli sint creati, ut neque lapsuros se possent nosse qui lapsi sunt, & post ruinam labentium per-

severantia sue prescientiam acceperint qui steterunt.

- XIV. Quo genere locutionis dictum sit de diabolo, quod in veritate non steterit, quia veritas non est in eo.
- XV. Quid sentiendum sit de eo quod scriptum est, Ab initio diabolus peccat.
- XVI. De gradibus & differentiis creaturarum, quod aliter pendet usus utilitatis, aliter ordo rationis.
- XVII. Vitium malitiae non naturam esse, sed contra naturam, cui ad peccandum non conditor causa est, sed voluntas.
- XVIII. De pulchritudine universitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariis sit oppositione luculentior.
- XIX. Quid sentiendum videatur de eo quod scriptum est, Divisit Deus inter lucem & tenebras.
- XX. De eo quod post discretionem lucis atque tenebrarum dictum est, Et vidit Deus lucem, quia bona est.
- XXI. De aeterna & incommutabili scientia Dei ac voluntate, quae semper illi universa quae fecit, sic placuerunt facienda, quemadmodum facta.
- XXII. De his quibus in universitate rerum a bono Creatore bene conditarum quaedam displicent, & putant nonnullam esse naturam malam.
- XXIII. De errore, in quo Origenis doctrina inculpatur.
- XXIV. De Trinitate divina, quae per omnia opera sua significationis suae sparsit indicia.
- XXV. De tripertita totius philosophiae disciplina.
- XXVI. De imagine summae Trinitatis, quae secundum quendam modum in natura etiam necdum beatificati hominis invenitur.
- XXVII. De essentia & scientia, & utriusque amore.
- XXVIII. An etiam ipsum amorem, quo & esse & scire diligimus, diligere debeamus, quo magis divinae Trinitatis imagini propinquamus.
- XXIX. De sanctorum Angelorum scientia, qua Trinitatem in ipsa eius deitate noverunt, & qua operum causas prius in operantis arte quam in ipsis operibus artificis intuentur.
- XXX. De senarii numeri perfectione, qui primus partium suarum quantitate completur.
- XXXI. De die septimo, in quo plenitudo & requies commendatur.
- XXXII. De opinione eorum qui angelorum creationem anteriorem volunt esse, quam mundi.
- XXXIII. De duabus angelorum societatibus diversis atque disparibus, quae non incongrue intelliguntur lucis & tenebrarum nominibus nuncupate.
- XXXIV. De eo quod quidam putant, in conditione firmamenti aquarum discretarum nomine angelos significatos & quod quidam aquas existimant non creatas.

LIBER DUODECIMUS.

IN quo prius quidem de angelis inquit Augustinus, unde nimirum aliis bona voluntas, aliis mala, & quae causa beatitudinis bonorum, quae causa miseriae malorum angelorum fuerit. Postea vero de hominis institutione agit, docetque eum non ab aeterno, sed in tempore esse conditum, nec alio auctore quam Deo.

CAP. I. De una bonorum malorumque angelorum natura.

- II. Nullam essentiam Deo esse contrariam, quia ab eo qui summe est & semper est, hoc totum videtur diversum esse quod non est.
- III. De inimicis Dei, non per naturam, sed per contrariam voluntatem, quae cum ipsis nocet, bonae utique naturae nocet: quia vitium si non nocet, non est.
- IV. De natura irrationalium, aut vita carentium, quae in suo genere atque ordine ab universitatis decore non discrepat.
- V. Quod in omni naturae specie ac modo laudabilis sit Creator.
- VI. Quae causa sit beatitudinis Angelorum bonorum, & quae causa sit miseriae angelorum malorum.
- VII. Causam efficientem male voluntatis non esse querendam.
- VIII. De amore perverso, quo voluntas ab incommutabili bono ad commutabile bonum deficit.
- IX. An sancti Angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae voluntatis auctorem, per Spiritum-sanctum in eis caritate diffusa.
- X. De falsitate ejus historiae, quae multa millia annorum praeteritis temporibus adscribat.
- XI. De his qui hunc quidem mundum non sempiternum putant, sed aut innumerabiles, aut eundem unum certa conclusione seculorum semper nasci & resolvi opinantur.
- XII. Quid respondendum sit his, qui primam conditionem hominis tardam esse causantur.
- XIII. De revolutione seculorum, quibus certo fine conclusis, universa semper in eundem ordinem eandemque speciem reditura quidam Philosophi crediderunt.
- XIV. De temporali conditione generis humani, quam Deus nec nova consilio constituerit, nec mutabili voluntate.
- XV. An ut Deus semper, etiam dominus fuisse semper intelligatur, credendum sit creaturam quoque numquam defuisse cui dominaretur: & quomodo dicatur semper creatum, quod dici non potest coeternum.
- XVI. Quomodo & intelligenda sit promissa homini a Deo vita aeterna ante tempora aeterna.
- XVII. Quid de incommutabili consilio aut voluntate Dei fides sana defendat, contra rationationes eorum, qui opera Dei ex eternitate repetita per eosdem semper volunt seculorum redire circumitus.
- XVIII. Contra eos qui dicunt, ea quae infinita sunt nec Dei posse scientia comprehendere.
- XIX. De seculis seculorum.
- XX. De impietate eorum qui asserunt animas summe veraeque beatitudinis participes, iterum atque iterum per circumitus temporum ad easdem miseras laboresque redituras.
- XXI. De conditione unius primi hominis, atque in eo generis humani.
- XXII. Quod praescierit Deus hominem, quem primum condidit, peccaturum; simulque praeviderit quantum piorum populum ex ejus genere in angelicum consortium sua esset gratia transfaturus.
- XXIII. De natura humanae animae create ad imaginem Dei.
- XXIV.

XXIV. An ullius vel minime creature possint dici angeli creatores.

XXV. Omnem naturam & omnem speciem universae creature non nisi opere Dei formari.

XXVI. De Platonico opinione, qua putaverunt angelos quidem a Deo conditos, sed ipsos esse humanorum corporum conditores.

XXVII. In primo homine exortam fuisse omnem plenitudinem generis humani, in qua praevidebat Deus quae pars honoranda esset premio, quae damnanda supplicio.

LIBER TERTIUS-DECIMUS.

IN quo docetur, mortem in hominibus esse penalem ortamque ex Adam peccato.

CAP. I. De lapsu primi hominis, per quem est contracta mortalitas.

- II. De ea morte, quae animae semper utcumque victura accidere potest, & ea cui corpus obnoxium est.
- III. Utrum mors, quae per peccatum primorum hominum in omnes homines pertransit, etiam sanctis poena peccati sit.
- IV. Cur ab his qui per gratiam regenerationis absoluti sunt a peccato, non auferatur mors, id est, poena peccati.
- V. Quod sicut iniqui male utuntur lege quae bona est, ita & iusti bene utuntur morte quae mala est.
- VI. De generalis mortis malo, quo animae & corporis societas separatur.
- VII. De morte, quam non regenerati pro Christi confessione suscipiunt.
- VIII. Quod in sanctis prima mortis pro veritate susceptio, secunda sit mortis absolutio.
- IX. Tempus mortis, quo vitae sensus aufertur, in morientibus, an in mortuis esse dicendum sit.
- X. De vita mortalium, quae mors potius quam vita dicenda est.
- XI. An quisquam simul & vivere esse possit, & mortuus.
- XII. Quam mortem primis hominibus Deus, si mandatum ejus transgredierentur, fuerit comminatus.
- XIII. Praevaricatio primorum hominum quam primam senserit poenam.
- XIV. Qualis homo sit factus a Deo, & in quam sortem deciderit suae voluntatis arbitrio.
- XV. Quod Adam peccans prius reliquerit Deum, quam relinqueretur a Deo; & primam fuisse animae mortem a Deo recessisse.
- XVI. De philosophis, qui animae separationem a corpore non putant esse penalem, cum Plato inducat summum Deum diis minoribus promittentem, quod numquam sint corporibus exuendi.
- XVII. Contra eos qui asserunt, terrena corpora incorruptibilia fieri & aeterna non posse.
- XVIII. De terrenis corporibus, quae philosophi affirmant in celestibus esse non posse; quia quod terrenum est, naturali pondere vocetur ad terram.
- XIX. Contra eorum dogmata, qui primos homines, si non peccassent, immortales futuros fuisse non credunt.
- XX. Quod caro sanctorum quae nunc requiescit in spe,

in meliorem reparanda sit qualitatem, quam fuit primorum hominum ante peccatum.

XXI. De paradiso, in quo primi homines fuerant, quod recte possit significatione ejus spirituale aliquid intelligi, salva veritate narrationis historicae de corporali loco.

XXII. De corporibus sanctorum post resurrectionem, quae sic spiritalia erunt, ut non in spiritum caro vertatur.

XXIII. Quid intelligendum sit de corpore animali & de corpore spiritali; aut qui moriuntur in Adam, qui vero vivificantur in Christo.

XXIV. Qualiter accipienda sit vel illa insufflatio, in qua primus homo factus est in animam viventem; vel illa quam Dominus fecit, dicens, Accipite Spiritum-sanctum.

LIBER QUARTUS-DECIMUS.

URsum de primi hominis peccato, ex quo vitio carnalis & vitiosorum affectuum causam profluxisse docet Augustinus: sed praesertim libidinis erubescende malum penam inobedientiae recipiam esse ostendit, & quomodo si non peccasset homo, filios fuisset absque libidine propagaturus, inquit.

CAP. I. Per inobedientiam primi hominis, in secundae mortis perpetuitatem ruituros omnes fuisse, nisi multos Dei gratia liberaret.

- II. De vita carnali, quae non ex corporis tantum, sed etiam ex animi sit intelligenda vitium.
- III. Peccati causam ex anima, non ex carne prodixisse, & corruptionem ex peccato contrariam, non peccatum esse, sed penam.
- IV. Quid sit secundum hominem, quidve secundum Deum vivere.
- V. Quod de corporis animaeque natura tolerabilior quidem Platonico quam Manicheorum sit opinio; sed & ipsi reprobantur, quoniam vitiorum causas naturae carnis adscribunt.
- VI. De qualitate voluntatis humanae, sub cujus iudicio affectiones animi aut pravae habentur aut rectae.
- VII. Amorem & dilectionem indifferentem & in bono & in malo apud sacras litteras inveniri.
- VIII. De tribus perturbationibus, quas in animo sapientis Stoici esse voluerunt, excluso dolore sive tristitia, quam vitium animi sentire non debeat.
- IX. De perturbationibus animi, quarum affectus rectos habet vita iustorum.
- X. An primos homines in paradiso constitutos nullis perturbationibus, prius quam delinquerint, affectos fuisse credendum sit.
- XI. De lapsu primi hominis, in quo bene condita natura est, nec potest nisi a suo Auctore reparari.
- XII. De qualitate primi peccati per hominem admissi.
- XIII. Quod in praevagatione Adae ad opus malum voluntas praecessit mala.
- XIV. De superbia transgressionis, quae ipsa fuit transgressio deterior.
- XV. De iustitia retributionis, quam primi homines pro sua inobedientia receperunt.
- XVI. De libidinis malo, cujus nomen cum multis vitiiis

- vitiis congruat, proprie tamen motibus ob-
scenis corporis adscribitur.
- XVII. De nuditate primorum hominum, quam post
peccatum turpem pudendamque viderunt.
- XVIII. De pudore concubitus, non solum vulgari,
sed etiam conjugali.
- XIX. Quod partes ire atque libidinis tam vitiose
moverentur, ut eas necesse sit frenis sapien-
tie cohiberi, que in illa ante peccatum
naturæ sanitate non fuerunt.
- XX. De vanissima turpitudine Cynicorum.
- XXI. De benedictione multiplicandæ fecunditatis
humane ante peccatum, quam prævarica-
tio non adimeret, & cui libidinis morbus
acceserit.
- XXII. De copula conjugali a Deo primitus institu-
ta, atque benedicta.
- XXIII. An etiam in paradiso generandum fuisset, si ne-
mo peccasset, vel utrum contra actum libidi-
nis pugnatura illic fuisset traditio castitatis.
- XXIV. Quod insontes homines & merito obedi-
entia in paradiso permanentes, ita genitali-
bus membris fuissent usuri ad generationem
prolis, sicut ceteris ad arbitrium voluntatis.
- XXV. De vera beatitudine, quam temporalis vita
non obtinet.
- XXVI. Quod felicitas in paradiso viventium, sine
erubescendo appetitu generandi officium
credenda sit implere potuisse.
- XXVII. De peccatoribus, & angelis, & homini-
bus, quorum peruersitas non perturbabat pro-
videntiam Dei.
- XXVIII. De qualitate duarum Civitatum, terrene
atque celestis.

LIBER QUINTUS-DECIMUS.

Postquam egit quatuor proxime antecedentibus
libris de Civitatibus duarum, terrene ac cæ-
lestis exortu, libros totidem de earundem Civi-
tatum procursu subjungit Augustinus, idque ar-
gumentum ea ratione aggreditur, ut præcipua ca-
pitula sacre historię eodem spectantia pertractet,
primum scilicet quinto-decimo hoc libro quæ in Ge-
nese leguntur a Caino & Abele usque ad diluvium.

- CAP. I. De duobus ordinibus generationis humanæ in
diversos fines ab initio procurrentis.
- II. De filiis carnis, & filiis promissionis.
- III. De sterilitate Sarre, quam Dei gratia secun-
davit.
- IV. De terrene Civitatis vel concertatione, vel pace.
- V. De primo terrene Civitatis auctore fratri-
da, cujus impietati Romane urbis condi-
tor germani cæde responderit.
- VI. De languoribus, quos ex pœna peccati etiam
cives Civitatis Dei in huius vite peregrina-
tione patiuntur, & a quibus Deo meden-
te sanantur.
- VII. De causa & pertinacia sceleris Cain, quem
a facinore concepto nec Dei sermo revocavit.
- VIII. Quæ ratio fuerit, ut Cain inter principia
generis humani conderet civitatem.
- IX. De longa vita hominum, quæ fuit ante dilu-
vium, & de ampliore humanorum corporum
forma.

- X. De differentia qua inter Hebræos & nostros
codices videntur annorum numeri dissonare.
- XI. De annis Mathusalem, cujus ætas quatuor-
decim annis videtur diluvium excedere.
- XII. De opinione eorum, qui primorum temporum
homines tam longævus, quam scribitur,
fuisse non credunt.
- XIII. An in diminutione annorum, Hebræorum
magis quam Septuaginta interpretum sit
sequenda auctoritas.
- XIV. De paritate annorum, qui iisdem, quibus nunc
spatiis, & in prioribus sæculis cucurrerunt.
- XV. An credibile sit, primi sæculi viros usque ad
eam ætatem, qua filios generasse referuntur,
a concubitu continuisse.
- XVI. De iure conjugiorum, quod dissimile a subse-
quentibus matrimoniis habuerint prima con-
nubia.
- XVII. De duobus ex uno genitore procreatis patribus
atque principibus.
- XVIII. Quid significatum sit in Abel, & Seth, &
Enos, quod appareat ad Christum & corpus
ejus, id est, Ecclesiam pertinere.
- XIX. De significatione quæ in Enoch translatione
monstratur.
- XX. De eo quod Cain successio in octo ab Adam ge-
nerationes clauditur, & in posteris ab eo-
dem patre Adam Noe decimus invenitur.
- XXI. Qua ratione commemorato Enoch, qui fuit fi-
lius Cain, totius generationis ejus usque ad
diluvium sit continuata narratio: com-
memorato autem Enos, qui fuit filius Seth, ad
conditionis humane principium sit reditum.
- XXII. De lapsu filiorum Dei alienigenarum mulierum
amore capturum, unde & omnes, exceptis
octo hominibus, diluvio perire meruerunt.
- XXIII. An credendum sit, angelos substantiæ spiritalis
amore speciosarum mulierum captos earum-
dem iniisse conjugia, ex quibus gigantes
sint creati.
- XXIV. Quomodo intelligendum sit, quod de eis qui di-
ludio perdidierant, Dominus dixerit, E-
runt dies eorum centum-viginti anni.
- XXV. De ira Dei, quæ incommutabilem tranquil-
litatem nulla inflammatione perturbat.
- XXVI. Quod arca quam Noe iussus est facere, in
omnibus Christum Ecclesiamque significet.
- XXVII. De arca atque diluvio, nec illis esse consentien-
dum, qui solam historiam recipiunt sine alle-
gorica significatione, nec illis qui solas figu-
ras defendunt repudiata historica veritate.

LIBER SEXTUS-DECIMUS.

In cujus priorē parte, a capite videlicet pri-
mo ad duodecimum, Civitatis utriusque cæle-
stis ac terrene procursus exhibetur secundum sacram
historiam a Noe usque ad Abraham. Posteriore
autem parte de celestis tantummodo Civitatis pro-
cursu ab Abraham usque ad Israelitarum reges
disputatur.

- CAP. I. An post diluvium a Noe usque ad Abra-
ham aliquæ familiæ secundum Deum vi-
ventium reperiantur.
- II. Quid in filiis Noe prophetice fuerit figuratum.
- III. De

- III. De generationibus trium filiorum Noe.
- IV. De diversitate linguarum, principioque Ba-
bylonis.
- V. De descensione Domini ad confundendam
linguam edificantium turrem.
- VI. Qualis intelligenda sit esse locutio, qua
Deus Angelis loquitur.
- VII. An omne bestiarum genus etiam remotissimæ
a terris insulæ ex eo numero acceperint, qui
in arca a diluvio inundatione servatus est.
- VIII. An ex propagine Adam vel filiorum Noe que-
dam genera hominum monstrosa prodierint.
- IX. An inferiorem partem terræ, quæ nostre
habitationi contraria est, antipodas ha-
bere credendum sit.
- X. De generatione Sem, in cuius progenie tendens
ad Abraham Civitatis Dei ordo dirigitur.
- XI. Quod ea primitus lingua in usu hominum
fuerit, quæ postea Hebræa ab Heber nomine
nuncupata est, & in cuius familia remansit,
cum diversitas esset facta linguarum.
- XII. De articulo temporis in Abraham, a quo
sanctæ successionis novus ordo contextitur.
- XIII. Quæ ratio fecisse videatur, ut in transmi-
gratione Tharæ, qua Chaldeos deserens
in Mesopotamiam transiit, nulla filii
ejus Nachor facta sit mentio.
- XIV. De annis Tharæ, qui in Charra vite sue
tempus implevit.
- XV. De tempore profectiois Abrahæ, quæ secun-
dum præceptum Dei exiit de Charra.
- XVI. De ordine & qualitate promissionum Dei,
quæ ad Abraham factæ sunt.
- XVII. De tribus excellentioribus gentium regnis,
quorum unum, id est, Assyriorum, jam
Abraham genito sublimius eminebat.
- XVIII. De iterato alloquio Dei ad Abraham, quo ei
& semini ejus Chanaan terra promittitur.
- XIX. De Sarre pudicitia in Ægypto per Deum
custodita, quam Abraham non uxorem
suam esse dixerat, sed sororem.
- XX. De secessione Lot & Abrahæ, quæ illis sal-
va caritate complacuit.
- XXI. De tertia promissione Dei, qua terram Cha-
naan Abrahæ & semini ejus in perpe-
tuum pollicetur.
- XXII. De superatis ab Abraham hostibus Sodomo-
rum, quando & Lot de captivitate eripuit,
& a Melchisedec sacerdote benedictus est.
- XXIII. De verbo Domini ad Abraham, quo ei promit-
titur secundum multitudinem stellarum
multiplicanda posteritas, quod credens justi-
ficatus est adhuc in præputio constitutus.
- XXIV. De significatione sacrificii, quod Abraham
offerre præceptus est, cum poposcisset ut
de his quæ crediderat doceretur.
- XXV. De Agar ancilla Sarre, quam eadem Sar-
ra Abrahæ voluit esse concubinam.
- XXVI. De testificatione Dei ad Abraham, qua ei-
dem seni de sterili Sarra filium spondet,
patremque eum gentium statuit, & promissi
fidem sacramento circumcissionis obsignat.
- XXVII. De masculo, qui si octavo die non fuerit
circumcisus, perit anima ejus, quia te-
stamentum Dei dissipavit.
- XXVIII. De commutatione nominum Abrahæ & Sar-
ræ, qui cum ob unius sterilitatem, ob

- utriusque autem senectutem generare non
possent, munus fecunditatis indepti sunt.
- XXIX. De tribus viris vel Angelis, in quibus ad
quercum Mambræ apparuisse Abrahæ Do-
minus indicatur.
- XXX. De Lot a Sodomis liberato, atque eisdem
celesti igne consumentis; & de Abimelech,
cujus concupiscentia castitati Sarre nocere
non potuit.
- XXXI. De Isaac secundum promissionem nato, cui
nomen ex risu utriusque parentis est inditum.
- XXXII. De obedientia & fide Abrahæ, qua per
oblationem immolandi filii probatus est,
& de morte Sarre.
- XXXIII. De Rebecca nepte Nachor, quam Isaac ac-
cepit uxorem.
- XXXIV. Quid intelligendum sit in eo quod Abraham
post mortem Sarre accepit uxorem Cetburam.
- XXXV. De geminis adhuc in utero Rebecca matris
inclusis quid indicaverit divina responsio.
- XXXVI. De oraculo & benedictione, quam Isaac
non aliter quam pater ipsius, merito
ejusdem dilectus accepit.
- XXXVII. De his quæ in Esau & Jacob mystice
præfigurabantur.
- XXXVIII. De missione Jacob in Mesopotamiam ad
accipiendam uxorem, & de visione quam
in itinere somniavit, & de quatuor ipsius
feminis, cum unam petisset uxorem.
- XXXIX. Quæ ratio fuerit, ut Jacob etiam Israel
cognominaretur.
- XL. Quomodo Jacob cum septuaginta quinque
animabus Ægyptum navetur ingressus,
cum plerique ex his qui commemorantur,
tempore posteriore sint geniti.
- XLI. De benedictione, quam Jacob in Judam fi-
lium suum promissit.
- XLII. De filiis Joseph, quos Jacob prophetica manuum
suarum transmutatione benedixit.
- XLIII. De temporibus Moyse, & Jesu Nave, ac
Judicum, atque exinde Regum quorum
quidem Saul primus est, sed David præ-
cipuus & sacramento habetur & merito.

LIBER DECIMUS-SEPTIMUS.

In quo agitur de Civitatis Dei procursu tem-
poribus Regum & Prophetarum a Samuele &
David usque ad Christum, & quæ sacris litteris
mandata sunt vaticinationes eorundem temporum
in Regum, Psalmorum & Salomonis libris de
Christo & Ecclesia exponuntur.

- CAP. I. De temporibus Prophetarum.
- II. Quo tempore sit impleta promissio Dei de
terra Chanaan, quam in possessionem etiam
Israel carnalis accepit.
- III. De triperitis significationibus Prophetarum,
quæ nunc ad terrenam, nunc ad cælestem Je-
rusalem, nunc autem ad utramque referuntur.
- IV. De præfigurata commutatione Israelitici
regni & sacerdotii, & de his quæ An-
na mater Samuelis personam gerens Ec-
clesiæ prophetavit.
- V. De his quæ ad Heli sacerdotem homo Dei
prophetico locutus est Spiritu, signifi-
cans sacerdotium, quod secundum Aaron
insti-

institutum fuerat, auferendum.

- VI. De Judaico sacerdotio & regno, quæ cum in æternum dicantur statuta, non permanent; ut alia intelligantur, quæ spondentur æterna.
- VII. De disruptione regni Israelitici, quæ præfiguratur perpetua divisio Israelis spiritualis ab Israele carnali.
- VIII. De promissionibus ad David in filio ejus, quæ nullatenus in Salomone, sed plenissime inveniuntur in Christo.
- IX. Quam similis in Psalmo octogesimo octavo sit prophetia de Christo, ab his quæ in Regnorum libris Nathan prophetante promittuntur.
- X. Quam diversa acta sint in regno terrene Jerusalem, ab his quæ promiserat Deus, ut intelligeretur promissionis veritas ad æternius Regis & regni gloriam pertinere.
- XI. De substantia populi Dei, quæ per susceptionem carnis in Christo est: qui solus eruendi ab inferis animam suam habuit potestatem.
- XII. Ad quorum personam pertinere intelligenda sit flagitatio promissorum, de quibus in Psalmo dicitur. Ubi sunt misericordiæ tuæ, Domine, antiquæ &c.
- XIII. An promissæ pacis veritas illis temporibus possit adscribi, quæ sub Salomone fluxerunt.
- XIV. De studio David in dispositione mysterioque Psalmorum.
- XV. An omnia quæ in Psalmis de Christo & Ecclesia prophetantur, ad contextum hujus Operis coaptanda sint.
- XVI. De his quæ in quadagesimo-quarto Psalmo ad Christum & Ecclesiam pertinentia, aut aperte dicuntur, aut tropice.
- XVII. De his quæ ad sacerdotium Christi in Psalmo centesimo-nono, & de his quæ in Psalmo vigesimo-primo ad passionem ipsius spectant.
- XVIII. De Psalmo tertio, & de quadagesimo, & de quintodecimo, & de sexagesimo septimo, in quibus mors & resurrectio Domini prophetantur.
- XIX. De Psalmo sexagesimo-octavo, in quo Judeorum pertinax infidelitas declaratur.
- XX. De regno ac merito David, & de filio ipsius Salomone, eaque prophetia quæ ad Christum pertinens invenitur, vel in eis libris qui scriptis ipsius copulantur, vel in eis quos ipsius esse non dubium est.
- XXI. De regibus post Salomonem, sive in Juda, sive in Israel.
- XXII. De Hieroboam, qui impietate idololatriæ subditum sibi populum profanavit, in quo tamen non destitit Deus & Prophetas inspirare, & multos ab idololatriæ crimine custodire.
- XXIII. De vario utriusque regni Hebræorum statu, donec ambo populi in captivitatem diverso tempore ducerentur, revocato postea Juda in regnum suum, quod novissime in Romanorum transit potestatem.
- XXIV. De Prophetis, qui vel apud Judeos postremi fuerunt, vel quos circa tempus natiuitatis Christi Evangelica prodit historia.

LIBER DECIMUS-OCTAVUS.

Dicit de terrena Civitatis a tempore Abrahami ad mundi finem prokursu cum ipsa Civitate celesti: & adtingit oracula de Christo, cum Sibyllarum, tum maxime sacrorum Vatum, qui ab regni Romanorum initio scripserunt, Osee, Amos, Isaia, Michea, & subsequentium.

CAP. I. De his quæ usque ad tempora Salvatoris decem & septem voluminibus disputata sunt.

- II. De terrene Civitatis regibus atque temporibus, quibus ab exortu Abrahamæ sanctorum tempora supputata conveniunt.
- III. Quibus regnantibus apud Assyrios atque Sicyonios Abrahamæ centenariio Isaac de promissione sit natus, vel ipsi Isaac sexagenariio Esau & Jacob gemini de Rebecca sint editi.
- IV. De temporibus Jacob & filii ejus Joseph.
- V. De Api rege Argivorum, quem Egyptii Serapim nominatum divino honore coluerunt.
- VI. Quo regnante apud Argivos, quoque apud Assyrios, Jacob in Ægypto sit mortuus.
- VII. Quorum regum tempore Joseph in Ægypto defunctus sit.
- VIII. Quorum regum ætate Moyses natus sit, & quorum deorum iisdem temporibus sit orta religio.
- IX. Quando Atheniensium civitas sit condita, & quam causam nominis ejus Varro perhibeat.
- X. Quid Varro tradat de nuncupatione Areopagi, & de diluvio Deucalionis.
- XI. Quo tempore Moyses populum de Ægypto eduxerit: & de Jesu Nave, qui eidem successit, quorum regum ætate sit mortuus.
- XII. De sacris fulgorum deorum, quæ reges Græciæ illis temporibus instituerunt, quæ ab exitu Israel ex Ægypto usque ad Jesu Nave obitum dinumerantur.
- XIII. Qualium fabularum figmenta exorta sint eo tempore, quo Hebræis judices præesse cœperunt.
- XIV. De Theologis poetis.
- XV. De occasu regni Argivorum, quo tempore apud Laurentes Picus Saturni filius regnum patris primus accepit.
- XVI. De Diomede post Troje excidium in deos relato, cujus socii traditi sunt in volucres esse conversi.
- XVII. De incredibilibus commutationibus hominum quid Varro crediderit.
- XVIII. Quid credendum sit de transformationibus, quæ arte demonum hominibus videntur accidere.
- XIX. Quod eo tempore Æneas in Italiam venerit, quo Labdon Judex præsidebat Hebræis.
- XX. De successione ordinis regii apud Israelitas post Judicum tempora.
- XXI. De regibus Latii, quorum primus Æneas, & duodecimus Aventinus, dii facti sunt.
- XXII. Quod eo tempore Roma sit condita, quo regnum Assyriorum intercidit, & quo Ezechias regnabat in Juda.
- XXIII. De Sibylla Erythræa, quæ inter alias Sibyllas cognoscitur de Christo evidentia multa cecinisse.
- XXIV.

XXIV. Quod regnante Romulo septem Sapientes claruerint, quo tempore decem tribus, quæ Israel dicebantur, in captivitatem a Chaldeis ductæ sunt, idemque Romulus mortuus divino honore donatus est.

XXV. Qui philosophi enituerint, regnante apud Romanos Tarquinio Prisco, apud Hebræos Sedechia, cum Jerusalem capta est, templumque subversum.

XXVI. Quod eo tempore, quo impletis septuaginta annis Judeorum est resoluta captivitas, Romani quoque a dominatu sunt regio liberati.

XXVII. De temporibus Prophetarum, quorum oracula habentur in libris; quique tunc de vocatione Gentium multa cecinerunt, quando Romanorum regnum cepit Assyriorumque defecit.

XXVIII. De his quæ ad Evangelium Christi pertinent quid Osee & Amos prophetaverint.

XXIX. Quæ ab Isaia de Christo & Ecclesia sint predicta.

XXX. Quæ Micheas, & Jonas & Joel novo Testamento congruentia prophetaverint.

XXXI. Quæ in Abdia, in Naum, & Ambacu de salute mundi in Christo prænuntiata reperiantur.

XXXII. De prophetia quæ in Oratione Ambacu & Cantico continetur.

XXXIII. De Christo & vocatione gentium quæ Jeremias & Sophonias prophetico Spiritu sint præfati.

XXXIV. De prophetia Danielis & Ezechielis, quæ in Christum Ecclesiamque concordat.

XXXV. De trium Prophetarum vaticinio, id est, Aggei, Zachariæ, & Malachiæ.

XXXVI. De Esdra & libris Machabeorum.

XXXVII. Quod prophetica auctoritas omni origine gentilis philosophiæ inveniatur antiquior.

XXXVIII. Quod quedam sanctorum scripta ecclesiasticus canon propter nimiam non recepit vetustatem, ne per occasionem eorum falsa veris infererentur.

XXXIX. De Habraicis literis, quæ nunquam in sua lingue proprietate non fuerint.

XL. De Ægyptiorum mendacissima vanitate, quæ antiquitati scientiæ suæ centum millia adscribit annorum.

XLI. De philosophicarum opinionum dissensionibus, & canonicarum apud Ecclesiam concordia Scripturarum.

XLII. Qua dispensatione providentia Dei Scripturæ sacræ veteris Testamenti ex Hebræo in Græcum eloquium translate sint, ut gentibus innotescerent.

XLIII. De auctoritate Septuaginta interpretum, quæ, salvo honore Hebræi stili, omnibus sit interpretibus præferenda.

XLIV. Quid intelligendum sit de Ninivitarum excidio, cujus denuntiatio in Hebræo quadraginta dierum spatio tenditur, in Septuaginta autem tridui brevitate concluditur.

XLV. Quod post instaurationem templi Prophetas Judæi habere destiterint, & exinde usque ad natiuitatem Christi continuis adversitatibus sint afflicti, ut probaretur alterius templi ædificationem propheticiis vocibus fuisse promissam.

XLVI. De ortu Salvatoris nostri, secundum quod

Verbum caro factum est: & de dispersione Judeorum per omnes gentes, sicut fuerat prophetatum.

XLVII. An ante tempora Christiana aliqui fuerint extra Israeliticum genus, qui ad celestis Civitatis consortium pertinerent.

XLVIII. Prophetiam Aggei, quæ dixit majorem futuram gloriam domus Dei, quam primum fuisset, non in reedificatione templi, sed in Ecclesia Christi esse completam.

XLIX. De indiscreta multiplicatione Ecclesiæ, quæ in hoc seculo multi reprobi miscentur electis.

I. De predicatione Evangelii, quæ per passionem predicantium clavior & potentior facta est.

II. Quod etiam per hereticorum dissensiones fides catholica roboretur.

III. An credendum sit, quod quidam putant, impletis decem persecutionibus quæ fuerunt, nullam jam superesse, præter undecimam, quæ in ipso Antichristi tempore sit futura.

IIII. De tempore novissime persecutionis occulto.

LVI. De stultissimo mendacio paganorum, quo Christianam religionem non ultra trecentos sexaginta quinque annos mansuram esse finxerunt.

LIBER DECIMUS-NONUS.

IN quo de finibus utriusque Civitatis, terrene ac celestis, disputatur. Recensentur de bonorum & malorum finibus opiniones Philosophorum, qui beatitudinem in hac vita facere ipsi sibi frustra conati sunt: qui dum operosius resiliunt, ipsius Civitatis celestis, seu populi Christiani beatitudo & pax quænam sit, qualisve hic haberi vel in futurum sperari possit demonstratur.

CAP. I. Quod in questione, quam de finibus bonorum & malorum philosophica disputatio ventilavit, ducentas octoginta & octo sententiæ esse posse Varro perspexerit.

II. Quomodo, remotis omnibus differentiis, quæ non sectæ, sed quæstiones sunt, ad tripertitam summæ boni definitionem Varro perveniat, quarum tamen una sit eligenda.

III. De tribus sectis summum hominis bonum querentibus quam eligendam Varro definit, sequens veteris Academiæ, Antiocho auctore, sententiam.

IV. De summo bono & summo malo quid Christiani sentiant, contra philosophos, qui summum bonum in se sibi esse dixerunt.

V. De sociali vita, quæ cum maxime expetenda sit, multis offensionibus sepe subvertitur.

VI. De errore humanorum iudiciorum, cum veritas latet.

VII. De diversitate linguarum, quæ societas hominum dirimitur; & de miseria bellorum etiam quæ iusta dicuntur.

VIII. Quod amicitia bonorum secunda esse non possit, dum a periculis quæ in hac vita sunt, trepidari necesse sit.

IX. De amicitia sanctorum Angelorum, quæ homini in hoc mundo non potest esse manifesta, propter fallaciam demonum, in quor

inci-

inciderunt, qui multos sibi deos colendos putarunt.

- X. Quis fructus sanctis de superata hujus vite tentatione paratus sit.
- XI. De beatitudine pacis eterne, in qua sanctis finis est, id est, vera perfectio.
- XII. Quod etiam bellantium servitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant pervenire, sine cujus appetitu nulla natura sit.
- XIII. De pace universali, quae inter quaslibet perturbationes privari non potest lege naturae, dum sub iusto iudice ad id quisque pervenit ordinatione, quod meruit voluntate.
- XIV. De ordine ac lege, sive caelesti, sive terrena, per quam societati humanae etiam dominando consulitur, cui & consulendo servitur.
- XV. De libertate naturali, & de servitute, cuius prima causa peccatum est, qua homo male voluntatis etiam si non est mancipium alterius hominis, servus est propriae libidinis.
- XVI. De aequo iure dominandi.
- XVII. Unde caelestis Societas cum terrena Civitate pacem habeat, & unde discordiam.
- XVIII. Quam diversa sit Academiae novae ambiguitas a constantia fidei Christianae.
- XIX. De habitu & moribus populi Christiani.
- XX. Quod civis sanctorum in vite hujus tempore spe beati sint.
- XXI. An secundum definitiones Scipionis, quae in dialogo Ciceronis sunt, unquam fuerit Romana respublica.
- XXII. An verus sit Deus, cui Christiani servant, cui soli debeat sacrificari.
- XXIII. Quae Porphyrius dicat oraculis decorum responsa esse de Christo.
- XXIV. Qua definitione constet populi & reipublice nuncupationem recte sibi, non solum Romanos, sed etiam regna alia vindicare.
- XXV. Quod non possint ibi vere esse virtutes, ubi non est vera religio.
- XXVI. De pace populi alienati a Deo, qua utitur ad pietatem populus Dei, dum in hoc peregrinus est mundo.
- XXVII. De pace servientium Deo, cuius perfecta tranquillitas in hac temporali vita non potest apprehendi.
- XXVIII. In quem venturus sit exitus impiorum.

LIBER VIGESIMUS.

DE iudicio novissimo, deque testimoniis cum novi tum veteris Instrumenti, quibus denuntiatur futurum.

- CAP. I. Quod quamvis omni tempore Deus iudicet, in hoc tamen libro de novissimo ejus iudicio sit proprie disputandum.
- II. De varietate rerum humanarum, cui non potest dici deesse iudicium Dei, quamvis nequeat vestigari.
- III. Quid in libro Ecclesiastae Salomon de his, quae in hac vita & bonis & malis sunt, communia, disputavit.

- IV. Quod ad differendum de novissimo iudicio Dei, novi primum Testamenti, ac deinde veteris testimonia prolaturus sit.
- V. Quibus sententiis Domini Salvatoris divinum iudicium futurum in fine saeculi declaretur.
- VI. Quae sit prima resurrectio, quae secunda.
- VII. De duobus resurrectionibus & de mille annis quid in Apocalypsi Joannis scriptum sit, & quid de eis rationabiliter sentiat.
- VIII. De alligatione & solutione diaboli.
- IX. Quod sit regnum sanctorum cum Christo per mille annos, & in quo discernatur a regno eterno.
- X. Quid respondendum sit eis, qui putant resurrectionem ad sola corpora, non etiam ad animas pertinere.
- XI. De Gog & Magog, quos ad persequendam Ecclesiam Dei, solutus prope finem saeculi diabolus incitabit.
- XII. An ad ultimum supplicium pertineat impiorum, quod descendisse ignis de caelo, & eosdem comedis memoratur.
- XIII. An tempus persecutionis Antichristi mille annis annumerandum sit.
- XIV. De damnatione diaboli cum suis, & per recapitulationem de resurrectione corporea omnium mortuorum, & de iudicio ultimae retributionis.
- XV. Qui sint mortui, quos ad iudicium exhibuit mare, vel quos mors & inferi reddiderunt.
- XVI. De caelo novo, & terra nova.
- XVII. De Ecclesiae glorificatione sine fine post finem.
- XVIII. Quid apostolus Petrus, & de novissimo Dei iudicio predicavit.
- XIX. Quid apostolus Paulus Thessalonicensibus scripserit de manifestatione Antichristi, cuius tempus dies Domini subsequetur.
- XX. Quid idem Apostolus in prima ad eosdem epistola de resurrectione mortuorum docuerit.
- XXI. Quid Isaias propheta de mortuorum resurrectione & de retributione iudicii sit locutus.
- XXII. Qualis futura sit egressio sanctorum ad vindicandas poenas malorum.
- XXIII. Quid prophetaverit Daniel de persecutione Antichristi, & de iudicio Dei, regnoque sanctorum.
- XXIV. In Psalmis Davidicis, quae de fine saeculi hujus & novissimo Dei iudicio prophetentur.
- XXV. De prophetia Malachiae, qua Dei iudicium ultimum declaratur, & quorundam dicitur per purificatorias poenas facienda mundatio.
- XXVI. De sacrificiis quae sancti offerent, Deo sit placitura, quomodo in diebus pristinis & annis prioribus placuerunt.
- XXVII. De separatione bonorum & malorum, per quam novissimi iudicii discretio declaratur.
- XXVIII. De lege Moysi spiritualiter intelligenda, ne in damabilia murmura carnalis sensus declaratur.
- XXIX. De adventu Eliae ante iudicium, cuius praedicatione Scripturarum secreta referante Iudaei

Judei convertentur ad Christum.

- XXX. Quod in libris veteris Testamenti, cum Deus legitur iudicaturus, non evidenter Christi persona monstratur: sed ex quibusdam testimoniis: ubi Dominus Deus loquitur, non dubie appareat quod ipse sit Christus.

LIBER VIGESIMUS-PRIMUS.

DE fine debito Civitatis diaboli, supplicio scilicet damnatorum sempiterno, deque humanis contra illud incredulorum argumentis.

- CAP. I. De ordine disputationis, qua prius differendum est de perpetuo supplicio damnatorum cum diabolo, quam de aeterna felicitate sanctorum.
- II. An possint corpora in unctione ignis esse perpetua.
- III. An consequens sit, ut corporeum dolorem sequatur carnis interitus.
- IV. De naturalibus exemplis, quorum consideratio doceat posse inter cruciatus viventia corpora permanere.
- V. Quanta sint quorum ratio nequeat agnosci, & tamen eadem vera esse, non sit ambiguum.
- VI. Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem demonum arte composita.
- VII. Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris.
- VIII. Non esse contra naturam, cum in aliqua re, cuius natura innotuit, aliquid ab eo quod erat notum, incipit esse diversum.
- IX. De gehenna, & aeternarum qualitate poenarum.
- X. An ignis gehennae, si corporalis est, possit, malignos spiritus, id est, demones incorporeos, tactu suo adurere.
- XI. An hoc ratio iustitiae habeat, ut non sint extensiora poenarum tempora, quam fuerint peccatorum.
- XII. De magnitudine praevagationis primae, ob quam aeterna poena omnibus debeatur, qui extra gratiam fuerint Salvatoris.
- XIII. Contra opinionem eorum, qui putant criminosis supplicia post mortem causa purgationis adhiberi.
- XIV. De poenis temporalibus istius vitae, quibus subiecta est humana conditio.
- XV. Quod omne opus gratiae Dei eruentis nos de profunditate veteris mali, ad futuri saeculi pertineat novitatem.
- XVI. Sub quibus gratiae legibus omnes regenerationum habeantur aetates.
- XVII. De his qui putant nullorum hominum poenas in aeternum esse mansuras.
- XVIII. De his qui novissimo iudicio, propter intercessionem sanctorum, neminem hominum putant esse damnandum.
- XIX. De his qui impunitatem omnium peccatorum promittunt etiam haereticis, propter participationem corporis Christi.
- XX. De his qui non omnibus, sed iis tantum qui apud catholicos sunt renati, etiam si

postea in multa crimina erroreque proruperint, indulgentiam pollicentur.

- XXI. De his qui permanent in catholica fide, etiam si pessime vixerint; & ob hoc vi meruerint, tamen propter fidei fundamentum salvandos esse definiunt.
- XXII. De his qui putant ea crimina, quae inter eleemosynarum opera committuntur, ad damnationis iudicium non vocari.
- XXIII. Contra opinionem eorum, qui dicunt, nec diaboli, nec hominum malorum perpetua futura supplicia.
- XXIV. Contra eorum sensum, qui in iudicio Dei omnibus res propter sanctorum preces putant esse parcendum.
- XXV. An hi qui inter haereticos baptizati sunt, & deteriores postea male vivendo facti sunt, vel hi qui apud catholicos renati ad haereses aut schismata transierunt, vel hi qui a catholicis apud quos renati sunt, non recedentes, criminose vivere perstiterunt, possint privilegio sacramentorum remissionem aeterni sperare supplicii.
- XXVI. Quid sit in fundamento habere Christum, & quibus spondeatur salus quasi per ignis usturam.
- XXVII. Contra eorum persuasionem, qui putant sibi non obfutura peccata, in quibus, cum eleemosynas facerent, perstiterunt.

LIBER VIGESIMUS-SECUNDUS.

DE fine debito Civitatis Dei, hoc est, de aeterna felicitate sanctorum. Adstruitur fides resurrectionis corporum, & explicatur qualis futura sit. Tum dicto quid acturi sint in corporibus immortalibus atque spiritualibus sancti, Opus terminatur.

- CAP. I. De conditione angelorum & hominum.
- II. De aeterna Dei & incommutabili voluntate.
- III. De promissione aeternae beatitudinis sanctorum, & perpetuis suppliciis impiorum.
- IV. Contra sapientes mundi, qui putant terrena hominum corpora ad caeleste habitaculum non posse transferri.
- V. De resurrectione carnis, quam quidam mundo credente non credunt.
- VI. Quod Roma conditorem suum Romulum diligendo deum fecerit; Ecclesia autem Christum, Deum credendo dilexerit.
- VII. Quod ut mundus in Christum crederet, virtutis fuerit divina, non persuasionis humane.
- VIII. De miraculis, quae ut mundus in Christum crederet facta sunt, & fieri mundo credente non desinunt.
- IX. Quod universa miracula, quae per Martyres in Christi nomine fiunt, ei fidei testimonium ferant, qua in Christum Martyres crediderunt.
- X. Quanto dignius honorentur Martyres, qui ideo multa mira obtinent, ut Deus verus colatur, quam demones, qui ob hoc quadam faciunt, ut ipsi dii esse credantur.
- XI.

inflat affectat, amatque sibi in laudibus dici:
Parcere subjectis, & debellare superbos.
Unde etiam de terrena Civitate, quæ cum do-
minari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei do-
minandi libido dominatur, non est prætereundum
silentio, quidquid dicere suscepti hujus operis
ratio postulat, & facultas datur.

CAPUT PRIMUM.

De adversariis nominis Christi, quibus in vastatione
Urbis propter Christum Barbari pepercerunt.

EX hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei Civitas: quorum tamen multi, correcto impietatis errore, cives in ea fiunt satis idonei: multi vero in eam tantis exardescunt ignibus odiorum, tamque manifestis beneficiis Redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes, in sacratis ejus locis vitam, de qua superbiunt, invenirent. An non etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum Barbari pepercerunt? Testantur hoc (a) Martyrum loca & basilicæ Apostolorum, quæ in illa vastatione Urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt. Huc usque cruentus sæviebat inimicus; ibi accipiebat limitem trucidatoris furor; illo (b) ducebantur a miserantibus hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant, ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more sævientes, postea quam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum, quod alibi jure belli licuisset, tota ferendi refrenabatur immanitas, & captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc Christianis temporibus detrahunt, & mala quæ illa civitas pertulit, Christo imputant; bona vero quæ in eos, ut viverent, propter Christi honorem facta sunt, non imputant Christo nostro, sed fato suo: cum potius deberent, si quid recti saperent, illa quæ ab hostibus aspera & dura perpeffi sunt, illi divinæ providentiæ tribuere, quæ solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere; itemque vitam mortalium justam atque laudabilem talibus afflictionibus exercere, probatamque vel in meliora transferre, vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque, propter Christi nomen, vel in locis Christi nomini dedicatissimis & amplissimis, ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis, præter bellorum morem truculenti Barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus Christianis; hinc Deo gratias agere, hinc ad ejus

(a) Orofius lib. 7. c. 39. scribit Alaricum capta Urbe præceptum suis hoc dedisse, ut si qui in sancta loca, præcipueque ad sanctorum apostolorum Petri & Pauli basilicas confugissent, hos in primis involatos securosque esse si venerint.

(b) Hanc Barbarorum humanitatem expertæ sunt Marcella & filia ejus Principia, quas in sua domo repertas ad basilicam S. Pauli deduxerunt, teste Hieronymo in epistola 154. ad Principiam. De alia femina ad S. Petri basilicam, ut ejus pudori parceretur, perducta a milite narrat item Sozomenus lib. 9. c. 10.

nomen veraciter currere, ut effugiant poenas ignis æterni, quod nomen multi eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent poenas præsentis exitii. Nam quos vides petulanter & procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi qui illum interitum clademque non evasissent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima infania, ejus nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur; ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

CAPUT II.

Quod nulla umquam bella ita gesta sunt, ut victores,
propter deos eorum quos vicerant, parcerent victis.

TOT bella gesta conscripta sunt vel ante conditam Romam, vel ab ejus exortu & imperio; legant, & proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes qui ceperant, (c) parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse compererant; aut aliquem ducem Barbarorum præcepisse, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Æneas Priamum per aras sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes? Nonne Diomedes & Ulysses,

— cæsis summæ custodibus arcis,

Corripuere sacram effigiem, manibusque cruentis Virgineas ausi divæ contingere vittas? Nec tamen quod sequitur verum est:

Ex illo fluere, ac retro sublapsa referri Spes Danaum.

Postea quippe vicerunt, postea Trojam ferro ignibusque deleverunt, postea confugientem ad aras Priamum obruncaverunt. Nec ideo Troja periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius ipsa Minerva perdidit, ut periret? an forte custodes suos? Hoc sane verum est: illis quippe interentis potuit auferri. Neque enim homines a simulacro, sed simulacrum ab hominibus servabatur. Quomodo ergo colebatur, ut patriam custodire & cives, quæ suos non valuit custodire custodes?

CAPUT III.

Quam imprudenter Romani deos penates quos
Trojam custodire non poterant, sibi
crediderunt profuturos.

ECCE qualibus diis urbem Romani servandam se (d) commendasse gaudebant. O nimium miserabilem errorem! Et nobis succensent, cum de diis eorum talia dicimus: nec succensent auctoribus suis, quos ut ediscerent, mercedem dederunt; doctoresque ipsos insuper & salario publico, & honoribus dignissimos habuerunt. Nempe apud

(c) Augustinum præterierunt nonnulla hujus rei litteris Græcis & Latinis consignata exempla. Nam refert Arianus lib. 2. de rebus gestis Alexandri, capta Tyro, iis qui in templum Herculis confugerant, Alexandrum pepercisse. De Agellio etiam Xenophon in Agellio & lib. 4. de rebus Græcorum, Plutarchus & Æmilius Probus Pausanias lib. 3. in Laconica, Atheniensibus & Bæotiis eorum in Agellio, narrant ipsam, Atheniensibus & Bæotiis eorum, que sociis devictis, noluisse eos lædi qui in Minervæ templum se receperant.

(d) Plures MSS. commisso.

apud Virgilium, quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta magnus omniumque præclarissimus atque optimus teneris ebibitus annis non facile oblivione possit aboleri, secundum illud Horatii:

Quo semel est imbuta recens servabit odorem
Testa diu.

Apud hunc ergo Virgilium nempe Juno inducitur infesta Trojanis, Æolo ventorum regi adversus eos irritando dicere:

Gens inimica mihi Tyrrhenum navigat æquor,
Ilium in Italiam portans, victosque penates.
Itane istis penatibus victis, Romam, ne vincere-
tur, prudentes commendare debuerunt? Sed hæc
Juno dicebat, velut irata mulier, quid loqueretur
ignorans. Quid Æneas ipse pius toties ap-
pellatus, nonne ita narrat?

Panthus Otrides, arcis Phœbique sacerdos, Sacra manu, victosque deos, parvumque nepotem Ipse trahit, cursuque amens ad limina tendit. Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere, sibi potius quam se illis perhibet commendatos? cum ei dicitur,

Sacra suosque tibi commendat Troja penates.

Si igitur Virgilius tales deos & victos dicit, & ut vel victi quoquo modo evaderent, homini commendatos; quæ dementia est, existimare his tutoribus Romam sapienter fuisse commissam, & nisi eos amisisset, non potuisse vastari? Immo vero victos deos tamquam præsidēs ac defensores colere, quid est aliud quam tenere non numina bona, sed (a) omina mala? Quanto enim sapientius creditur, non Romam ad istam cladem non fuisse venturam, nisi prius illi perissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos, quantum potuisset, Roma servasset? Nam quis non, cum adverterit, videat, quanta sit vanitate præsumtum, non posse vinci sub defensoribus victis, & ideo perisse, quia custodes perdidit deos; cum vel sola potuerit esse causa pereundi, custodes habere voluisse perituros? Non itaque, cum de diis victis illa conscriberentur, atque canerentur, (b) poetas libebat mentiri, sed cordatos homines cogeabat veritas confiteri. Verum ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc quod institueram de ingratis hominibus dicere, parumper (c) explicem, ut possum: qui ea mala quæ pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant: quod autem illis etiam talibus propter Christum parciatur, nec dignantur adtendere, & eas linguas ad-

(a) Editi, sed dementia mala. At melioris notæ MSS. sed omnia mala, id est præfagia exitii & cladis venturæ.

(b) Lov. poetas libebat. Ceteri libri, poetas, accusandi casu, quem verbo liber adjungere amat Augustinus. Sic in lib. 2. Retract. c. 25. In me potius dicens quidquid cum libuit.

(c) Er. & aliquot probæ notæ MSS. expediam.

(d) Vind. Am. & plerique MSS. perversitatis.

(e) Lov. atque muniti essent, & ubi propter eum &c. Addiderunt (essent &) invitis omnibus libri editis & MSS.

(f) Sallustius sub initium libri de conjuratione Catilinæ: Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidit atque habuere initio Trojanis, qui Ænea duce profugi incertis sedibus vagabantur.

(g) Plures MSS. donanda victis.

(h) Vasa pretiosa apud virginem Deo sacra, quæ custo-

versus ejus nomen dementia sacrilegæ (d) protervitatis exerceant, quibus linguas usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent; vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illic tuti atque muniti, (e) ubi propter eum illarum ab hostibus fuerunt, inde in eum maledictis hostilibus profilerent.

CAPUT IV.

De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Græcis & basilicis Apostolorum, quæ omnes ad se confugientes a Barbaris defenderunt.

IPSA, ut dixi, Troja, (f) mater Romani populi, sacratis in locis deorum suorum munire non potuit cives suos ab ignibus ferro; Græcorum, eodem ipsos deos colentium: quin etiam Junonis asylo Custodes lecti, Phœnix, & dirus Ulysses, Pradam asservabant; huc undique Troja gaze Incensis erepta adytis, mensæque deorum, Cratereque auro solidi, captivaque vestis Congeritur. Pueri & pavidæ longo ordine matres Stant circum.

Electus est videlicet locus tanta deæ sacratus; non unde captivos non liceret educere, sed ubi captivos liberet includere. Comparo nunc asyllum illud, non cujuslibet dei gregalis, vel de turba plebis, sed de Jovis ipsius sororis & conjugis & reginæ omnium deorum, cum Memoriis nostrorum Apostolorum. Illuc incensis templis & diis erepta spolia portabantur, non (g) reddenda victis, sed dividenda victoribus: huc autem, & (h) quod alibi ad ea loca compertum est pertinere, cum honore & obsequio religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata libertas: ibi clausa, hic interdicta captivitas: ibi possidendi a dominantibus hostibus premebantur; huc liberandi a miserantibus hostibus ducebantur: postremo illud Junonis templum sibi elegerat avaritia & superbia (i) levium Græcorum, istas Christi basilicas misericordia & humilitas etiam immanium Barbarorum. * Nisi forte Græci quidem in illa sua victoria templis deorum (k) communium pepercerunt, atque illo confugientes miseros victosque Trojanos ferire vel captivare non ausi sunt; sed Virgilius, poetarum more, illa mentitus est. Immo vero morem hostium civitates evertentium ille descripsit.

CAPUT V.

De generali consuetudine hostium victas civitates
evententium, quid Cæsar senserit.

QUEM morem etiam (l) Cæsar (sicut scribit Sallustius, nobilitate veritatis historicus) senten-

dienda illa receperat, detecta a milite, Alaricum, mox ubi comperit ad basilicam Petri Apostoli pertinere, jussisse eo reportari, scribit Orofius l. 7. c. 39.

(i) Levitas propria Græcorum, ait Cicer. in Orat. pro Flacc. Hæc eorum erat apud Rom. nota, quos ideo Græculos dicebant.

(k) Nempe eosdem deos colebant Græci & Trojani.

(l) Vind. Er. & MSS. Gallicani ac Romani, Cato. Sed quæ verba nunc laudata ab Augustino Cæsaribus sunt apud Sallustium, non Catonis, ideo in Amerbachiana editione, quam hic secuti sunt Lovanienses, interpretibus hujus operis Valoisio & Trivetho emendare visum est Cæsar: tametsi libri, ut ipsi observant, communiter haberent Cato. Quid si in eo Augustinus, quod erudit nonnumquam contingit, memoria lapsus est, aut Sallustio usus vario sive mendoso?

* Cap. V.
 hic inci-
 pit in
 MSS.

Sallust.
 de Catil.
 lin. con-
 juratio-
 ne.

sententia sua, quam de conjuratis in senatu habuit, commemorare non pratermittit: Rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu; matres familiarum pati quæ victoribus (a) collibuisse; fana atque domos spoliari; eadem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia repleri. Hic si fana tacuisset, deorum sedibus solere hostes parcere putarem. Et hæc non ab alienigenis hostibus, sed a Catilina & sociis ejus nobilissimis senatoribus & Romanis civibus Romana templa metuebant. Sed hi videlicet perdiri & patriæ parricidæ.

CAPUT VI.

Quod nec Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis.

Quid ergo per multas gentes, quæ inter se bella gesserunt, & nusquam victis in deorum tuorum sedibus pepercerunt, noster sermo discurret? Romanos ipsos videamus: ipsos, inquam, recolamus respiciamusque Romanos, de quorum præcipua laude dictum est:

Enaid. 6.
Sallust. de Catil. conjur.
Parcere subjectis, & debellare superbos: & quod accepta injuria ignoscere, quam persequi malebant: quando tot tantasque urbes, ut late dominarentur, expugnatas captasque everterunt, legatur nobis quæ templa excipere solebant, ut ad ea quisquis confugisset liberaretur? An illi faciebant, & scriptores earumdem rerum gestarum ista reticebant? Itane vero, qui ea quæ laudarent maxime requirebant, ista præclarissima secundum ipsos pietatis indicia præterirent? Egregius Romanus nominis Marcus Marcellus, qui (b) Syracusas urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius flevisse ruituram, & ante ejus sanguinem suas illi lacrimas effudisse. Gessit & curam pudicitiae, etiam in hoste servandæ. Nam prius quam oppidum victor jussisset invadi, constituit edicto, ne quis corpus liberum violaret. Everfa est tamen civitas more bellorum, nec uspiam legitur ab imperatore tam casto atque clementi fuisse præceptam, ut quisquis ad illud vel illud templum fugisset, abiret illæsus. Quod utique nullo modo præteriretur, quando nec ejus fletus, nec quod edixerat pro pudicitia minime violanda potuit taceri. Fabius (c) Tarentinæ urbis everfor, a simulacrorum deprædatione se abstinuisse laudatur. Nam cum ei scriba suggessisset quid de signis deorum, quæ multa capta fuerant, fieri juberet, continentiam suam etiam jocando condidit. Quæsit enim, cujusmodi essent: & cum ei non solum multa grandia, verum etiam renuntiarentur armata. Relinquamus, inquit, Tarentinis deos iratos. Cum igitur nec illius fletum, nec hujus risum, nec illius castam misericordiam, nec hujus facetam continentiam, Romanarum rerum gestarum scriptores tacere potuerint; quando præ-

termitteretur, si aliquibus hominibus in honorem cuiuspiam deorum suorum sic pepercissent, ut in quoquam templo eadem vel captivitatem fieri prohiberent?

CAPUT VII.

Quod in everfione Urbis quæ asperæ gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quæ vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi.

Quidquid ergo vastationis, trucidationis, deprædationis, concremationis, afflictionis, in ista recentissima Romana clade commissum est, fecit hoc consuetudo bellorum. Quod autem more novo factum est, quod inusitata (d) rerum facie immanitas barbara tam mitis apparuit, ut amplissimæ basilicæ implendæ populo cui parceretur, eligerentur & decernerentur, ubi nemo feriretur, unde nemo raperetur, quo liberandi multi a miserantibus hostibus ducerentur, unde captivandi (e) ulli nec a crudelibus hostibus abducerentur; hoc Christi nomini, hoc Christiano temporis tribuendum quisquis non videt, cæcus; quisquis videt, nec laudat, ingratus; quisquis laudanti reluctatur, insanus est. Absit, ut prudens quisquam hoc feritati imputet Barbarorum. Truculentissimas & sævissimas mentes ille terruit, ille frenavit, ille mirabiliter temperavit, qui per Prophetam tanto ante prædixit: *Visitabo in virga iniquitates eorum, & in flagellis peccata eorum; misericordiam autem meam non dispergam ab eis.*

CAPUT VIII.

De commodis atque incommodis, quæ bonis atque malis plerumque communia sunt.

I. Dicet aliquis: Cur ergo ista divina misericordia etiam ad impios ingratosque pervenit? Cur putamus, nisi quia eam ille præbuit, qui quotidie facit oriri solem suum super bonos & malos, & pluit super justos & injustos? Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes, penitendo ab impietate se corrigant; quidam vero (sicut Apostolus dicit) *divitias bonitatis & longanimitatis Dei continententes, secundum duritiam cordis sui & cor impenitens thesaurizent sibi iram in die ira & revelationis justi judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ejus*: tamen patientia Dei ad penitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos. Itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit malos. Placuit quippe divinæ providentiæ præparare in posterum bona justis, quibus non fruuntur injusti; & mala impiis, quibus non ex cruciabantur boni. Ista vero temporalia bona & mala utrisque voluit esse communia: ut nec bona cupidius appetantur, quæ mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus & boni plerumque afficiuntur.

2. Interest autem plurimum, qualis sit usus vel

In prosperis & in adversis usus bonos & malos discerpit.

vel earum rerum quæ prosperæ, vel earum quæ dicuntur adversæ. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur, nec malis frangitur: malus autem ideo hujuscemodi infelicitate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ofsendit tamen Deus sæpe etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret poena, nihil ultimo judicio servari putaretur: rursus si nullum peccatum nunc puniret aperte Divinitas, nulla esse providentia divina crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus: itemque si omnibus eas petentibus daret, non nisi propter talia præmia serviendum illi esse arbitramur; nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos & avaros. Hæc cum ita sint, quicumque boni & mali pariter afflicti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utrique perpeffi sunt. Manet enim dissimilitudo passionum etiam in similitudine passionum; & licet sub eodem tormento, non est idem virtus & vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat, palea fumat; & sub eadem tribula stipula comminuuntur, frumenta purgantur; nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem preli pondere exprimitur: ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat; malos damnat, vastat, exterminat. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant; boni autem precantur & laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiat. Nam pari motu exagitatum & exhalat horribiliter cænum, & suaviter fragrat unguentum.

CAPUT IX.

De causis correctionum, propter quas & boni & mali pariter flagellantur.

I. Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passi sunt, quod non eis magis fideliter ista considerantibus ad profectum valeret? Primo, quod ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinorosis, flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se judicent (a) dignos. Excepto enim quod unusquisque, quamlibet laudabiliter vivens, cedit in quibusdam carnali concupiscentiæ, et si non ad facinorum immanitatem & gurgitem flagitiorum atque impietatis abominationem, ad aliqua tamen peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora: hoc ergo excepto, quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam, luxuriam & avaritiam, atque execrabiles iniquitates & impietates, Deus, sicut minando prædixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt? sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerum-

que enim ab eis docendis, admonendis, aliquando etiam objurgandis & corripiendis male dissimulatur; vel cum laboris piget, vel cum eorum os (b) coram verecundamur offendere; vel cum inimicitias devitamus, ne impediunt & noceant in istis temporalibus rebus, siue quas adipisci adhuc appetit nostra cupiditas, siue quas amittere formidat infirmitas: ita ut, quamvis bonis vita malorum displiceat, & ideo cum eis non incidant in illam damnationem, quæ post hanc vitam talibus præparatur, tamen quia propterea peccatis eorum damnabilibus parcent, dum eos in suis licet levibus & venialibus metuunt, jure cum eis temporaliter flagellantur, quamvis in æternum minime puniantur. Jure istam vitam, quando divinitus affliguntur cum eis, amaram sentiunt, cujus amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

2. Nam si propterea quisque objurgandis & corripiendis male agentibus parcat, quia opportunius tempus inquirat, vel eisdem ipsis metuit; ne deteriores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam & piam erudiendos impediunt alios infirmos, & premant atque avertant a fide; non videtur esse cupiditatis occasio, sed consilium caritatis. Illud est culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt, & a malorum factis abhorrent, parcent tamen peccatis alienis, quæ dedocere aut objurgare deberent, dum eorum offensiones cavent, ne sibi noceant in his rebus, quibus licite boni atque innocentes utuntur; sed cupidius, quam oportebat eos, qui in hoc mundo peregrinantur, & spem supernæ patriæ præ se gerunt. Non solum quippe infirmiores vitam ducentes conjugalem, filios habentes vel habere quærentes, domos ac familias possidentes, (quos Apostolus in Ecclesiis alloquitur, docens & monens quemadmodum vivere debeant & uxores cum maritis, & mariti cum uxoribus, & filii cum parentibus, & parentes cum filiis, & servi cum dominis, & domini cum servis) multa temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur, & moleste amittunt; propter quæ non audent offendere homines, quorum sibi vita contaminatissima & consceleratissima displicet: verum etiam hi, qui superiorem vitæ gradum tenent, nec conjugalibus vinculis irretiti sunt, & victu parvo ac tegumento utuntur, plerumque suæ famæ ac salutis (c) consulentes, dum insidias atque impetus malorum timent, ab eorum reprehensione sese abstinere. Et quamvis non in tantum eos metuunt, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum terroribus atque improbitatibus cedant: ea ipsa tamen, quæ cum eis non perpetrant, nolunt plerumque corripere, cum fortasse possint aliquos corripiendo corrigere; ne, si non potuerint, sua salus ac fama in periculum exitiumque perveniat: nec ea consideratione, qua suam famam ac salutem vident esse necessariam utilitati erudiendorum hominum; sed ea potius infirmitate, qua

Corruptio neglecta ex cupiditate aut infirmitate.

Corruptio ex consilio caritatis ommissa.

(a) Lov. collibuisse: male & dissentientibus ceteris libris.
(b) Syracusæ civitas est in Sicilia, quam obsidens Marcellus, Archimedes Syracusani machinis sæpe repulsus, tertio tandem anno expugnavit. Quæ hic de Marcello Augustinus, leguntur in Livio lib. 25.
(c) Tarentum, Calabriae urbs, quæ a Romanis ad Anniba-

lem & Carthaginienses defecerat, Fabius recuperavit, militibusque diripiendam tradidit. Hic Fabius est ille de quo Ennius: *Unus homo nobis cunctando restituit rem.* Ejus de Tarentinorum simulacris responsum avertit Livius in lib. 27.
(d) Vox rerum abest a vetere libro Silvanectensi.
(e) Vind. Er. & Lov. nulli. Verius Am. & MSS. ulli.

(a) Lov. indignos: reluctante sensu & ceteris libris.
(b) Nonnulli codices omittunt coram.
(c) Verbum consulentes abest ab Am. Er. ac MSS. Potest il-

leso sensu deleri, ut quod proxime sequitur, dum. timeat referatur ad præcedentia verba, famæ scilicet ac salutis.

ipsam Campaniam civitatem diruerunt.

(a) Gallicani & Romani MSS. *quam citius eligatur.*

Psalm.
115. 5.

sanctorum ejus. Proinde omnia ista, id est, curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exequiarum, magis sunt vivorum solatia, quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla. Praeclaras exequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum: sed multo clariores in conspectu Domini ulceroso illi pauperi ministerium praebuit Angelorum, qui cum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abraham gremium sustulerunt.

2. Rident haec illi, contra quos defendendam suscipimus Civitatem Dei. Veruntamen sepulturae curam etiam eorum (a) philosophi contemserunt: & saepe universi exercitus, dum pro terrena patria morerentur, ubi postea jacerent, vel quibus bestiis esca fierent, non curarunt: licuitque de hac re poetis plausibiliter dicere:

(b) Caelo tegitur, qui non habet urnam. Quanto minus debent de corporibus insepultis insultare Christianis, quibus & ipsius carnis & membrorum omnium reformatio non solum ex terra, verum etiam ex aliorum elementorum secretissimo sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt, in temporis puncto reddenda & redintegranda promittitur?

C A P U T X I I I.

Qua sit ratio sanctorum corpora sepeliendi.

NEc ideo tamen contemnenda & abjicienda sunt corpora defunctorum, maximeque iustorum atque fidelium, quibus tamquam organis & vasis ad omnia bona opera (c) sanctus usus est Spiritus. Si enim paterna vestis & anulus, ac si quid huiusmodi, tanto carius est posteris, quanto erga parentes major affectus; nullo modo ipsa spernenda sunt corpora, quae utique multo familiarius atque conjunctius, quam quaelibet indumenta gestamus. Haec enim non ad ornatum vel adiutorium, quod adhibetur extrinsecus, sed ad ipsam naturam hominis pertinent. Unde & antiquorum iustorum funera officiosa pietate curata sunt, & exequiae celebratae, & sepultura provisae: ipsique dum viverent, de sepeliendis, vel etiam transferendis suis corporibus filiis mandaverunt: & Tobias sepeliendo mortuos Deum promeruisse, teste Angelo, commendatur. Ipse quoque Dominus die tertio resurrexurus, religiosa mulieris bonum opus praedicat, praedicandumque commendat, quod unguentum pretiosum super membra ejus effuderit, atque hoc ad eum sepeliendum fecerit. Et laudabiliter commemorantur in Evangelio qui corpus ejus de cruce acceptum diligenter atque honorifice tegendum sepeliendumque curarunt. Verum istae auctoritates non (d) hoc admonent, quod insit ullus cadaveribus sensus;

sed ad Dei providentiam, cui placent etiam talia pietatis officia, corpora quoque mortuorum pertinere significant, propter fidem resurrectionis adstruendam. Ubi & illud salubriter discitur, quanta possit esse remuneratio pro elemosynis, quas viventibus & sentientibus exhibemus, si neque hoc apud Deum perit, quod exanimis hominum membris officii diligentiaque persolvitur. Sunt quidem & alia, quae sancti Patriarchae de corporibus suis vel condendis vel transferendis prophetico spiritu dicta intelligi voluerunt. Non autem hic locus est, ut ea pertractemus, cum sufficient ista quae diximus. Sed si ea quae sustentandis viventibus sunt necessaria, sicut victus & amictus, quamvis cum gravi afflictione desint, non frangunt in bonis perferendi tolerandique virtutem, nec eradicant ex animo pietatem, sed exercitiam faciunt fecundiorum; quanto magis, cum desunt ea quae curandis funeribus condendisque corporibus defunctorum adhiberi solent, non efficiunt miseros in occultis piorum sedibus jam quietos? Ac per hoc quando ista cadaveribus Christianorum in illa magna urbis, vel etiam aliorum oppidorum vastatione defuerunt, nec vivorum culpa est, qui non potuerunt ista praebere; nec poena mortuorum, qui non possunt ista sentire.

C A P U T X I V.

De captivitate sanctorum, quibus numquam divina solatia defuerunt.

Sed multi, inquit, Christiani etiam captivi ducti sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt. Sunt in Scripturis sanctis huius etiam cladis magna solatia. Fuerunt in captivitate tres pueri, fuit Daniel, fuerunt alii prophetae: nec Deus defuit consolator. Sic ergo non deseruit fideles suos sub dominatione gentis, licet barbarae, tamen humanae, qui Prophetam non deseruit nec in visceribus belluae. Haec quoque illi, cum quibus agimus, malunt irridere, quam credere: qui tamen in suis litteris credunt (e) Arionem Methymnae nobilissimum citharistam, cum esset dejectus e navi, exceptum delphini dorso, & ad terras esse pervectum. Verum illud nostrum de Jona propheta incredibilius est? Plane incredibilius, quia mirabilius; & mirabilius, quia potentius.

C A P U T X V.

De Regulo, in quo captivitatis, ob religionem etiam sponte toleranda, exstat exemplum: quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit.

HABENT tamen isti de captivitate religionis causa etiam sponte toleranda & in suis praeclaris viris nobilissimum exemplum. Marcus (f) Attilius Regulus, imperator populi Romani, captivus apud Carthaginenses fuit. Qui cum sibi

Gen. 47.
& 50.

Occultae pietatis quietis sedes.

Dan. 1.

Non desit suis Deus in adversis.

Jona 2.
1.

sibi mallent a Romanis suos reddi, quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum etiam istum praecipue Regulum cum legatis suis Roman miserunt, prius iuratione constrictum, si quod volebant minime peregrisset, reditum esse Carthaginem. Perrexit ille, atque in senatu contraria persuasit: quoniam non arbitrabatur utile esse Romanae reipublicae mutare captivos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsum est: sed (a) quod juraverat, id sponte complevit. At illi cum excogitatis atque horrendis cruciatibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur, clavisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam ejus partem sine poenis atrocissimis inclinaret, etiam (b) vigilando peremerunt. Merito certe laudant virtutem tam magna infelicitate majorem. Et per deos ille juraverat, quorum (c) cultu prohibito, has generi humano clades isti opinantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut istam vitam prosperam redderent, si verum juranti has irrogari poenas seu voluerunt, seu permisissent, quid per juro gravius irati facere potuerunt? Sed cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque concludam? Deos certe sic ille coluit, ut propter jurisjurandi fidem nec remaneret in patria, nec inde quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire minime dubitaret. Hoc si huic vitae utile existimabat, cujus tam horrendum exitum meruit, procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo, nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis prodesse cultoribus: quandoquidem ille eorum deditus cultui, & victus & captivus abductus, & quia noluit aliter quam per eos juraverat facere, novo ac prius inaudito nimiumque horribili supplicii genere cruciatus extinctus est. Si autem deorum cultus post hanc vitam velut mercedem reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus Christianis, ideo dicentes Urbi accidisse illam calamitatem, quia deos suos colere desistit, cum potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra clarissimam veritatem tanta quisquam dementia mirae caecitatis obnuitur, ut contendere audeat universam civitatem deos colentem infelicem esse non posse, unum vero hominem posse; quod videlicet potentia deorum suorum multos potius sit idonea conservare, quam singulos; cum multitudo constet ex singulis.

2. Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis, animi virtute beatum esse potuisse; virtus potius vera quaeratur, qua beata possit esse & civitas. Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo: Civitas quid sit. cum aliud civitas non sit, quam (d) concors ho-

minum multitudo. Quamobrem nondum interim disputo, qualis in Regulo virtus fuerit. Sufficit nunc, quod isto nobilissimo exemplo coguntur fateri, non propter corporis bona, vel earum rerum quae extrinsecus homini accidunt, colendos deos: quandoquidem ille carere his omnibus maluit, quam deos per quos juravit offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui gloriantur talem se habuisse civem, qualem timent habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo aliquid quale accidit Regulo, etiam civitati tam diligenter, quam ille, deos colenti accidere potuisse fateantur, & Christianis temporibus non calumnientur. Verum quia de illis Christianis orta quaestio est, qui etiam (e) captivi ducti sunt; hoc intueantur & taceant, qui saluberrimae religioni hinc impudenter atque imprudenter illudunt: quia si diis eorum probro non fuit, quod adtentissimus cultor illorum, dum eis jurisjurandi fidem servaret, patria caruit, cum aliam non haberet, captivusque apud hostes (f) per longam mortem supplicio novae crudelitatis occisus est; multo minus nomen criminandum est Christianum, in captivitate sacrorum suorum, qui supernam patriam veraci fide expectantes, etiam in suis sedibus peregrinos se esse noverunt.

C A P U T X V I.

An stupris, quae etiam sanctarum forte virginum est passa captivitas, contaminari potuerit virtus animi sine voluntatis assensu.

MAGNUM sane crimen se putant objicere Christianis, cum eorum exaggerantes captivitatem, addunt etiam supra commissam, non solum in aliena matrimonia virginesque nupturas, sed etiam in quasdam sanctimoniales. Hic vero non fides, non pietas, non ipsa virtus quae castitas dicitur, sed nostra potius disputatio inter (g) pudorem atque rationem quibusdam coartatur angustiis. Nec tantum curamus hic alienis responsum reddere, quantum ipsis nostris consolationem. Sit igitur in primis positum atque firmatum, virtutem qua recte vivitur, ab animi sede membris corporis imperare, sanctumque corpus usu fieri sanctae voluntatis: qua incensussa ac stabili permanente, quidquid aliud de corpore, vel in corpore fecerit, quod sine peccato proprio non valeat evitari, praeter culpam esse patientis. Sed quia non solum quod ad dolorem, verum etiam quod ad libidinem pertinet, in corpore alieno perpetrari potest; quidquid tale factum fuerit, etsi retentam constantissimo animo pudicitiam non excutit, pudorem tamen incurrit; ne credatur factum cum mentis etiam voluntate, quod fieri fortasse sine carnis aliqua voluptate non potuit.

B

CA-

(a) Ut Diogenes Cynicus, Anaxagoras, Theodorus Cyrenaeus, & alii. Vide Senec. lib. de tranquillitate animi c. 14. & epist. 92. Cicer. in prima Tuscul. &c.

(b) Lucanus in 7. de occisis Pharsalica pugna loquens, quos Caesar comburi aut humari vetuit.

(c) Plerique & melioris notae MSS. sanctus usus est Spiritus; id est, ipse iustorum animus sancto corpori usu opera bona edidit.

(d) Veteres quidam libri probae notae, non ad hoc admonent.

(e) Arionis ex Methymna Lesbi insulae oppido citharædi fabulam scripsit Herodotus libro Musarum primo. Hinc Ovidius in Fastis, Plinius lib. 9. Agellius lib. 16. c. 19. &c.

(f) Cognomen Attilius abest a Vind. & a MSS. Hanc Marci Reguli historiam, qui nempe primo Punico bello consul cum L. Manlio Volsone creatus, exercitum in Africam Romanorum primus trajecit, refert Agellius lib. 6. c. 4. Appianus de bellis Punicis, Polybius lib. 1. & alii permulti.

(a) Vind. Am. Er. & nostri omnes MSS. sed quia juraverat.

(b) Libri nonnulli, jugulando: sed male. Huc pertinet illud Ciceronis Orat. in Pisonem: Marcum Attilium Regulum Carthaginenses resectis palpebris illigatum in machina vigilando peremerunt. Non multo aliter Valerius lib. 9. c. 2.

(c) Vind. Am. & Lov. pro cultu. Abest pro ab Er. & plerisque MSS.

(d) Nonnulli codices, consors.

(e) Plures MSS. captivati sunt.

(f) Lov. longa morte & supplicio: dissentientibus editis aliis & MSS.

(g) Inter pudorem & rationem coartatur: nam pudor prohibet etiam corporis violationem non malam dici, ratio id jubet.

praecepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibetur, possitque non recte intelligentibus videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis adsistat: quanto magis intelligendum est, non licere homini se ipsum occidere, cum in eo quod scriptum est: *Non occides*, nihilo deinde addito, nullus, nec ipse utique cui praecipitur, intelligatur exceptus? Unde quidam hoc praeceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo & herbas, & quidquid humo radicatus alitur ac figitur? Nam & hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere: ac per hoc potest & mori; proinde etiam cum vis adhibetur, occidi. Unde & Apostolus, cum de hujuscemodi feminibus loqueretur: *Tu*, inquit, *quod feminas non vivificatur, nisi (a) moriatur*. Et in Psalmo scriptum est: *Occidit vites eorum in grandine*. Num igitur ob hoc, cum audimus, *Non occides*, virgultum vellere nefas ducimus, & Manichaeorum errori insanissime adquefiscimus? His igitur deliramentis remotis, cum legimus, *Non occides*: si propterea non accipimus hoc dictum esse de fructibus, quia nullus est eis sensus; nec de animantibus (b) irrationalibus, volatilibus, natatilibus, ambulatilibus, reptilibus, quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere communem; unde iustissima ordinatione Creatoris & vita & mors eorum nostris usibus subditur: restat ut de homine intelligamus, quod dictum est, *Non occides*: (c) nec alterum ergo, nec te. Neque enim qui se occidit, aliud quam hominem occidit.

CAPUT XXI.

De interfectionibus hominum, quae ab homicidii crimine excipiuntur.

QUASDAM vero exceptiones eadem ipsa divina fecit auctoritas, ut (d) non liceat hominem occidi. Sed his exceptis, quos Deus occidi jubet sive data lege, sive ad personam pro tempore expressa iussione. (Non autem ipse occidit, qui ministerium debet jubenti, sicut adminiculum gladius (e) utenti. Et ideo nequaquam contra hoc praeceptum fecerunt, quo dictum est, *Non occides*, qui Deo auctore bella gesserunt, aut personam gerentes publicae potestatis secundum ejus leges, hoc est, iustissimae rationis imperium, sceleratos morte punierunt. Et Abraham non solum non est culpatus crudelitatis crimine, verum etiam laudatus est nominem pietatis, quod voluit filium, nequaquam scelerate, sed obedienter occidere. Et merito quaeritur, utrum pro iussu Dei sit habendum, quod Jephthe filiam, quae patri occurrit, occidit, cum se immolaturum Deo id vovisset, quod ei re-

deunti de proelio victori primitus occurrisset. Nec Samson aliter excusatur, quod se ipsum cum hostibus ruina domus oppressit, nisi quia spiritus latenter hoc iusserat, qui per illum miracula faciebat. His igitur exceptis, quos vel lex iusta generaliter, vel ipse fons iustitiae Deus specialiter occidi jubet, quisquis hominem vel seipsum, vel quemlibet occiderit, homicidii crimine innectitur.

CAPUT XXII.

Quod numquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

ET quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt, animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiae sanitate laudandi sunt. Quamquam si rationem diligentius consulas, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominatur, ubi quisque non valendo tolerare vel quaeque aspera, vel aliena peccata, se ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quae ferre non potest vel duram sui corporis servitutem, vel stultam vulgi opinionem: majorque animus merito dicendus est, qui vitam ærumnosam magis potest ferre, quam fugere; & humanum iudicium, maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, praescientiae luce ac puritate contemnere. Quamobrem si magno animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potius (f) Cleombrotus in hac animi magnitudine reperitur; quem serunt lecto Platonis libro, ubi de immortalitate animae disputavit, se praecipitem dedisse de muro, atque ita ex hac vita migrasse ad eam, quam credidit esse meliorem. Nihil enim urgebat aut calamitatis, aut criminis, seu verum, seu falsum, quod non valendo ferre se auferret: sed ad capefendam mortem, atque ad huius vitae suavia vincula rumpenda sola adfuit animi magnitudo. Quod tamen magne potius factum esse quam bene, testis ei potuit esse Plato ipse, quem legerat: qui profecto id praecipue potissimumque fecisset, vel etiam praecipisset, nisi ea mente qua immortalitatem animae vidit, nequaquam faciendum, quin etiam prohibendum esse iudicasset.

2. * At enim multi se interemerunt, ne in manus hostium pervenirent? Non modo quaerimus utrum sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana quippe ratio etiam exemplis anteponenda est, cui quidem & exempla concordant, sed illa quae tanto digniora sunt imitatione, quanto excellentiora pietate. Non fecerunt Patriarchae, non Prophetae, non Apostoli: quia & ipse Dominus Christus, quando eos, si persecutionem paterentur, fugere admonuit de civitate in civitatem, potuit admonere ut sibi manus infer-

* *at.*
CAPUT
XXIII.
Ratio
exemplis
anteponenda.

Matth.
10. 23.

ni propositum, qui illis exceptionibus ipsa Dei auctoritate factis legem non occidendi firmatam fuisse docet.
(e) Editi, *gladius est utenti*: At MSS. non habent est: cuius loco bene subauditur debet.
(f) Vind. Am. & omnes prope MSS. Theobrotus. Cicero in 1. Tusc. *Ambraciotam Cleombrotum* vocat.

rent, ne in manus persequentium pervenirent. Porro si hoc ille non iussit, aut monuit, ut eo modo sui ex hac vita migrarent, quibus migrantibus mansiones aeternas se praeparaturum esse promisit, quaelibet exempla opponant gentes quae ignorant Deum, manifestum est hoc non licere colentibus unum verum Deum.

CAPUT XXIII.

Quale exemplum sit Catonis, qui se, victoriam Caesaris non ferens, interemit.

SED tamen etiam illi praeter Lucretiam, de qua supra satis quod videbatur diximus, non facile reperiunt de cuius auctoritate praescribant, nisi illum (a) Catonem, qui se Uticae occidit: non quia solus id fecit, sed quia vir doctus & (b) probus habebatur, ut merito putetur recte etiam fieri potuisse vel posse quod fecit. De cuius facto quid potissimum dicam, nisi quod amici ejus etiam docti quidam viri, qui hoc fieri prudentius dissuadebant, imbecillioris quam fortioris animi facinus esse censuerunt, quo demonstraretur non honestas turpia praecavens, sed infirmitas adversa non sustinens? Hoc & ipse Cato in suo carissimo filio indicavit. Nam si turpe erat sub victoria Caesaris vivere, cur auctor huius turpitudinis (c) pater filio fuit, quem de Caesaris benignitate omnia sperare praecipit? Cur non & illum secum coegit ad mortem? Nam si eum filium, qui contra imperium in hostem pugnaverant, etiam victorem laudabiliter (d) Torquatus occidit; cur victus victo filio pepercit Cato, qui non pepercit sibi? An turpius erat, contra imperium esse victorem, quam contra decus ferre victorem? Nullo modo igitur Cato turpe esse iudicavit, sub victore Caesare vivere: alioquin ab hac turpitudine paterno (e) ferro filium liberaret. Quid est ergo, nisi quod filium quantum amavit, cui parci a Caesare & speravit & voluit, tantum gloriae ipsius Caesaris, ne ab illo etiam sibi parceretur, ut ipse Caesar dixisse (f) fertur, invideret; aut, ut aliquid nos mitius dicamus, erubuit?

CAPUT XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone praestantior fuit, multo magis emineant Christiani.

NOLUNT autem isti, contra quos agimus, ut sanctum virum Job, qui tam horrenda mala in sua carne perpeti maluit, quam illata sibi morte omnibus carere cruciatibus; vel alios sanctos ex nostris litteris summa auctoritate celissimis, fideque dignissimis, qui captivitatem dominationemque hostium ferre, quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni praefereamus: sed

(a) Fuit ille Cato minor Catonis majoris pronepos, Uticensis dictus, quia Uticae, quae civitas in Africa, se ipse occidit. De eo Livius lib. 114. Cicero lib. 1. offic. & 1. Tusc.

(b) Catonis utriusque & innocentia & sapientia etiam in proverbium abierunt. Unde & illud apud Juvenalem lib. 1. sat. 2. *Tertius e celo cecidit Cato*. Huius probitatem impense laudant Velleius Paterculus lib. 2. Seneca lib. de tranquillitate animi c. 15. Sallustius in Catilin. & alii.

(c) Vox *pater* abest a MSS.

(d) Manlii Torquati Consulis, qui Manlium filium,

ex litteris eorum, eidem illi Marco Catoni Marcum Regulum praefereamus. Cato enim numquam Caesarem vicerat, cui victus dedignatus est subijci, & ne subijceretur, a se ipso elegit occidi: Regulus autem Poenos jam vicerat, imperioque Romano Romanus imperator non ex civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriam reportaverat: ab eis tamen postea victus, maluit eos ferre serviendo, quam eis se auferre moriendo. Proinde servavit & sub Carthaginensium dominatione patientiam, & in Romanorum dilectione constantiam, nec victum auferens corpus ab hostibus, nec invictum animum a civibus. Nec quod se occidere noluit, vitae huius amore fecit. Hoc probavit, cum causa promissi iurisque iurandi ad eosdem hostes, quos gravius in senato verbis, quam in bello armis offenderat, sine ulla dubitatione remeavit. Tantus itaque vitae huius contemtor, cum facientibus hostibus per quaslibet poenas cam finire, quam se ipse perimere maluit, magnum scelus esse, si se homo interimat, procul dubio iudicavit. Inter omnes suos laudabiles & (g) virtutum insignibus illustres viros non proferunt Romani meliorem, quem neque felicitas corrumperit, nam in tanta victoria mansit * pauperimus; nec infelicitas fregerit, nam ad tanta exitia revertit intrepidus. Porro si fortissimi & praclarissimi viri terrenae patriae defensores, deorumque licet falsorum, non tamen fallaces cultores, sed veracissimi etiam juratores, qui hostes victos more ac jure belli ferire potuerunt; hi ab hostibus victi se ipsos ferire noluerunt; & cum mortem minime formidarent, victores tamen dominos ferre, quam eam sibi inferre maluerunt: quanto magis Christiani verum Deum colentes & supernae patriae suspirantes, ab hoc facinore temperabunt, si eos divina dispositio vel probandos vel emendandos ad tempus hostibus subjugaverit; quos in illa humilitate non deserit, qui propter eos tam humiliter venit Altissimus; praesertim quos nullius militaris potestatis vel talis militiae jura constringunt, ipsum hostem (h) ferire superatum? * Quis ergo tam malus error obrepat, ut homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne in eum peccet inimicus: cum vel peccatorem vel peccatorem ipsum occidere non audeat inimicus?

CAPUT XXV.

Quod peccatum non per peccatum debet declinari.

AT enim timendum est & cavendum, ne libidini hostili subditum corpus illecebrosum ma-

quod contra edictum pugnaverant, tamen prospere, securi ferri iussit, meminit Livius lib. 8. Agellius lib. 17. c. 21. Valerius lib. 2. c. 7.

(e) Aliquot libri, *paterno furore*.

(f) Intellecta morte Catonis dixisse fertur: *Ὁ Κάτων φθονῶ σοι τὸ δαπάνη, καὶ γὰρ ἐμοὶ οὐκ ἔστι σωτὴρ σωματικῆς ἐξουσίας*. Plutarchus in Catone, Appianus lib. 2. de bellis civilibus.

(g) MSS. *virtutis*.

(h) Vind. Am. Er. & plures MSS. *ferre*: minus bene.

* Livius
lib. 18.
& Valerius
lib. 17.
c. 21.

* *at.*
CAPUT
XXV.

1. Cor.
15. 36.
Psal.
77-79.
Exodi
20. 13.

Abraham.
Gen. 22.
10.
Jephthe.
Judic.
21. 34.

(a) Editi, *nisi prius moriatur*. Abest prius a MSS. & a Graeco textu Pauli.

(b) MSS. *irrationalibus*.

(c) Sic MSS. At Lov. non alterum, ergo nec te.

(d) Lov. ut liceat: omissa negante particula, quae inest in ceteris libris, & prorsus necessaria videtur ad Augusti-

ma voluptate animum alliciat consentire peccato. Proinde, inquit, non jam propter alienum, sed propter suum peccatum, ante quam hoc quisque committat, se debet occidere. Nullo modo quidem hoc faciet animus, ut consentiat libidini carnis suae aliena libidine (a) concitata, qui Deo potius ejusque sapientiae, quam corporis concupiscentiae subiectus est. Verumtamen si detestabile facinus & damnable scelus est, etiam se ipsum hominem occidere, sicut veritas manifesta proclamat; quis ita desipiat, ut dicat: Jam nunc peccemus, ne postea forte peccemus; jam nunc perpetremus homicidium, ne forte postea incidamus in adulterium? Nonne si tantum dominatur iniquitas, ut non innocentia, sed potius peccata eligantur, satius est incertum de futuro adulterium, quam certum de praesenti homicidium? Nonne satius est flagitium committere, quod poenitendo sanetur, quam tale facinus ubi locus salubris poenitentiae non relinquitur? Hæc dixi propter eos vel eas, quæ non alieni, sed proprii peccati devitandi causa, ne sub alterius libidine etiam excitata suæ forte consentiant, vim sibi, qua moriantur, inferendam putant. Ceterum absit a mente Christiana quæ deo suo fidit, in eoque spe posita ejus adiutorio nititur; absit, inquam, ut mens talis (b) cujuslibet carnis voluptatibus ad consensum turpitudinis cedat. Quod si illa concupiscentialis inobedientia, quæ adhuc in membris moribundis habitat, præter nostræ voluntatis legem quasi lege sua movetur: quanto magis absque culpa est in corpore non consentientis, si absque culpa est in corpore dormientis?

CAPUT XXVI.

De his quæ fieri non licent, cum a sanctis facta noscuntur, qua ratione facta credenda sint.

SED (c) quædam, inquit, sanctæ feminæ tempore persecutionis, ut insectatores suæ pudicitiae devitarent, in rapturum atque necaturum se fluvium projecerunt; eoque modo defunctæ sunt, earumque martyria in catholica Ecclesia veneratione celeberrima frequentantur. De his nihil temere audeo judicare. Utrum enim Ecclesiæ aliquibus fide dignis testificationibus, ut earum memoriam sic honoret, divina persuaferit auctoritas, nescio: & fieri potest ut ita sit. Quid si enim hoc fecerunt, non humanitus deceptæ, sed divinitus jussæ; nec errantes, sed obediens; sicut de Samsonē aliud nobis fas non est credere. Cum autem Deus jubet, seque jubere sine ullis ambagibus intimat, quis obedientiam in crimen vocet? quis obsequium pie-

tatis accuset? Sed non ideo sine scelere facit, quisquis Deo immolare filium decreverit, quia hoc Abraham etiam laudabiliter fecit. Nam & (d) miles cum obediens potestati, sub qua (e) legitime constitutus est, hominem occidit, nulla civitatis suæ lege reus est homicidii: immo nisi fecerit, reus est imperii deserti atque contemti. Quod si sua sponte atque auctoritate fecisset, in crimen effusi humani sanguinis incidisset. Itaque unde puniatur si fecerit injussus, inde puniatur nisi fecerit jussus. Quod si ita est jubente imperatore, quanto magis jubente Creatore? Qui ergo audit, non licere se occidere, faciat, si jussit cujus non licet jussa contemnere. Tantummodo videat, utrum divina jussio nullo nutet incerto. Nos per aurem conscientiam convenimus, occultorum nobis judicium non usurpamus. *Nemo scit quid agatur in homine, nisi spiritus hominis, qui in ipso est.* Hoc dicimus, hoc asserimus, hoc modis omnibus approbamus, neminem spontaneam mortem sibi inferre debere, velut fugiendo molestias temporales, ne incidat in perpetuas: neminem propter aliena peccata, ne hoc ipse incipiat habere gravissimum proprium, quem non polluebat alienum: neminem propter sua peccata præterita, propter quæ magis hac vita opus est, ut possint poenitendo sanari: neminem velut desiderio vitæ melioris, quæ post mortem speratur; quia reos suæ mortis melior post mortem vita non suscipit.

CAPUT XXVII.

An propter declinationem peccati mors spontanea appetenda sit.

RESTAT una causa, de qua dicere coeperam, qua utile putatur, ut se quisque interficiat, scilicet ne in peccatum irruat vel blandiente voluptate, vel dolore sæviante. Quam causam si voluerimus admittere, eo usque progressa perveniet, ut hortandi sint homines tunc se potius interimere, cum lavacro sanctæ regenerationis abluti, universorum remissionem acceperint peccatorum. Tunc enim tempus est cavendi omnia futura peccata, cum omnia sunt deleta præterita. Quod si morte spontanea recte sit, cur non tunc potissimum sit? Cur baptizatus sibi quisque parcat? Cur liberatum caput tot rursus vitæ hujus periculis inferit, cum sit facillimæ potestatis illata sibi nece omnia devitare, scriptumque sit: *Qui amat periculum, incidit in illud*? Cur ergo amantur tot & tanta pericula, vel certe etiam si non amantur, suscipiuntur, cum manet in hac vita,

1. Cor. 2. 11. Nemini licet sponte sibi mortem inferre.

Ecl. 3. 27.

tum hominem occidente si accipiat, nihil opus erit cum Leonardo Coquo distinguere de bello iusto, vel cum iniquitatis non certa sit militi. Quod enim quaestio-narius etiam militis appellatione gauderet, ex aliis Augustini locis liquet. In Ser. 302. n. 13. Considerate, ait, in ipsis ordinibus potestatem destinatum supplicio & damnationem... non licere feriri, nisi ab illo qui ad hoc militat. Militat quaestorius, ab illo percutitur damnatus. (c) Plures MSS. sub qua legibus constitutus est.

Tres gradus viventium in Ecclesia.

vita, cui abscedere licitum est? An vero tam insulsa perversitas cor evertit, & a consideratione veritatis avertit, ut si se quisque interimere debet, ne unius captivantis dominatu corruat in peccatum, vivendum sibi existimet, ut ipsum perferat mundum per omnes horas tentationibus plenum, & talibus (a) quales sub uno domino formidantur, & innumerabilibus ceteris sine quibus hæc vita non ducitur? Quid igitur causæ est, cur in eis exhortationibus tempora consumamus, quibus baptizatos alloquendo studemus accendere, sive ad virginalem integritatem, sive ad continentiam vidualem, sive ad ipsam tori conjugalis fidem, cum habeamus meliora, & ab omnibus peccandi periculis remota compendia, ut quibuscumque post remissionem recentissimam peccatorum arripendam mortem, sibi que ingerendam persuadere potuerimus, eos ad Dominum saniores purioresque mittamus? Porro si quisque hoc aggrediendum & suadendum putat, non dico desipit, sed insanit; qua tandem fronte homini dicit: Interfice te, ne parvis tuis peccatis adjicias gravius, dum vivis sub domino barbaris moribus impudico; qui non potest nisi sceleratissime dicere: Interfice te, peccatis tuis omnibus absolutis, ne rursus talia vel etiam pejora committas, dum vivis in mundo tot impuris voluptatibus illecebroso, tot nefandis crudelitatibus furioso, tot erroribus & terroribus inimico? Hoc quia nefas est dicere, nefas est profecto se occidere. Nam si hoc sponte faciendi ulla causa justa esse posset, procul dubio justior quam ista non esset. Quia vero nec ista est, ergo nulla est.

CAPUT XXVIII.

Quo judicio Dei in corpora continentium libido hostilis peccare permessa sit.

NON itaque vobis, o fideles Christi, sit tædio vita vestra, si ludibrio fuit hostibus castitas vestra. Habetis magnam veramque consolationem, si fidam conscientiam retinetis, non vos consensisse peccatis eorum, qui in vos peccare permissi sunt. * Quod si forte, cur permissi sint, queritis; alta quidem est providentia Creatoris mundi atque Rectoris, & inscrutabilia sunt judicia ejus & investigabiles viæ ejus. Verumtamen interrogate fideliter animas vestras, ne forte de isto integritatis & continentiae vel pudicitiae bono vos inflatius extulistis, & humanis laudibus delectatæ in hoc etiam aliquibus invidistis. Non accuso quod nescio, nec audio quod vobis interrogata corda vestra respondent. Tamen si ita esse responderint, nolite mirari hoc vos amisisse, unde hominibus placere gestistis; illud vobis remansisse, quod ostendi hominibus non potest. Si peccantibus

* 27. in vos peccare permissi sunt. * CAPUT XXVIII. Rom. 11. 33.

(a) Sic aliquot MSS. Alii vero, qualibus sub uno domino formidantur. Et quidam cum editis Vind. Am. Er. Lov. qualis... formidantur.

(b) Apud Lov. repetitur quædam hoc modo: & quædam manifesto ultimo &c. renitente sensu & ceteris libris.

non consensistis, divinæ gratiæ, ne amitteretur, divinum accessit auxilium; humanæ gloriæ, ne amaretur, humanum successit opprobrium. In utroque consolamini pusillanimes; illinc probata, hinc castigata; illinc justificata, hinc emendata. Quarum vero corda interrogata respondent, numquam se de bono virginitatis vel viduitatis vel conjugalis pudicitiae superbisse, sed humilibus consentiendo de dono Dei cum tremore exultasse, nec invidisse cuicumque par excellence sanctitatis & castitatis, sed humana laude postposita, quæ tanto major deferri solet, quanto est bonum rarius quod exigit laudem, optasse potius ut earum amplior numerus esset, quam ut ipsæ in paucitate amplius eminerent: nec istæ, quæ tales sunt, si earum quoque aliquas barbarica libido compressit, permittum hoc esse causentur; nec ideo credant Deum ista negligere, quia permittit quod nemo impune committit. Quædam enim veluti pondera malarum cupiditatum, & per occultum præsens divinum judicium relaxantur, & (b) manifesto ultimo reservantur. Fortassis autem istæ, quæ bene sibi sunt consciæ non se ex isto castitatis bono cor inflatum extulisse, & tamen vim hostilem in carne perpeßæ sunt, habebant aliquid latentis infirmitatis, quæ posset in superbiæ fastum, si hanc humilitatem in vastatione illa evassissent, extolli. Sicut ergo quidam morte rapti sunt, ne malitia mutaret intellectum eorum; ita quidam ab istis vi raptum est, ne prosperitas mutaret modestiam earum. Utrisque igitur, quæ de carne sua, quod turpem nullius (c) esset perpeßa contactum, vel jam superbiebant, vel superbire, si nec hostium violentia contrectata esset, forsitan poterant, non ablata est castitas, sed humilitas persuasa: illarum tumori (d) succursum est immanenti, istarum occursum est imminenti.

2. Quamquam & illud non sit tacendum, quod quibusdam quæ ista perpeßæ sunt, potuit videri continentiae bonum in bonis corporalibus deputandum, & tunc manere, si nullius libidine corpus adtrectaretur; non autem esse positum in solo adjuto divinitus robore voluntatis, ut sit sanctum & corpus & spiritus; nec tale bonum esse, quod invito animo non possit auferri: qui error eis fortasse sublatu est. Cum enim cogitant qua conscientia Deo servierint, & fide inconcussa non de illo sentiunt, quod ita sibi servientes eumque ita invocantes deferere ullo modo potuerint, quantumque illi castitas placeat dubitare non possunt, vident esse consequens, nequaquam illum fuisse permittum, ut hæc acciderent sanctis suis, si eo modo perire posset sanctitas, quam contulit eis, & diligit in eis.

CA-

(c) Sic probæ notæ MSS. At editi, essent perpeßæ: & intra, contrectatæ essent.

(d) Editi, occursum est: quo loco potiores MSS. succursum est.

Rom. 12. 16. Psal. 2. 11.

Sap. 4. 11.

(a) Aliquot MSS. concitante. Et paulo post plerique habent, quam corpori concupiscentiaeque subiectus est.

(b) Sic Vind. Am. & MSS. At Er. & Lov. quibuslibet.

(c) Hoc martyrii genere celebritatem olim obtinere in Ecclesia, laudatæ ab Ambrosio lib. 3. de Virginitate, & epist. 7. ad Simplic. Pelagia ejusque sorores & mater; non alia forsitan, ut Baronius ad an. 303. suspicatur, ab iis de quibus Euseb. lib. 8. hist. eccl. c. 24.

(d) Hoc loco miles pro carnifice & quaestionario damnatus.

CAPUT XXIX.

Quid familia Christi respondere debeat infidelibus, cum exprobrant, quod eam a furore hostium non liberaverit Christus.

HABET itaque omnis familia summi & veri Dei consolationem suam, non fallacem, nec in spe rerum nutantium vel labentium constitutam; vitamque etiam ipsam temporalem minime peniterdam, in qua eruditur ad eternam; bonisque terrenis tamquam peregrina utitur, nec capitur, malis autem aut probatur, aut emendatur. Illi vero qui (a) probationi ejus insultant, eique dicunt, cum forte in aliqua temporalia mala devenerit: *Ubi est Deus tuus?* Ipsi dicant, ubi sint dii eorum, cum talia patiuntur, pro quibus evitandis eos vel colunt, vel colendos esse contendunt. Nam ista respondet: Deus meus ubique præsens est, ubique totus, nusquam inclusus, qui possit adesse secretus, abesse non motus: ille cum me adversis rebus exagitat, aut merita examinat, aut peccata castigat, mercedemque mihi æternam pro toleratis pie malis temporalibus servat: vos autem qui estis, cum quibus loqui dignum sit saltem de diis vestris, quanto minus de Deo meo, qui *terribilis est super omnes deos? Quoniam dii gentium demonia, Dominus autem celos fecit.*

CAPUT XXX.

Quam pudendis prosperitatibus affluere velint, qui de Christianis temporibus conqueruntur.

SI (b) Nafica ille Scipio vester quondam pontifex viveret, quem sub terrore belli Punici in fuscipiendis Phrygiis sacris, cum vir optimus quæreretur, universus senatus elegit, cujus os fortasse non auderetis adspicere, ipse vos ab hac impudentia cohiberet. Cur enim afflicti rebus adversis de temporibus querimini Christianis, nisi quia vestram luxuriam cupitis habere securam, & perditissimis moribus remota omni molestiarum asperitate diffluere? Neque enim propterea cupitis habere pacem & omni genere copiarum abundare, ut his bonis honeste utamini, hoc est, modeste, sobrie, temperanter, pie: sed ut infinita varietas voluptatum insanis effusionibus exquiratur, secundisque rebus ea mala oriantur in moribus, quæ favientibus pejora sint hostibus. At ille Scipio pontifex maximus vester, ille ju-

dicio totius senatus vir optimus, istam vobis metuens calamitatem, nolebat amulam tunc imperii Romani Carthaginem dirui, & decernenti ut dirueretur, contradicebat. Catoni, timens infirmis animis hostem, securitatem, & tamquam pupillis civibus idoneum tutorem, necessarium videns esse terrorem. Nec eum sententia fefellit: re ipsa probatum est, quam verum diceret. Deleta quippe Carthagine, magno scilicet terrore Romanæ reipublicæ depulso & extincto, tanta de rebus prosperis orta mala continuo subsequuta sunt, ut corrupta disruptaque concordia prius savis (c) cruentisque seditionibus, deinde mox (d) malorum connexione caussarum, bellis etiam civilibus tantæ strages ederentur, tantus sanguis effunderetur, tanta cupiditate proscriptionum ac rapinarum ferveret immanitas, ut Romani illi qui vita integre vitæ crudeliora paterentur a civibus: eaque ipsa libido dominandi, quæ inter alia vitia generis humani (e) meracior inerat universo populo Romano, postea quam in paucis potentioribus vicit, obtritros fatigatosque ceteros etiam iugo servitutis oppressit.

CAPUT XXXI.

Quibus vitiorum gradibus aucta sit in Romanis cupido regnandi.

NAM quando illa quiesceret in superbissimis mentibus, donec continuatis honoribus ad potestatem regiam perveniret? Honorum porro continuandorum facultas non esset, nisi ambitio prævaleret. Minime autem prævaleret ambitio, nisi in populo avaritia luxuriæque corrupto. Avarus vero luxuriosusque populus secundis rebus effectus est, quas Nafica ille providentissime cavendas esse censebat, quando civitatem hostium maximam, fortissimam, opulentissimam nolebat auferri; ut timore libido premeretur, (f) libido pressa non luxuriaretur, luxuriæque cohibita nec avaritia grassaretur: quibus vitiis obseratis, civitati utilis virtus floreret & cresceret, eique virtuti libertas congrua permaneret. Hinc etiam erat, & ex hac providentissima patriæ caritate veniebat, quod idem ipse vester pontifex maximus, a senatu temporis illius (quod sæpe dicendum est) electus sine ulla

Ambitio, avaritia, & luxuria ex rebus prosperis.

promissa a Livio Druso civitas non præstaretur. Ex hoc Mithridaticum, cum Mithridates rex Ponti confusus discordiæ Italici multa civium millia, quæ in suo regno negotiabantur, iussit interfici. Ex hoc bella civilia Mariana, cum Marius provinciam & bellum Mithridaticum, L. Syllæ velle eripere. Ex hujus seminibus Sertorianum, Lepidum, conjuratio Catilinæ, postremo Pompejanum. Hinc Cæsaris regnum, quæ occiso, Siculo Sexti Pompeianum, Philippense Bruti & Cassii, Actiacum. Tandem respublica in monarchiam & tyrannidem versa est. LUD. VIVES.

(e) Vind. Am. & Lov. immoderatio. At Er. & veteres MSS. meracior: excepto uno & altero, in quo est, feracior.

(f) Nonnulli MSS. libidine pressa.

CAPUT XXXIII.

De vitiis Romanorum, quos patrie non correxit everfio.

OMENTES amentes, quis est hic tantus, non error, sed furor, ut exitium vestrum (sicut audivimus) plangentibus orientalibus populis, & maximis civitatibus in remotissimis terris publicum luctum maioremque ducentibus, vos theatra quæreretis, intraretis, impleretis, & multo infamiora, quam fuerant antea, faceretis? Hanc animorum labem ac pestem, hanc probitatis & honestatis everfionem vobis Scipio ille metuebat, quando construi theatra prohibebat, quando rebus prosperis vos facile corrumpi atque everti posse cernebat, quando vos ab hostili terrore securos esse nolebat. Neque enim censebat ille felicem esse rempublicam stantibus mœnibus, ruentibus moribus. Sed in vobis plus valuit quod demones impii seduxerunt, quam quod homines providi præcaverunt. Hinc est quod mala quæ facitis, vobis imputari non vultis; mala vero quæ patimini, Christianis temporibus imputatis. Neque enim in vestra securitate pacatam rempublicam, sed luxuriam quaritis impunitam, qui depravati rebus prosperis, nec corrigi potuistis adversis. Volebat vos ille Scipio terreri ab hoste, ne in luxuriam flueretis: vos nec contriti ab hoste luxuriam repressistis: perdidistis utilitatem calamitatis, & miserrimi facti estis, & pessimi permanistis.

CAPUT XXXIV.

De clementia Dei, quæ Urbis excidium temperavit.

ET tamen quod vivitis, Dei est; qui vobis parcendo admonet, ut corrigamini penitendo: qui vobis etiam ingratis præstitit, ut vel sub nomine fervorem ejus, vel in locis Martyrum ejus hostiles manus evaderetis. Romulus & Remus asylum constituisse perhibentur, quo quisque confugeret, ab omni noxa liber esset, augere quærentes creandæ multitudinem civitatis. Mirandum in honorem Christi (b) præcessit exemplum. Hoc constituerunt everfores Urbis, quod constituerant antea conditores. Quid autem magnum, si hoc fecerunt illi, ut civium suorum numerus suppleretur, quod fecerunt isti, ut suorum hostium numerositas servaretur?

CAPUT XXXV.

De latentibus inter impios Ecclesiæ filiis, & de falsis intra Ecclesiam Christianis.

HÆC & talia, si qua uberius & commodius potuerit, respondeat inimicis suis redempta familia Domini Christi, & peregrina civitas regis Christi. Meminerit sane, in ipsis inimicis latere cives futuros, ne instructuosum vel apud ipsos putet, quod donec perveniat ad (c) confessos, portat in-

sententiarum discrepantia vir optimus, (a) caveam theatri senatum construere molientem, ab hac dispositione & cupiditate compescuit; per Liv. 48. suavitque oratione gravissima, ne Græcam luxuriam virilibus patriæ moribus paterentur obreperi, & ad virtutem labefactandam enervandamque Appian. re, & ad virtutem labefactandam enervandamque lib. 1. de Romanam peregrinæ consentire nequitia: tantumque auctoritate valuit, ut ejus verbis commota senatoria providentia, etiam subsellia, quibus ad horam congestis in ludorum spectaculo jam uti civitas coeperat, deinceps prohiberet apponi. Quanto studio iste ab urbe Roma ludos ipsos scenicos abstulisset, si auctoritati eorum, quos deos putabat, resistere auderet; quos esse noxios demones non intelligebat; aut si intelligebat, placandos etiam ipse potius, quam contemnendos existimabat. Nondum enim fuerat declarata Gentibus superna doctrina, quæ fide cor mundans, ad cælestia vel supercælestia capeffenda, humili pietate humanum mutaret affectum, & a dominatu superbiorum demonum liberaret.

CAPUT XXXII.

De Scenicorum institutione ludorum.

VERUMTAMEN scitote qui ista nescitis, & qui vos scire dissimulatis advertite, qui adversus liberatorem a talibus dominis murmuratis: ludi scenici, spectacula turpitudinum & licentia vanitatum, non hominum vitiis, sed deorum vestrorum jussis Romæ instituti sunt. Tolerabilius divinos honores deferretis illi Scipioni, quam deos ejusmodi coleretis. Neque enim erant illi dii suo pontifice meliores. Ecce attendite, si mens tamdiu potatis erroribus ebria, vos aliquid sanum considerare permittit. Diis propter sedandam corporum pestilentiam ludos sibi scenicos exhiberi jubebant: pontifex autem propter animorum cavendam pestilentiam, ipsam scenam construi prohibebat. Si aliqua luce mentis animi corpori præponitis, eligite quem colatis. Neque enim & illa corporum pestilentia ideo conquievit, quia populo bellicoso & solis antea ludis Circensibus assueto ludorum scenicorum delicata subintravit infamia: sed astutia spirituum nefandorum prævidens illam pestilentiam jam sine debito cessaturam, aliam longe graviolem, quam plurimum gaudet, ex hac occasione non corporibus, sed moribus curavit immittere; quæ animos miserorum tantis obcæcavit tenebris, tanta deformitate scedavit, ut etiam modo, (quod incredibile forsitan erit, si a nostris posteris audietur) Romana urbe vastata, quos pestilentia ista possedit, atque inde fugientes Carthaginem pervenire potuerunt, in theatris quotidie certatim pro histrionibus insanirent.

Tom. VII.

(a) Locus theatri sic est appellatus, quod subselliis ad spectatorium confessum apte instructus caveæ formam quamdam referret. Caveæ confessum legere est in Æneid. 5. & 8. Itemque caveæ nomen sensu eodem usurpat Cicer. de Amic. & de Senect. Seneca de Tranquil. animi c. 11. Tertul. de Spectac. c. 30. Chrys. hom. de Kal. Cassiod. l. 4. Var. ep. 52. Denique August. lib. 1. de Consensu Evang. c. 33. Cadunt, inquit, theatra, caveæ turpitudinum &

publicæ professiones flagitiorum.

(b) Plerique MSS. cum Vind. processit.

(c) Confessos, non declaratione ultima, cum aperte erunt conscientie in futura vita, ut Ludovicus Vives interpretatur; sed professione Christianæ fidei, quæ ab iis in vita præfenti fieri debet, ut ad Christi familiam admittantur.

Psalm. 42. 4.

Psalm. 95. 4.

Pravi mores plus damni afferunt quam hostes favientes.

* al. CAPUT XXXIV.

* al. CAPUT XXXV.

(a) Vind. Am. Er. ac plerique MSS. probitati.

(b) Delecta Italia Punico bello secundo atque ab Annibale vexata, adscitum est ex Pessinunte civitate Phrygiæ simulacrum matris deum, quod videlicet Sibyllinis verbis intellexerant collocandum Romæ, ut hostes expellerentur. Ad id rite excipiendum, cum vir optimus iussu Delphici oraculi quæreretur, electus est Scipio Nafica. Ex Cicer. Orat. de haruspiciis responsis, Livio lib. 29. &c.

(c) Tiberii Gracchi, deinde Cati fratris, in quibus primum usque ad sanguinem civilem ventum est, quarum prior fuit decem annis post deletam Carthaginem. LUD. VIVES.

(d) Nam ex seditione C. Gracchi ortus est tribunatus Livii Drusi, quem Patres equitibus, qui ex lege Gracchi judicabant, opposuerunt. Ex hoc bellum sociale, quod

detur, quod voluntate propria quisque malus est. Quis hoc negaverit? Verumtamen pertinebat ad Vitæ consultores deos, vitæ bonæ præcepta non occultare populis cultoribus suis, sed clara prædicatione præbere: per vates etiam convenire atque arguere peccantes; palam minari poenas male agentibus, præmia recte viventibus polliceri. Quid umquam tale in deorum illorum templis prompta & eminenti voce concrepuit? Veniebamus etiam nos aliquando adolescentes ad spectacula (a) ludibriaque sacrilegiorum: spectabamus arreptitios, audiebamus symphonicos; ludis turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur, (b) Cælesti virgini, & Berecynthiæ matri omnium: ante ejus lecticam (c) die sollemni lavationis ejus, talia per publicum cantabantur a nequissimis scenicis, qualia, non dico matrem deorum, sed matrem qualiumcumque senatorum vel quorumlibet honestorum virorum, immo vero qualia nec matrem ipsorum scenicorum deceret audire. Habet enim quiddam erga parentes humana verecundia, quod nec ipsa nequitia possit auferre. Illam proinde turpitudinem obscenorum dictorum atque factorum, scenicos ipsos domi suæ proludendi causa coram matribus suis agere puderet, quam per publicum agebant, coram deum matre, spectante & audiente utriusque sexus frequentissima multitudo. Quæ si illecta curiositate adesse potuit circumfusa, saltem offensæ castitate debuit abire confusa. Quæ sunt sacrilegia, si illa sunt sacra? aut quæ inquinatio, si illa lavatio? Et hæc fercula appellabantur, quasi celebraretur convivium, quo velut suis epulis immunda dæmonia pascerentur. Quis enim non sentiat cujusmodi spiritus talibus obscenitatibus delectentur, nisi vel nesciens utrum omnino sint ulli immundi spiritus deorum nomine decipientes, vel talem agens vitam, in qua istos potius, quam Deum verum & optet propitios, & formidet iratos?

CAPUT V.

De obscenitatibus, quibus mater deum a cultoribus suis honorabatur.

NEQUAQUAM istos, qui flagitiosissimæ consuetudinis vitiis oblectari magis quam oblectari student, sed illum ipsum Nasicam Scipionem, qui vir optimus a senatu electus est, cujus manibus ejusdem dæmonis simulacrum susceptum est, in Urbemque pervectum, habere

(a) Invertit falsam appellationem, qua ludi sacri a paganis, aut ludorum sacra dicebantur.

(b) Cælesti huic virgini præcipuus in Africa cultus tribuebatur, teste Tertulliano in Apologetico c. 24. De illa idem ipse in ejusdem libri capite 23. & multis locis Augustinus, ut Enarrat. in Psal. 62. n. 7. & in Psal. 98. n. 14. & Ser. 105. c. 9. Hanc Ludovicus Vives nulla coactus auctoritate aut ratione confudit hic loci cum deum matre Berecynthiæ; Augustinus contra manifeste distinguit, interposita copulante particula subiiciens, & Berecynthiæ matri omnium, id est, deorum & deorum: quod suppletur, deorum.

(c) Prædie idus Apr. mater deum magna pompa a suis

de hac re iudicem vellem. Diceret nobis, utrum matrem suam tam optime de republica vellet mereri, ut ei divini honores decernerentur: sicut & Græcos & Romanos aliasque gentes constat quibusdam decrevisse mortalibus, quorum erga se (d) beneficia magnipenderant, eosque immortales factos, atque in deorum numerum receptos esse crediderant. Profecto ille tantam felicitatem suæ matri, si fieri posset, optaret. Porro si ab illo deinde quæreremus, utrum inter ejus divinos honores vellet illa turpia celebrari; nonne se malle clamaret, ut sua mater sine ullo sensu mortua jaceret, quam ad hoc dea viveret, ut illa libenter audiret? Absit, ut senator populi Romani ea mente præditus, qua theatrum ædificari in urbe fortium virorum prohibuit, sic vellet coli matrem suam, ut talibus dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Nec ullo modo crederet verecundiam laudabilis femina, ita in contrarium divinitate mutari, ut honoribus eam talibus advocarent cultores sui, qualibus conviciis in quempiam jaculatis, cum inter homines viveret, nisi aures clauderet, seseque subtraheret, erubescerent pro illa & propinqui, & maritus, & liberi. Proinde talis mater deum, qualem habere matrem puderet quemlibet etiam pessimus virum, Romanas occupatura mentes quæsit optimum virum, non quem monendo & adjuvando faceret, sed quem fallendo deciperet: ei similis de qua scriptum est: *mulier autem virorum pretiosas animas captat*; Prov. 64. ut ille magnæ indolis animus hoc velut divino testimonio (e) sublimatus, & vere se optimum existimans, veram pietatem religionemque non quæreret, sine qua omne quamvis laudabile ingenium superbia vanescit & decedit. Quomodo igitur nisi insidiosè quæreret dea illa optimum virum, cum talia quærat in suis sacris, qualia viri optimi abhorrent suis adhiberi conviviis.

CAPUT VI.

Deos paganorum numquam bene vivendi sanxisse doctrinam.

HINC est quod de vita & moribus civitatum atque populorum, a quibus colebantur illa numina, non curarunt, ut tam horrendis (f) & detestabilibus malis, non in agro & vitibus, non in domo atque pecunia, non denique in ipso corpore, quod menti subditur, sed in ipsa mente, in ipso rectore carnis animo, eos impleri ac

sacerdotibus ad Almonem fluvium, qui non procul ab Urbe in Tiberim influit, producebatur, ibique ad confluentem duorum amnium abluebatur vetere instituto. Nam quo primum die ex Asia illuc est advecta, a sacerdote lota est, isque mos postea sacer fuit & singulis annis repetitus. De quo more Lucanus in 1. Ovidius in 4. Fast. Prudentius in martyrio Romani.

(d) Cicer. lib. 2. de Natura deor. Suscepit autem, ait, natura hominum & consuetudo communis, ut beneficiis excellentes viros in celum fama & voluntate tollerent.

(e) Plures MSS. sublevarunt. (f) Hic MSS. addunt, eos: nec tamen omittunt infra ante verbum impleri.

Honores divini beneficiis olim decreti.

pessimos fieri sine ulla sua terribili prohibitione permitterent. Aut si prohibebant, hoc ostendatur potius, hoc probetur. Nec nobis nescio quos fufurros paucissimorum auribus anhelatos & arcana velut religione traditos jactent, quibus vitæ probitas castitasque discatur: sed demonstrantur vel commemorentur loca talibus aliquando conventiculis consecrata; non ubi ludi agerentur obscenis vocibus & motibus histrionum, nec ubi (a) Fugalia celebrarentur effusa omni licentia turpitudinum; (& vere Fugalia, sed pudoris & honestatis) sed ubi populi audirent quid dii præciperent de cohibenda avaritia, ambitione frangenda, luxuria refrenanda; ubi discerent miseri, quod discendum Persius increpavit dicens:

Satyræ 3.

Disciteque o miseri, & causas agnoscite rerum, Quid sumus, aut quidnam (b) victuri gignimur; ordo

Quis datus, aut metæ quam mollis flexus, & (c) unde;

Quis modus argenti, quid fas optare, quid asper Utile nummus habet; patriæ carisque propinquis

Quantum elargiri deceat; quem te Deus esse Jussit, & humana qua parte locatus es in re.

Ecclesiæ institutione ad audiendum verbum Dei.

Dicatur in quibus locis hæc docentium deorum solebant præcepta recitari, & a cultoribus eorum populis frequenter audiri, sicut nos ostendimus ad hoc ecclesias institutas, quaquaverfum religio Christiana diffunditur.

CAPUT VII.

Inutilia esse inventa philosophica sine auctoritate divina, ubi quemquam ad vitia prorum magis movet quod dii fecerint quam quod homines disputarint.

Philosophiæ partes naturales, morales & rationales.

AN forte nobis philosophorum scholas disputationesque memorabunt? Primo hæc non Romana, sed Græca sunt: aut si propterea jam Romana, quia & Græcia facta est Romana provincia, non deorum præcepta sunt, sed hominum inventa, qui utcumque conati sunt ingeniis acutissimis præditi ratiocinando vestigare, quid in rerum natura latitaret, quid in moribus appetendum esset atque fugiendum, quid in ipsis ratiocinandi regulis certa connexion traheretur, aut quid non esset consequens, vel etiam repugnaret. Et quidam eorum quædam magna, quantum divinitus adjuti sunt, invenerunt; quantum autem humanitus impediti sunt, erraverunt: maxime cum eorum superbiæ iuste providentia divina resisteret, ut viam pietatis ab humilitate in superna surgentem, etiam istorum comparatione monstraret: unde postea nobis erit

(a) Fugalia, festa fuerunt Romæ in memoriam expulso- rum regum & liberatæ reipublicæ instituta, quæ mense Februario celebrabantur post exacta Terminalia.

(b) Aliquot MSS. quidnam venturi. Et quidam, quonam venturi.

(c) Nonnulli codices, unde, cum diphthongo in secunda syllaba. Nec male, si forte alludit poeta ad metam in naumachia constitutam, ad quam subito navis esset

in Dei veri Domini voluntate disquirendi ac disferendi locus. Verumtamen si philosophi aliquid invenerunt, quod agenda bonæ vitæ beatæque adipiscendæ satis esse possit; quanto justius talibus divini honores decernerentur? Quanto melius & honestius in Platonis templo libri ejus legerentur, quam in templis dæmonum (d) Galli absconderentur, molles consecrarentur, infanti fecarentur, & quidquid aliud vel crudele, vel turpe, vel turpiter crudele, vel crudeliter turpe in sacris talium deorum celebrari solet? Quanto satius erat, ad erudiendum justitiam juventutem, publice recitari leges deorum, quam laudari inaniter leges atque instituta majorum? Omnes enim cultores talium deorum, mox ut eos libido perpulerit, ferventi, ut ait Persius, tincta veneno, magis intuentur quid Juppiter fecerit, quam quid docuerit Plato, vel censuerit Cato. Hinc apud Terentium flagitiosus adolescens spectat tabulam quamdam pictam in pariete, ubi inerat pictura hæc: Jovem quo pacto Danae misisse ajunt in gremium quondam imbrem aureum: In Eunucho, 3. sc. atque ab hac tanta auctoritate adhibet patrocini- nium turpitudini suæ, cum in ea se jactat imitari deum. At quem deum? inquit. Qui templa cæli summo sonitu concutit. Ego homuncio hoc non facerem? Ego vero illud feci, ac lubens.

CAPUT VIII.

De ludis scenicis, in quibus dii non offenduntur (e) editione suarum turpitudinum, sed placentur.

AT enim non traduntur ista sacris deorum, sed fabulis poetarum. Nolo dicere illa mystica quam ista theatrica esse turpiora: hoc dico, quod negantes convincit historia, eosdem illos ludos, in quibus regnant figmenta poetarum, non per imperitum obsequium sacris deorum suorum intulisse Romanos, sed ipsos deos, ut sibi sollemniter ederentur, & honori suo consecrarentur, acerbè imperando, & quodam modo extorquendo fecisse. Quod in primo libro brevis commemoratione perstrinxi. Nam ingravescente pestilentia, ludi scenici auctoritate Pontificum Romæ primitus instituti sunt. Quis igitur in (f) agenda vita non ea sibi potius sectanda arbitretur, quæ astitantur ludis auctoritate divina institutis, quam ea quæ scriptitantur legibus humano consilio promulgatis? Adulterum Jovem si poetæ fallaciter prodiderunt; dii (g) utique casti, qui tantum nefas per humanos ludos confictum est, non quia neglectum, irasci ac vindicare debuerunt. Et hæc sunt scenicorum tolerabiliora ludorum, comædiæ scilicet & trægædiæ, hoc est, fabulæ poetarum agenda in spectata-

convertenda, uti videre est in Æneid. 5.

(d) Sacerdotes matris deum Cybeles five Berecynthiæ a Gallo fluvio Galli vocabantur, & exsecti erant.

(e) Sic MSS. At editi, editione.

(f) Lov. agenda. Melius editi alii & MSS. agenda.

(g) Lov. dii hi utique qua casti, quibus tantum nefas &c. Refragantur editi alii & MSS.

staculis, multa rerum turpitudine, sed nulla saltem, sicut alia multa, verborum obscenitate composita: quas etiam inter studia, quæ honesta ac liberalia vocantur, pueri legere & discere coguntur a senibus.

CAPUT IX.

Quid Romani veteres de cohibenda poetica licentia senserint, quam Græci deorum secuti iudicium, liberam esse voluerunt.

QUID autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de (a) republica scripsit, ubi (b) Scipio disputans ait: Numquam comœdiæ, nisi consuetudo vitæ pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. Et Græci quidem antiquiores vitiosæ suæ opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comœdia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus, quem illa non adigit, vel potius quem non vexavit, cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in republica seditiosos, (c) Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum lasit. Patiamur, inquit; etsi ejusmodi cives a censore melius est quam a poeta notari: sed (d) Periclem, cum jam suæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi, & belli præfuisse, violari verbis, & eos agi in scena non plus decuit, quam si (e) Plautus, inquit, noster voluisset, aut (f) Nævius Publio & (g) Cneo Scipioni, aut (h) Cæcilius Marco (i) Catoni maledicere. Deinde paullo post: Nostræ, inquit, contra duodecim Tabulæ cum perpauca res capite sanxissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt, si quis (k) occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Præclare. Iudiciis enim (l) magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingenii habere debemus; nec probrum audire, nisi ea lege ut respondere liceat, & iudicio defendere. Hæc ex Ciceronis quarto de republica libro ad verbum excerpta arbitratus sum,

(a) Non exstant hi Ciceronis libri, quorum fragmenta quædam, præter Augustinum, referunt Seneca, Nonius, Agellius, Lactantius &c.

(b) Fuit ille Scipio Æmilianus, scilicet P. Æmilii qui Perseum Macedoniæ regem vicit filius, sed a Scipione Africani majoris filio adoptatus, Numantiæ atque Carthaginis everfor, qui & Africanus minor appellatus.

(c) De Cleone, Cleophonte & Hyperbolo Plutarchus in Nicia. Vide præterea Thucydidem lib. 4. belli Pelop. Ciceronem in Bruto &c.

(d) Pericles, qui tam multos annos Athenis in administranda republica principatum tenuit, notus est ex Plutarcho historiæ ejus scriptore, itemque ex Thucydide lib. 2. Cicerone in lib. 3. de Oratore, in Bruto, & in Oratore perfecto.

(e) Plautus a Scipione, qui eum numquam viderat, hic noster appellatur, quia Latinus fuit: nam de Græcis poetis comicis erat loquutus antea.

(f) Nævius Plauto fere æqualis, obiisse traditur Uticæ in Africa, quo pulsus fuerat factione nobilium, Metelli præcipue ac Scipionis Africani, quos suis versibus perstrinxerat. De ipso Agellius lib. 3. c. 3. & lib. 8. c. 14.

(g) Vind. Er. & veteres libri, Gneo. Porro Publius &

nonnullis, propter faciliorem intellectum, vel prætermisissis, vel paullulum commutatis. Multum enim ad rem pertinent, quam molior explicare, si potero. Dicit deinde alia, & sic concludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis, vel laudari quemquam in scena vivum hominem, vel vituperari. Sed, ut dixi, hoc Græci quamquam inverecundius, tamen convenientius licere voluerunt, cum viderent diis suis accepta & grata esse opprobria, non tantum hominum, verum & ipsorum deorum in scenicis fabulis, sive a poetis essent illa conficta, sive flagitia eorum vera commemorarentur, & agerentur in theatris, atque ab eorum cultoribus utinam solo risu, ac non etiam imitatione digna viderentur. Nimis enim superbum fuit, famæ parcere principum civitatis & civium, ubi suæ famæ parci numina noluerunt.

CAPUT X.

Qua nocendi arte demones velint vel falsa de se crimina, vel vera narrari.

NAM quod affertur pro defensione, non illa vera in deos dici, sed falsa atque conficta: id ipsum est scelestius, si pietatem consulas religionis: si autem malitiam demonum cogites, quid astutius ad decipiendum atque callidius? Cum enim probrum jacitur in principem patriæ bonum atque utilem, nonne tanto est indignius, quanto a veritate remotius, & a vita illius alienius? Quæ igitur supplicia sufficiunt, cum Deo fit ista tam nefaria, tam insignis injuria? * Sed maligni spiritus, quos isti deos putant, etiam flagitia quæ non admiserunt, de se dici volunt, dum tamen humanas mentes his opinionibus velut retibus (m) induant, & ad prædestinatum supplicium secum trahant, sive homines ista commiserint, quos deos haberi gaudent qui humanis erroribus gaudent, pro quibus se etiam colendos mille nocendi fallendique artibus interponunt; sive etiam non ullorum hominum illa crimina vera sint, quæ tamen.

Cneus Scipio fratres fuerunt, & si Servio credimus, gemini, de quibus illud Æneid. 6. interpretatur. Duo fulmina belli Scipiadas. Eisdem Cicero in Orat. pro Cornel. Balbo, duo fulmina imperii appellat; & 1. paradoxo, duo propugnacula belli.

(h) Cæcilius Statius poeta comicus natione Gallus, Ennii contubernalis fuit. Ejus meminit Cicero ad Attic. lib. 7. Vellejus lib. 1. Agellius lib. 3. c. 16. & lib. 4. c. 20. & lib. 17. c. 21. Nonnullis in libris hic & infra c. 12. scribitur Cælius: sed male, ut constat ex Horat. ep. 2.

(i) Catoni videlicet seniori, qui ex familia Porcia primus gessit honores in republica, & cum Ennio ac Cæcilio vixit.

(k) Editi, *aditavisset*. Sed verius MSS. *occenavisset*: nam hoc verbum habent etiam quæ supersunt duodecim Tabularum fragmenta. Ejus interpretatio ad oram Corbeiensis exemplaris pervetusti hæc adscripta est: *Occentare est infame carmen nominata persona edere: Occentare, contrarium canticum cantare*. Eodem fere modo Fessius exponit, de convicio facto clare & cum quodam canore.

(l) Editi, *ac magistratum*. Abest ac a MSS.

(m) Vind. Am. & Er. *inducant*.

men de numinibus fingi libenter accipiunt fallacissimi spiritus, ut ad scelestas ac turpia perpetranda, velut ab ipso celo traduci in terras factis idonea videatur auctoritas. Cum igitur Græci talium numinum servos se esse sentirent, inter tot & tanta eorum theatrica opprobria parcendum sibi a poetis nullo modo putaverunt, vel diis suis etiam sic consimilari appetentes, vel metuentes ne honestiorem famam ipsi requirendo, & eis se hoc modo præferendo, illos ad iracundiam provocarent.

CAPUT XI.

De scenicis apud Græcos in reipublica administrationem receptis, eo quod placatores deorum injuste ab hominibus spernerentur.

AD hanc convenientiam pertinet, quod etiam scenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarent. Siquidem, quod in eo quoque de republica libro commemoratur, & (a) Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adolescens tragœdias actitavisset rempublicam capeffivit; & Aristodemum tragicum item actorem maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses sæpe miserunt. Non enim consentaneum putabatur, cum easdem artes eodemque scenicos ludos etiam diis suis acceptos viderent, illos per quos agerentur, infamium loco ac numero deputare. * Hæc Græci turpius quidem, sed sane diis suis omnino congruenter, qui nec vitam civium lacerandam linguis poetarum & histrionum subtrahere ausi sunt, a quibus cernebant deorum vitam eisdem ipsis diis volentibus & libentibus carpi; & ipsos homines, per quos ista in theatris agebantur quæ numinibus, quibus subditi erant, grata esse cognoverant, non solum minime spernendos in civitate, verum etiam maxime honorandos putarunt. Quid enim causâ reperire possent, cur sacerdotes honorarent, quia per eos victimas diis acceptabiles offerebant, & scenicos probrosos haberent, per quos illam voluptatem sive honorem diis exhiberi petentibus, & nisi fieret, irascentibus, eorum admonitione didicerant? Cum præsertim (b) Labeo, quem hujuscemodi rerum peritissimum prædicant, numina bona a numinibus malis ista etiam cultus diversitate distinguat, ut malos deos propitiari cædibus & tristibus supplicationibus asserat, bonos autem obsequiis lætis atque jucundis: qualia sunt, ut ipse ait, ludi convivia, * lectisternia: Quod totum quale sit, postea, si Deus juverit, diligentius

* Infra lib. 3. c. 37.

(a) De Æschine id compertum etiam ex Plutarcho de 10. Rhetoribus, ubi Aristodemum quoque meminit in Æschine. Vid. Demosthen. orat. de Corona. Agell. lib. 11. c. 9.

(b) Labeones exstiteret tres, juris civilis scientia clari: sed unus omnium doctissimus Antistius Labeo, qui cum Cæsare Augusto vixit, non juris modo, sed totius antiquitatis peritissimus, de quo hic Augustinus. De eodem Suetonius in Augusto c. 54. Agellius lib. 1. cap. 12. & lib. 13. c. 10. & 12.

(c) In MSS. *qui*.

(d) MSS. alii, *honore ducunt*; alii, *honori ducunt*:

differemus. Nunc ad rem præsentem quod attinet, sive omnibus omnia tamquam bonis permixte tribuantur, (neque enim esse decet deos malos, cum potius isti (c) quia immundi sunt spiritus, omnes sint mali) sive certa discretionem, sicut Labconi visum est, illis illa, istis ista distribuuntur obsequia: competentissime Græci utrosque honore (d) dignos ducunt, & sacerdotes, per quos victimæ ministrantur, & scenicos, per quos ludi exhibentur: ne vel omnibus diis suis, si & ludi omnibus grati sunt, vel, quod est indignius, his quos bonos putant, si ludi ab eis solis amantur, facere convincantur injuriam.

CAPUT XII.

Quod Romani auferendo libertatem poetis in homines, quam dederunt in deos, melius de se, quam de diis suis senserint.

AT Romani, sicut in illa de republica disputatione Scipio gloriatur, probris & injuriis poetarum subjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam (e) plectendum sancientes, tale carmen condere si quis auderet. Quod erga se quidem satis honeste constituerunt, sed erga deos suos superbe & irreligiose: quos cum scirent non solum patienter, verum etiam libenter poetarum probris maledictisque lacerari, se potius quam illos hujuscemodi injuriis indignos esse duxerunt, seque ab eis etiam lege munierunt, illorum autem ista etiam sacris sollempnitatibus miscuerunt. Itane tandem Scipio laudat hanc poetis Romanis negatam esse licentiam, ut cuiquam opprobrium inflingerent Romanorum, cum videas eos nulli deorum pepercisse vestrorum? Itane pluris tibi habenda visa est existimatio (f) curiæ vestræ quam Capitolii, immo Romæ unius quam cæli totius, ut linguam maledicam in cives tuos (g) exercere poetæ etiam lege prohiberentur, & in deos tuos securi tanta convicia, nullo senatore, nullo censore, nullo principe, nullo pontifice prohibente jacularentur? Indignum videlicet fuit, ut Plautus, aut Nævius Publio & Cneo Scipioni, aut Cæcilius M. Catoni malediceret, & dignum fuit ut Terentius (h) vester flagitio Jovis optimi maximi adolescentium nequitiam concitaret?

CAPUT XIII.

Deiuisse intelligere Romanos, quod dii eorum, qui se turpibus ludis coli expetebant, indigni essent honore divino.

SED responderet mihi fortasse, si viveret: Quomodo nos ista impunita esse nollemus, quæ ipsi dii sacra esse voluerunt, cum ludos scenicos, ubi talia

omissa voce dignos.

(e) Vind. Am. Er. & prope omnes MSS. *capite etiam sancientes*: absque verbo, *plectendum*: pro quo Lov. *puniti*.

(f) Curia, locus in quo senatus habebatur, pro senatibus ponitur; Capitolium, quod templum Jovis erat: pro ipsis diis.

(g) Aliquot MSS. *exercere*.

(h) Terentius vester, ait, qui nimirum, gente quidem Afer, sed familiarissimus Scipioni fuit, sicut & Lælio, a quibus ferunt adjutum esse in scribendis fabulis.

lia celebrantur, dictantur, actantur, & Romanis moribus invixerunt, & suis honoribus dicari exhiberique jufferunt? Cur ergo non hinc magis ipsi intellecti sunt non esse dii veri, nec omnino digni, quibus divinos honores deferret illa respublica? Quos enim coli minime deceret, minimeque oporteret, si ludos expeterent agendos conviciis Romanorum, quomodo quæso colendi putati sunt, quomodo non detestandi spiritus intellecti, qui cupiditate fallendi inter suos honores sua celebrari crimina poposcerunt? Itemque Romani, quamvis jam superstitione noxia premerentur, ut illos deos colerent, quos videbant sibi voluisse scenicas turpitudines consecrari, suæ tamen dignitatis memores ac pudoris, actores talium fabularum nequaquam honoraverunt more Græcorum, sed sicut apud Ciceronem idem Scipio loquitur: Cum artem ludicram scenamque totam (a) probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam (b) tribu moveri notatione censoria voluerunt. Præclara sane, & Romanis laudibus annumeranda prudentia: sed vellem se ipsa sequeretur, se imitaretur. Ecce enim recte quisquis civium Romanorum esse scenicus elegisset, non solum ei nullus ad honorem dabatur locus, verum etiam censoris nota tribum tenere propriam minime sinebatur. O animum civitatis laudis avidum, (c) germaneque Romanum! Sed respondeatur mihi, qua consentanea ratione homines scenici ab omni honore repelluntur, & ludi scenici deorum honoribus admiscuntur? Illas theatricas artes (d) diu virtus Romana non noverat: quæ si ad oblectamentum voluptatis humanæ quærerentur, vitio morum irreperant; quomodo ergo abjicitur scenicus, per quem colitur Deus? & theatricæ illius turpitudinis qua fronte notatur actor, si adoratur exactor? In hac controversia Græci Romanique concertant. Græci putant recte se honorare homines scenicos, quia colunt ludorum scenicorum flagitatores deos: Romani vero hominibus scenicis nec plebeiam tribum, quanto minus senatoriam curiam dehonestari sinunt? In hac disceptatione hujusmodi ratiocinatio summam questionis absolvit. Proponunt Græci: Si dii tales colendi sunt, profecto etiam tales homines honorandi. Assumunt Romani. Sed nullo modo tales homines honorandi sunt. Concludunt Christiani: Nullo modo igitur dii tales colendi sunt.

(a) Vind. Am. Er. & MSS. in probro ducerent.

(b) Tribu moveri, quæ pœna erat hominum plebei seu tertii ordinis, idem fuisse atque ex una tribu nobiliore transferri in ignobiliorē, intelligitur ex Livio lib. 43. Confer Tertull. de Spectac. c. 22.

(c) Germaneque, id est, & vere, laudis aviditate, Romanum: quia Romana gens fuit laudis avidissima.

(d) Quadringentos fere per annos illas theatricas artes

CAPUT XIV.

Meliorem fuisse Platonem, qui poetis locum in bene morata urbe non dederit, quam hos deos, qui se ludis scenicis voluerint honorari.

I. DEINDE quærimus, ipsi poetæ talium fabularum compositores, qui duodecim Tabularum lege prohibentur famam lādere civium, tam probrosa in deos convicia jaculantes, cur non ut scenici habeantur inhonesti. Qua ratione rectum est, ut poetarum figmentorum & ignominiosorum deorum infamentur actores, honorentur auctores? An forte Græco Platoni potius palma danda est? qui cum ratione formaret, qualis esse civitas debeat, tamquam adversarios (e) veritatis, poetæ consuit urbe pellendos. Ille vero & deorum injurias indigne tulit, & fugari corrumpique figmentis animos civium noluit. Confer nunc Platonis humanitatem a civibus decipiendis poetæ urbe pellentem, cum deorum divinitate honori suo ludos scenicos expetente. Ille, ne talia vel scriberentur, etsi non persuasit disputando, tamen suavitati levitati lasciviæque Græcorum: isti, ut talia etiam agerentur, jubendo extorserunt gravitati & modestiæ Romanorum. Nec tantum hæc agi voluerunt, sed sibi dicari, sibi sacrari, sibi sollempniter exhiberi. Cui tandem honestius divinos honores decerneret civitas, utrum Platoni hæc turpia & nefanda prohibenti, an dæmonibus hac hominum deceptione gaudentibus, quibus ille vera persuadere non potuit?

2. Hunc Platonem Labeo inter (f) semideos commemorandum putavit, sicut Herculem, sicut Romulum. Semideos autem heroibus anteponit: sed utrosque inter numina collocat. Verumtamen istum quem appellat semideum, non heroibus tantum, sed etiam diis ipsis præferendum esse non dubito. Propinquant autem Romanorum leges disputationibus Platonis, quando ille cuncta poetica figmenta condemnat, isti autem poetæ adimunt saltem in homines maledicendi licentiam: ille poetæ ab urbis ipsius habitatione, isti saltem actores poeticarum fabularum remonent a societate civitatis; & si contra deos ludorum scenicorum expetitores aliquid auderent, forte undique removerent. Nequaquam igitur leges ad instituendos bonos aut corrigendos malos mores, a diis suis possent accipere, seu sperare Romani, quos legibus suis vincunt atque convincunt. Illi enim honori suo deposcunt ludos scenicos, isti ab honoribus omnibus repellunt homines scenicos: illi celebrari sibi jubent figmentis poeticis opprobria deorum, isti ab opprobriis hominum deterrent im-

Platonem Labeo inter semideos commemorandum putavit.

non noverat.

(e) Sic magno consensu MSS. At editi, adversarios civitatis.

(f) Ordines deorum ex Varrone & aliis habentur tres. Quosdam deos summos nominabant: medioximos alios, qui & semidei ex altero parente immortalis progeniti, ut Romulus, Hercules, &c. Alii tertii ordinis & ex utroque mortali parente nati, dicebantur heroes.

impudentiam poetarum. Semideus autem ille Plato, & talium deorum libidini restitit, & ab indole Romanorum quid perficiendum esset, ostendit, qui poetæ ipsos vel pro arbitrio mentientes, vel hominibus miseris quasi deorum facta pessima imitanda proponentes, omnino in civitate bene instituta vivere noluit. Nos quidem Platonem nec deum, nec semideum perhibemus; nec ulli sancto Angelo summi Dei, nec veridico Prophetæ, nec Apostolo alicui, nec cuilibet Christi Martyri, nec cuiquam Christiano homini comparamus; cujus nostræ sententiæ ratio, Deo prosperante, suo loco explicabitur. Sed eum tamen, quandoquidem ipsi volunt fuisse semideum, præferendum esse censemus, si non Romulo & Herculi, (quamvis istum nec (a) fratrem occidisse, nec aliquod perpetrasse flagitium quisquam historicorum vel poetarum dixit, aut finxit) certe, vel Priapo, vel alicui Cynocephalo, postremo vel Febri, quæ Romani numina partim (b) peregrina receperunt, partim sua propria sacraverunt. Quomodo igitur tanta animi & morum mala, bonis præceptis & legibus vel imminencia prohiberent, vel insita extirpanda curarent dii tales, qui etiam feminanda & augenda flagitia curaverunt, talia vel sua vel quasi sua facta per theatricas celebritates populis innotescere cupientes, ut tamquam auctoritate divina, sua sponte nequissima libido accenderetur humana: frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poetis ageret; Ad quos cum accessit, inquit, clamor & approbatio populi, quasi magni cuiusdam & sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras? quos invchunt metus? quas inflamment cupiditates?

CAPUT XV.

Quod Romani quosdam sibi deos, non ratione, sed adulatione instituerint.

QUÆ autem illic eligendorum deorum etiam ipsorum falsorum ratio, ac non potius adulatio est? quando istum Platonem, quem semideum volunt, tantis disputationibus laborantem ne animi malis, quæ præcipue cavenda sunt, mores corrumpere humani, nulla sacra adicula dignum putarunt, & Romulum suum diis multis prætulerunt, quamvis & ipsum semideum potius quam deum velut secretior eorum doctrina commendat. Nam etiam flaminem illi instituerunt, quod sacerdotii genus adeo in Romanis sacris testante apice excelluit, ut tres solos flamines haberent tribus numinibus institutos, Dialem Jovi, Martialem Marti, Quirinalem Romulo. Nam benevolentia * civium vel receptus in cælum, (c) Quirinus est postea

Flamines.

* Cic. Orat. 3. in Catil. Livius lib. 1.

(a) Scilicet nec fratrem occidisse, sicut de Romulo; nec aliquod perpetrasse flagitium, sicut de Hercule, vel historici dixerunt, vel poetæ finxerunt.

(b) Hinc ad Egyptum Lucanus lib. 8. Nos in templa tuam Romanam accepimus Isem, Semicanesque deos, & sibi moventia luctum.

(c) Quirinus ex Sabinorum idiomate appellatus est, ex quo etiam Romani dicti sunt Quirites. Vid. Ovidium 2. Fast. Livium lib. 1.

nominatus. Ac per hoc & Neptuno & Plutoni fratribus Jovis, & ipsi Saturno patri eorum isto Romulus honore prælatus est, ut pro magno sacerdotium, quod Jovi tribuerunt, hoc etiam huic tribuerent, & Marti tamquam patri ejus, forsitan propter ipsum.

CAPUT XVI.

Quod si diis ulla esset cura justitiæ, ab eis Romani accipere debuerint præcepta vivendi potius, quam leges ab aliis hominibus mutuari.

SI autem a diis suis Romani vivendi leges accipere potuissent, non aliquot annos (d) post Romam conditam ab Atheniensibus mutarentur leges Solonis: quas tamen non ut acceperunt (e) tenuerunt, sed meliores, & emendatiores facere conati sunt. Quamvis Lycurgus Lacedæmonis leges ex Apollinis auctoritate se instituisse confinxerit: quod prudenter Romani credere noluerunt; propterea non inde acceperunt. Numa Pompilius, qui Romulo successit in regnum, quasdam leges, quæ quidem regendæ civitati nequaquam sufficerent, condidisse fertur; qui eis multa etiam sacra constituit: non tamen perhibetur easdem leges a numinibus accepisse. Mala igitur animi, mala vitæ, mala morum, quæ ita magna sunt, ut his * doctissimi eorum viri etiam stantibus urbibus respublicas perire confirmant, dii eorum, ne suis cultoribus acciderent, minime curarunt; immo vero ut augerentur, sicut supra disputatum est, omni modo curaverunt.

CAPUT XVII.

De raptu Sabinarum, aliisque iniquitatibus, quæ in civitate Romana etiam laudatis viguere temporibus.

AN forte populo Romano propterea leges non sunt a numinibus constitutæ, quia, sicut Sallustius ait, Jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat? Ex hoc jure ac bono credo raptas esse Sabinas. Quid enim justius & melius, quam filias alienas fraude spectaculi inductas, non a parentibus accipi, sed vi, ut quisque poterat, auferri? Nam si inique facerent Sabini negare postulas, quanto fuit iniquius rapere non datas? Justius autem bellum cum ea gente geri potuit, quæ filias suas ad matrimonium conregionalibus & confinalibus suis negasset petitas, quam cum ea quærebat ablatas. Illud ergo potius (f) fieret: ibi Mars filium suum pugnantem juvaret, ut conjugiorum negatorum armis ulcisceretur injuriam, & eo modo ad feminas quas voluerat, perveniret. Aliquo enim fortasse jure belli, injuste negatas, juste victor auferret: nullo autem jure pacis non datas rapuit, & injustum bellum cum earum

quo etiam Romani dicti sunt Quirites. Vid. Ovidium 2. Fast. Livium lib. 1.

(d) Annos fere trecentos ab Urbe condita, teste Livio lib. 3.

(e) Verbum tenuerunt abest a MSS.

(f) Editi, Illud ergo potius ibi fieret, ubi Mars &c. Ca. ligatur locus ex MSS.

In cæle-
sti re-
pub. Dei
volun-
tas lex
est.

atque augustissima curia cælestique republica, ubi
Dei voluntas lex est, clarissimum sibi locum
etiam ista tolerantia comparare.

CAPUT XX.

Quali velint felicitate gaudere, & quibus mori-
bus vivere, qui tempora Christiana
religionis incusant.

VERUM tales cultores & dilectores deorum
istorum, quorum etiam imitatores in scele-
ribus & flagitiis se esse latantur, nullo modo curant
pessimam ac flagitiosissimam non esse rempubli-
cam. Tantum stet, inquit, tantum floreat co-
piis referta, victoriis gloriosa, vel quod est felicius,
pace secunda sit. Et quid ad nos? immo id ad nos
magis pertinet, si divitias quisque semper augeat,
quæ quotidianis effusionibus suppetant, per quas
sibi etiam infirmiores subdat quisque potentior.
Obsequantur divitibus pauperes causa saturita-
tis, atque ut eorum patrociniis quæta inertia
perfruantur, divites pauperibus ad clientelas &
ad ministerium sui fastus abutantur. Populi plau-
dant non consultoribus utilitatem suam, sed
largitoribus voluptatem. Non jubeantur dura,
non prohibeantur impura. Reges non curent
quam bonis, sed quam subditis regnent. Provin-
ciæ regibus non tamquam rectoribus morum, sed
tamquam rerum dominatoribus & deliciarum
suarum provisoribus serviant: eosque non sincer-
iter honorent, sed nequiter ac serviliter timeant.
Quid alienæ vineæ potius, quam quid suæ vitæ
quisque noceat, legibus advertatur. Nullus du-
catur ad iudices, nisi qui alienæ rei, domui, sa-
luti, vel cuiquam invito fuerit importunus, aut
noxius: ceterum de suis, vel cum suis, vel cum
quibusque volentibus faciat quisque quod libet.
Abundent publica scorta, vel propter omnes
quibus frui placuerit, vel propter eos maxime,
qui privata habere non possunt. Exstruantur am-
plissima atque ornatissima domus, opipara con-
vivium frequententur, ubi cuique libuerit & po-
tuerit, die nocteque ludatur, bibatur, vomat-
ur, diffuatur. Saltationes undique concrepent,
theatra inhonestæ latitiæ vocibus, atque omni
genere sive crudelissimæ sive turpissimæ volu-
ptatis exæstuent. Ille sit publicus inimicus, cui
hæc felicitas displicet: quisque eam mutare vel
auferre tentaverit, eum libera multitudo aver-
tat ab auribus, evertat a sedibus, auferat a vi-
ventibus. Illi habeantur dii veri, qui hanc adipi-
scendam populis procuraverint, adeptamque ser-
vaverint. Colantur ut voluerint, ludos exposcant
quales voluerint, quos cum suis vel de suis possint
habere cultoribus: tantum efficiant ut tali feli-
citati nihil ab hoste, nihil a peste, nihil ab ul-
la clade timeatur. Quis hanc rempublicam fa-
nus, non dicam Romano imperio, sed domui (a)

(a) Sardanapalus rex fuit Assyriorum ultimus, cujus epi-
taphium adfert Cicero in 5. Tusc.

(b) Tiberium Gracchum intelligit, a Scipione Nasica,
ejus qui optimus vir a Senatu iudicatus erat nepote, quod
Agrariam legem tulisset, & tribunatum sibi continuari vel-

Sardanapali comparaverit? qui quondam rex ita
fuit voluptatibus deditus, ut in sepulcro suo scri-
bi fecerit, ea sola se habere mortuum, quæ li-
bido ejus etiam cum viveret, hauriendo consum-
serat. Quem regem isti si haberent sibi in tali-
bus indulgentem, nec in eis cuiquam ulla seve-
ritate adversantem, huic libentius quam Roma-
ni veteres Romulo templum & flaminem con-
secrarent.

CAPUT XXI.

Quæ sententia fuerit Ciceronis de
Romana republica.

1. SED si contemnitur qui Romanam rempu-
blicam pessimam ac flagitiosissimam di-
xit, nec curant isti quanta morum pessimorum
ac flagitiosorum labe ac dedecore impleatur, sed
tantummodo ut consistat & maneat; audiant eam,
non, ut Sallustius narrat, pessimam ac flagitio-
sissimam factam, sed, sicut Cicero disputat, jam
tunc prorsus perisse, & nullam omnino reman-
sisse rempublicam. Inducit enim Scipionem,
eum ipsum qui Carthaginem exstinxerat, de re-
publica disputantem, quando præsentiebatur ea
corruptione, quam describit Sallustius, jam jam-
que peritura. Eo quippe tempore disputatur, quo
jam unus (b) Gracchorum occisus fuit, a quo scri-
bit seditiones graves coepisse Sallustius. Nam mor-
tis ejus sit in eisdem libris commemoratio. Cum
autem Scipio in secundi libri fine dixisset, ut in
fidibus ac tibiis atque cantu ipso ac vocibus con-
centus est quidam tenendus ex distinctis sonis,
quem immutatum aut discrepantem aures erudi-
tæ ferre non possunt, isque concentus ex dissimili-
marum vocum moderatione concors tamen effici-
tur & congruens; sic ex summis & infimis & mediis
interjectis ordinibus, ut sonis, (c) moderata ratio-
ne civitatem consensu dissimillimorum concine-
re; & quæ harmonia a musicis dicitur in cantu,
eam esse in civitate concordiam; artificum at-
que optimum omni in republica vinculum inco-
lunitatis, eamque sine justitia nullo pacto esse
posse: ac deinde cum aliquanto latius & uberius
differuisset, quantum prodesset justitia civitati,
quantumque obesset, si abfuisset, suscepit deinde
Pilius, unus eorum qui disputationi aderant, &
poposcit ut hæc ipsa quæstio diligentius tractaretur,
ac de justitia plura dicerentur, propter illud,
quod jam vulgo ferebatur, rempublicam (d) regi
sine injuria non posse. Hanc proinde quæstionem
discutiendam & enodandam esse, assensus est Sci-
pio, responditque nihil esse, quod adhuc de re-
publica putaret dictum, & quo possent longius
progredi, nisi esset confirmatum, non modo fal-
sum esse illud, sine injuria non posse; sed hoc
verissimum esse, sine summa justitia rempubli-
cam regi non posse. Cujus quæstionis explica-
tio,

let, occisum: Scipione Africano minore, de quo hic lo-
quitur, bello interim ad Numantiam gerente.

(c) Vind. Am. Er. & aliquot MSS. moderatam ratione.

Ceteri tere MSS. moderatione.

(d) Plures libri hic vel infra loco regi, habent geri.

tio, cum in diem consequentem dilata esset, in
tertio libro magna (a) conflictatione res acta est.
Suscepit enim Pilus ipse disputationem eorum
qui sentirent sine injustitia regi non posse rem-
publicam, purgans se præcipue, ne hoc ipse sen-
tire crederetur. Egitque sedulo pro injustitia
contra justitiam, ut hanc esse utilem reipublicæ,
illam vero inutilem, verisimilibus rationibus &
exemplis velut conaretur ostendere. Tum (b) Læ-
lius rogantibus omnibus, justitiam defendere ag-
gressus est, asseruitque quantum potuit, nihil tam
inimicum quam injustitiam civitati, nec omnino
nisi magna justitia geri aut stare posse rempubli-
cam.

2. Qua quæstione, quantum satis visum est,
pertractata, Scipio ad intermissa revertitur, re-
colitque suam atque commendat brevem reipu-
blicæ definitionem, qua dixerat eam esse rem
populi. Populum autem, non omnem cœtum
multitudinis, sed cœtum juris consensu & utili-
tatis communione sociatum esse determinat. Do-
cet deinde quanta sit in disputando definitionis
utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit
tunc esse rempublicam, id est rem populi, cum
bene ac juste geritur, sive ab uno rege, sive a
paucis optimatibus, sive ab universo populo. Cum
vero injustus est rex, quem tyrannum, more
Græco, appellavit; aut injusti optimates, quo-
rum consensum dixit esse factionem; aut injustus
ipse populus, cui nomen usitatum non reperit,
nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non jam
vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed,
sicut ratio ex illis definitionibus connexa docui-
set, omnino nullam esse rempublicam: quoniam
non esset res populi, cum tyrannus eam factio-
ne capesseret; nec ipse populus jam populus esset,
si esset injustus, quoniam non esset multitudo
juris consensu & utilitatis communione sociata,
sicut populus fuerat definitus.

3. Quando ergo respublica Romana talis erat,
qualem illam describit Sallustius, non jam pessi-
ma ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino
nulla erat, secundum istam rationem quam dispu-
tatio de republica inter magnos (c) ejus tum prin-
cipes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius,
non Scipionis, nec cujusquam alterius, sed suo
sermone loquens, (d) in principio quinti Libri,
commemorato prius Ennii poetæ versu, quo di-
xerat: Moribus antiquis res stat Romana virisque.
Quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate
vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam
esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita
morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri

(a) MSS. conflictatione.

(b) Hujus concertationis meminit Cicero in Lælio.

(c) Quos in ea disputatione loquentes Cicero inducit,
Scipionem Africanum minorem, C. Lælium & L. Furium
Pilum.

(d) Hic Vind. Am. Er. addunt, testatur. Lov. demon-
stravit. Quo loco in MSS. supplendum relinquatur ver-
bum patefecit.

(e) Plures MSS. sed jam: vel, sed & jam.

præfuisent, aut fundare, aut tam diu tenere po-
tuisent tantam & tam juste lateque imperantem,
republicam. Itaque ante nostram memoriam,
& mos ipse patrius præstantes viros adhibebat,
& veterem morem ac majorum instituta retine-
bant excellentes viri. Nostra vero ætas cum rem-
publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed
evanescentem vetustate, non modo eam colori-
bus iisdem quibus fuerat, renovare neglexit, sed
ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus
& extrema tamquam lineamenta servaret. Quid
enim manet ex antiquis moribus, quibus ille di-
xit rem stare Romanam, quos ita oblivione ob-
soletos videmus, ut non modo non colantur,
sed (e) etiam ignorentur? Nam de viris quid di-
cam? Mores enim ipsi interierunt virorum pe-
nuria, cujus tanti mali non modo reddenda ratio
nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam
modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non
casu aliquo, rempublicam verbo retinemus, re
ipsa vero jam pridem amisimus.

4. Hæc Cicero fatebatur, longe quidem (f) post
mortem Africani, quem in suis libris fecit de
Republica disputare, adhuc tamen (g) ante ad-
ventum Christi: quæ si diffamata & pravalescente
religione Christiana sentirentur atque dicerentur,
quis non istorum ea Christianis imputanda esse
censeret? Quamobrem cur non curarunt dii eo-
rum, ne tunc periret atque amitteretur illa respu-
blica, quam Cicero longe ante quam Christus in
carne venisset, tam lugubriter deplorat amissam?
Viderint laudatores ejus etiam illis antiquis viris
& moribus qualis fuerit, utrum in ea vigeret
vera justitia; an forte nec tunc fuerit viva mo-
ribus, sed picta coloribus. Quod & ipse Cicero
nesciens, cum eam præferret, expressit. Sed
alias, si Deus voluerit, hoc videbimus. Eni-
tar enim suo loco, ut ostendam secundum defi-
nitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit respu-
blica, & quid sit populus, loquente Scipione,
breviter posuit; adstantibus etiam multis, sive
ipsis, sive eorum quos loqui fecit in eadem
disputatione sententiis, numquam illam fuisse
republicam; quia numquam in ea fuit vera
justitia. Secundum probabiliores autem defini-
tiones, pro suo modo (h) quodam respublica fuit:
& melius ab antiquioribus Romanis, quam a
posterioribus administrata est. Vera autem justi-
tia non est, nisi in ea republica, cujus conditor
rectorque Christus est: si & ipsam rempublicam
placet dicere, quoniam eam rem populi esse,
negare non possumus. Si autem hoc nomen, quod
alibi aliterque vulgatum est, ab usu nostræ lo-
cu-

(f) Annis post Africani mortem, quæ ad Urbis condi-
tæ annum 624. refertur, circiter septuaginta.

(g) Anno scilicet sexagesimo ante Christum. Nam a Ci-
ceronis consulatu, quo anno ipse libros de republica edi-
dit, ad 42. annum imperii Augusti, quo natus est Chri-
stus, intercesserant anni sexaginta.

(h) Sic potiores MSS. At Vind. & Er. quadam. Lov.
quondam.

cutionis est forte remotius; in ea certe Civitate est vera iustitia, de qua Scriptura sancta dicit: *Psal. 86. Gloriosa dicta sunt de te Civitas Dei.*

CAPUT XXII.

Quod diis Romanorum nulla umquam cura fuerit, ne malis moribus respublica deperiret.

SED quod pertinet ad presentem quaestionem, quamlibet laudabilem dicant istam fuisse vel esse rempublicam, secundum eorum auctores doctissimos jam longe ante Christi adventum pessima ac flagitiosissima facta erat: immo vero nulla erat, atque omnino perierat perditissimis moribus. Ut ergo non periret, dii custodes ejus populo cultori suo dare praecipue vitae ac morum praepcepta debuerunt, a quo tot templis, tot sacerdotibus & sacrificiorum generibus, tam multiplicibus variisque sacris, tot festis sollemnitatibus, tot tantorumque ludorum celebritatibus colebantur: ubi nihil daemones nisi negotium suum egerunt, non curantes quemadmodum illi viverent, immo curantes ut etiam perditae viverent, dum tamen honori suo illa omnia metu subditi ministrarent. Aut si dederunt, proferatur, ostendatur, legatur, quas deorum leges illi civitati datas contemserint (a) Gracchi, ut seditionibus cuncta turbarent; quas (b) Marius, & (c) Cinna, & (d) Carbo, ut in bella etiam progredierentur civilia, causis iniquissimis suscepta, & crudeliter gesta crudeliusque finita; quas denique Sylla ipse, (e) cujus vitam, mores, facta, describente Sallustio aliisque historiis scriptoribus, quis non exhorreat? Quis illam rempublicam non tunc perisse fateatur?

2. An forte propter hujuscemodi civium mores Virgilianam illam sententiam, sicut solent, pro defensione suorum deorum opponere audebunt.

Aenid.
2.

Discessere omnes adytis arisque relictis

Dii, quibus imperium hoc steterat? ---

Primum si ita est, non habent cur querantur de religione Christiana, quod hac offensi eos dii sui deseruerint: quoniam quidem majores eorum jam pridem moribus suis ab Urbis altaribus tam multos ac minutos deos, tamquam muscas abegerunt. Sed tamen haec numinum turba ubi erat, cum longe ante quam mores corrumperent antiqui, a Gallis * Roma capta & incensa est? An praesentes forte dormiebant? Tunc enim tota Urbe in hostium potestate redacta, solus collis Capitolinus remanserat; qui etiam ipse caperetur, nisi saltem anseres diis dormientibus vigilarent. Un-

* Liv.
lib. 5.
Plutar-
ch. in Ca-
millo.

(a) Tiberius Gracchus & Caius ejus frater. V. supra pag. 16. Not. c.

(b) Marius municeps Arpinas fuit, qui Romae septies consul est creatus, ac Jugurtham, Cimbros & Teutonas vicit. Ad extremum autem moto cum Sylla bello civili, victus ipse est, & in Africam fugit.

(c) Victo Mario cum ad bellum Mithridaticum Sylla proficisceretur Cornelium Cinna & Cn. Octavium Coss. in urbe reliquit. Cinna studio rerum novarum a collega vindicaret Cinna, revocato ex Africa Mario bellum Urbi inivit, in eamque tandem ingressus eadibus omnia complevit.

de pane in superstitionem Aegyptiorum bestias avelique colentium Roma deciderat, cum anseri sollemnia celebrabant. Verum de his adventitiis, & corporis potius quam animi malis, quae vel ab hostibus vel alia clade accidunt, nondum interim disputo: nunc ago de labe morum, quibus primum paulatim decoloratis, deinde torrentis modo praecipitatis, tanta, quamvis integris testis moenibusque, facta est ruina reipublicae, ut magni auctores eorum eam tunc amissam non dubitent dicere. Recte autem abscesserant, ut amitteretur, omnes adytis arisque relictis dii, (f) si eorum de bona vita atque iustitia civitas praepcepta contemserat. Nunc vero quales, quae, dii fuerunt, si noluerunt cum populo cultore suo vivere, quem male viventem non docuerant bene vivere?

CAPUT XXIII.

Varietates rerum temporalium, non ex favore aut impugnatione demonum, sed ex veri Dei pendere judicio.

QUID quod etiam videntur eorum adfuisse cupiditatibus implendis, & ostenduntur non praefuisse refrenandis? Qui enim Marium novum hominem & ignobilem, cruentissimum auctorem bellorum civilium atque gestorem, ut septies consul fieret, adjuverunt; atque ut in septimo suo consulatu moreretur senex, nec in manus Syllae futuri mox victoris irruerent? (g) Si enim ad haec eum dii eorum non juverunt, non parum est quod fatentur etiam non propitiis diis suis posse accidere homini istam temporalem, quam nimis diligunt, tantam felicitatem; & posse homines, sicut fuit Marius, salute, viribus, opibus, honoribus, dignitate, longevitate cumulari & perfrui diis iratis: posse etiam homines, sicut fuit Regulus, captivitate, servitute, inopia, vigiliis, doloribus excruciiari & emori diis amicis. Quod si ita esse concedunt, compendio nihil eos prodesse, & coli superfluo, consentunt. Nam si virtutibus animi & probitati vitae, cujus praemia post mortem speranda sunt, magis contraria ut populus disceret institerunt: si nihil etiam in his transcurrentibus & temporalibus bonis, vel eis quos oderunt nocent, vel eis quos diligunt profunt, ut quid coluntur, ut quid tanto studio colendi requiruntur? Cur laboriosis tribusque temporibus, tamquam offensi abscesserint, murmuratur, & propter eos Christiana religio conviciis indignissimis ladicatur? Si autem habent

(d) Carbo, ut Cicero lib. 9. epist. ad Pætum 21. scribit, multi fuerunt ex Papiria gente. Hic de quo Augustinus, Cneus Papirius Carbo Marianas partes sequutus, & a Sylla victus fugit in Siciliam, ibique Lilybaei a Pompejo interfectus est.

(e) Qui, ut Cicero lib. 3. de finibus dicit, trium peccatorum vitiorum, luxuria, avaritia, crudelitatis magister fuit.

(f) Lov. dii, quorum de bona vita. Dissentiunt ceteri libri.

(g) Hic editi addunt, Cur non etiam iuraverunt, ut a tantorum se compefceret immanitate facinorum? Sed haec a MSS. omnibus absunt Gallicanis & Romanis.

CAPUT XXIV.

De Syllanis actibus, quorum se daemones ostentaverunt adiutores.

SYLLA certe ipse, cujus tempora talia fuerunt, ut superiora, quorum vindex esse videbatur, illorum comparatione quarerentur, cum primum ad Urbem contra Marium castra movisset, adeo lata exta immolanti fuisse scribit Livius, ut custodiri se Postumius haruspex voluerit capitis supplicium subiturus, nisi ea quae in animo Sylla haberet, diis juvantibus implevisset. Ecce non discesserant adytis arisque relictis dii, quando de rerum eventu praedicebant, nihilque de ipsius Syllae correctione curabant. Promittebant (a) praesagiendo felicitatem magnam, nec malam cupiditatem minando frangebant. Deinde cum esset in Asia bellum Mithridaticum gerens, per Lucium Titium ei mandatum est a Jove, quod esset Mithridatem superaturus: & factum est. Ac postea molienti redire in Urbem, & suas amicorumque (d) injurias civili sanguine ulcisci, iterum mandatum est ab eodem Jove per militem quemdam legionis sextae, prius se de Mithridate praenuntiasse victoriam, & tunc promittere daturum se potestatem, qua recuperaret ab inimicis rempublicam non sine multo sanguine. Tunc percontatus Sylla, quae forma militi visa fuerit; cum ille indicasset, eam recordatus est quam prius ab illo audierat, qui de Mithridatica victoria ab eodem mandata pertulerat. Quid hic responderi potest, quare dii curaverint velut felicia ista nuntiare, & nullus eorum curaverit Syllam monendo corrigere, mala tanta facturum sceleris armis civilibus, qualia non fecerant, sed auferrent omnino rempublicam? Nempe intelliguntur daemones, sicut saepe dixi, notumque nobis est in litteris sacris, resque ipsae satis indicant, negotium suum agere, ut pro diis habeantur & colantur & ea illis exhibeantur, quibus ii qui exhibent sociati, unam pessimam causam cum eis habeant in iudicio Dei.

2. Deinde cum venisset Tarentum Sylla, atque ibi sacrificasset, vidit in capite vitulini jecoris similitudinem coronae aureae. Tunc Postumius haruspex ille respondit, praecalam ei significare victoriam, iussitque ut extis illis solus vesceretur. Postea parvo intervallo servus cuiusdam Lucii Pontii vaticinando clamavit: A Bellona nuntius venio, victoria tua est, Sylla. Deinde adjecit, arsurum esse Capitolium. Hoc cum dixisset, continuo egressus e castris, postera die concitator reversus est, & Capitolium arsisse clamavit. Arserat autem re vera Capitolium. Quod quidem daemones & praevidere facile fuit, & ce-

Corona aurea in vitulino jecore ostensa.

habent in his rebus vel beneficii, vel maleficii potestatem, cur in eis adtuerunt pessimo viro Mario, & optimo Regulo defuerunt? An ex hoc ipsi intelliguntur injustissimi & pessimi? Quod si propterea magis timendi & colendi putantur: neque hoc putentur. Neque enim minus eos invenitur Regulus coluisse, quam Marius. Nec ideo vita pessima eligenda videatur, quia magis Mario quam Regulo dii favisse existimantur. (a) Metellus enim Romanorum laudatissimus, qui habuit quinque filios consulares, etiam rerum temporalium felix fuit; & Catilina pessimus, oppressus inopia & in bello sui sceleris prostratus infelix: & verissima atque certissima felicitate praepollent boni Deum colentes, a quo solo conferri potest.

2. Illa igitur respublica malis moribus cum periret, nihil dii eorum pro dirigendis vel pro corrigendis egerunt moribus, ne periret: immo depravandis & corrumpendis addiderunt moribus, ut periret. Nec se bonos fingant, quod velut offensi civium iniquitate discesserint. Prorsus ibi erant; produntur, convincuntur: nec subvenire praecipiendo, nec latere tacendo potuerunt. Omitto quod Marius a miserantibus (b) Minturnensibus Maricae deae in luco ejus commendatus est, ut ei omnia prospiceret; & ex summa desperatione reversus incolumis, in Urbem duxit crudelem crudelis exercitum: ubi quam cruenta, quam incivilis, hostilique immanior ejus victoria fuerit, eos qui scripserunt legant qui volunt. Sed hoc, ut dixi, omitto: nec Maricae nescio cui tribuo Marii sanguineam felicitatem, sed occultae potius providentiae Dei ad istorum ora claudenda, eosque ab errore liberandos qui non studiis agunt, sed haec prudenter advertunt. Quia etsi aliquid in his rebus daemones possunt, tantum possunt, quantum secreto omnipotentis arbitrio permittuntur; ne magnipendamus terrenam felicitatem, quae, sicut Mario, malis etiam plerumque conceditur; nec eam rursus quasi malam arbitremur, cum ea multos etiam pios & bonos unius Dei veri cultores, invitis daemonebus praepolluisse videamus; nec eosdem immundissimos spiritus vel propter haec ipsa bona malave terrena propitiandos aut timendos existimemus. Quia sicut ipsi mali homines in terra, sic etiam illi non omnia quae volunt facere possunt, nisi quantum illius ordinatione sinuntur; cujus plene judicia nemo comprehendit, iuste nemo reprehendit.

(a) Fuit ille Q. Metellus Numidicus L. Metelli Pontificis nepos, de quo Plinius lib. 7. c. 45. & 48. Valerius lib. 7. c. 1. Filios quatuor tantum habuisse observant Vives & Coquæus. Hic tamen libri omnes quos inspicere licuit, quinque filios consulares ferunt.

(b) Minturnas Campaniae oppidum deductus Marius, cum ex prima pugna civili victus a Sylla fugeret, qua ra-

tione a Minturnensibus exceptus sit, discas ex Plutarcho in ejus vita, Vellejo lib. 2. Appiano de bellis civilibus lib. 1. & aliis.

(c) Vind. Am. & MSS. praesagando.

(d) Lov. subortas injurias. Absit subortas a Vind. Am. Er. & plerisque MSS.

& celerrime nuntiare. Illud sane intende, quod ad causam maxime pertinet, sub qualibus diis esse cupiant, qui blasphemant Salvatorem voluntates fidelium a dominatu demonum liberantem. Clamavit homo vaticinando: Victoria tua est, Sylla; atque ut id divino spiritu clamare crederetur, nuntiavit etiam aliquid & prope futurum & mox factum, unde longe aberat per quem ille spiritus loquebatur: non tamen clamavit: Ab sceleribus parce Sylla; quæ illic victor tam horrenda commisit, cui corona aurea ipsius victoria illustrissimum signum in vitulino jecore apparuit. Qualia signa si dii iusti dare solerent, ac non demones impii, profecto illis extis nefaria potius atque ipsi Syllæ graviter noxia mala futura monstrarent. Neque enim ejus dignitati tantum profuit illa victoria, quantum nocuit cupiditati; qua factum est, ut immoderatis inhians, & secundis rebus elatus ac præcipitatus, magis ipse periret in moribus, quam inimicos in corporibus perderet. Hæc illi dii vere tristia vereque lugenda, non extis, non auguriis, non cujuscumque somnio vel vaticinio prænuntiabant. Magis enim timebant ne corrigere-
tur, quam ne vinceretur. Immo satis agebant, ut victor civium gloriosus, victus atque captivus nefandis vitiis, & per hæc ipsis etiam demonibus multo obstrictius subderetur.

CAPUT XXV.

Quantum maligni spiritus ad flagitia incitent homines, cum in committendis sceleribus quasi divinam exempli sui interponunt auctoritatem.

Demon-
nes in-
vicem
pugnant
* Julius
Obscu-
rens
lib. de
prodigiis.

1. ILLINC vero quis non intelligat, quis non videat, nisi qui tales deos imitari magis elegit, quam divina gratia ab eorum societate separari, quantum moliantur maligni isti spiritus exemplo suo, velut divinam auctoritatem præbere sceleribus, quod etiam in quadam Campaniæ lata planitie, ubi non multo post civiles acies nefario proelio conflixerunt, ipsi inter se prius pugnare* visi sunt? Namque ibi auditi sunt primum ingentes fragores: moxque multi se vidisse nuntiaverunt per aliquot dies duas acies præliari. Quæ pugna ubi destitit, vestigia quoque velut hominum & equorum, quanta de illa conflictatione exprimi poterant, invenerunt. Si ergo veraciter inter se numina pugnaverunt, jam bella civilia (a) excusentur humana; consideretur tamen quæ sit talium deorum vel malitia, vel miseria: si autem se pugnassem finxerunt, quid aliud egerunt, nisi ut sibi Romani bellando civiliter, tamquam deorum exemplo nullum nefasmittere viderentur? Jam enim cœperant bella civilia, & (b) aliquot nefandorum præliorum strages exsecranda præcesserat. Jam multos moverat, quod miles* quidam dum occiso

* Liv.
lib. 79.

(a) Vind. Am. Er. & MSS. excusantur.
(b) Editi, aliqua. At MSS. aliquot. Refer ad præliorum.
(c) Editi, mox hi demones. Plerique autem & melio-

spolia detraheret, fratrem nudato cadavere agnovit, ac detestatus bella civilia, se ipsum ibi perimens fraterno corpori adjunxit. Ut ergo tanti hujus mali minime tæderet, sed armorum scelestorum magis magisque ardor cresceret, (c) noxii demones, quos illi deos putantes colendos & venerandos arbitrabantur, inter se pugnares hominibus apparere voluerunt, ne imitari tales pugnas civilia trepidaret affectio, sed potius humanum scelus divino excusaretur exemplo. Hac astutia maligni spiritus etiam ludos, unde multa jam dixi, scenicos sibi dicari sacræque jusserunt: ubi deorum tanta flagitia theatricis canticis atque fabularum actionibus celebrata, & quisquis eos talia fecisse crederet, & quisquis non crederet, sed tamen illos libentissime sibi (d) talia velle exhiberi cerneret, securus imitaretur. Ne quis itaque existimaret in deos convicia potius, quam eis dignum aliquid scriptitasse, ubicumque illos inter se pugnassee poetæ commemorarunt, ipsi ad decipiendos homines poetarum carmina firmaverunt, pugnas videlicet suas non solum per scenicos in theatro, verum etiam per se ipsos in campo humanis oculis exhibentes.

Deorum
exemplo
bella
exarasse.

2. Hæc dicere compulsi sumus, quoniam pessimis moribus civium Romanam rempublicam jam antea perditam fuisse, nullamque remansisse ante adventum Domini Jesu Christi, auctores eorum dicere & scribere minime dubitarunt. Quam perditionem diis suis non imputant, qui mala transitoria, quibus boni seu vivant, seu moriantur, perire non possunt, Christo nostro imputant: cum Christus noster tanta frequenter pro moribus optimis præcepta contra perditos mores, dii vero ipsorum nullis talibus præceptis egerint aliquid cum suo cultore populo, pro illa republica, ne periret; immo eosdem mores velut suis exemplis auctoritate noxia corrumpeundo, egerunt potius ut periret. Quam non ideo tunc perisse quisquam, ut arbitror, jam dicere audebit, quia discessere omnes adytis arisque relictis dii, velut amici virtutibus, cum vitiis hominum offenderentur; quia tot signis extorum, auguriorum, vaticiniorum, quibus se tamquam præciosos futurorum adjutoresque præliorum jactare & commendare gestiebant, convincuntur fuisse præsentis: qui si vere abscessissent, mitius Romani in bella civilia suis cupiditatibus quam illorum instigationibus exarassent.

CAPUT XXVI.

De secretis demonum monitis, quæ pertinebant ad bonos mores, cum palam in sacris eorum omnis nequitia discerneretur.

1. QUÆ cum ita sint, cum palam aperte, que turpitudines crudelitatis mixtæ, opprobria numinum & crimina sive pro-

ris notæ MSS. noxii demones. Huic lectioni congruit illud sequenti capite, n. 1. spirituum noxiorum.
(d) Abest velle a MSS.

prodita, sive conficta, ipsis exposcentibus, & nisi fieret irascentibus, etiam certis & statis solemnitatibus consecrata illis & dedicata claruerint, atque ad omnium oculos, ut imitanda proponerentur, spectanda processerint; quid est, quod iidem ipsi demones, qui se hujusmodi voluptatibus immundos spiritus esse confitentur, qui suis flagitiis & facinoribus sive indicatis, sive simulatis, eorumque sibi celebratione petita ab impudentibus, extorta a pudentibus, auctores se vitæ scelestæ immundæque testantur, perhibentur tamen in adytis suis secretisque penetralibus dare quædam bona præcepta de moribus, quibusdam velut (a) electis sacratis suis? Quod si ita est, hoc ipso callidior advertenda est & convincenda malitia spirituum noxiorum. Tanta enim vis est probitatis & castitatis, ut omnis vel pæne omnis ejus laude moveatur humana natura, nec usque adeo sit turpitudine vitiosa, ut totum amittat sensum honestatis. Proinde malignitas demonum, nisi alicubi se, quemadmodum scriptum in nostris litteris novimus, transfiguret in angelos lucis, non implet negotium deceptionis. Foris itaque populis celebratissimo strepitu impietas impura circumsonat, & intus paucis castitas simulata vix sonat: præbentur propatula pudendis, & secreta laudandis: decus latet, & dedecus pater: quod malum geritur, omnes convocat spectatores; quod bonum dicitur, vix aliquos invenit auditores: tamquam honesta erubescenda sint, & inhonesta gloriantur. Sed ubi hoc, nisi in demonum templis? ubi, nisi in fallaciæ diversoriis? Illud enim fit, ut honestiores, qui pauci sunt, capiantur: hoc autem, ne plures, qui sunt turpissimi, corrigantur.

2. Cor.
11. 14.

2. Ubi & quando sacrati (b) Cælestis audiebant castitatis præcepta, nescimus: ante ipsum tamen delubrum, ubi simulacrum illud locatum conspicebamus, universi undique confluentes, & ubi quisque poterat stantes, ludos qui agebantur intentissimi spectabamus, intuentes alterante conspectu, hinc meretriciam pompam, illinc virginem deam, illam suppliciter adorari, ante illam turpia celebrari: non ibi pudibundos mimos, nullam verecundiorum scenicam vidimus; cuncta obscenitatis implebantur officia. Sciebatur virginali numini quid placeret, & exhibebatur quod de templo domum ma-

trona doctior reportaret. Nonnulla pudentiores avertabant faciem ab impuris motibus scenico-
rum, & artem flagitii (c) furtiva intentione discebant. Hominibus namque verecundabantur, ne auderent impudicos gestus ore libero cernere: sed multo minus audebant sacra ejus, quam venerabantur, casto corde damnare. Hoc tamen palam discendum præbebatur in templo, ad quod perpetrandum saltem secretum quærebatur in domo: (d) mirante nimium (si ullus ibi erat) pudore mortalium, quod humana flagitia non libere homines committerent, quæ apud deos etiam religiose discerent, iratos habituri, nisi etiam exhibere curarent. Quis enim alius spiritus occulto instinctu nequissimas agitando mentes, & instat faciendis adulteriis, & pascitur factis, nisi qui etiam sacris talibus oblectatur, constituens in templis simulacra demonum, amans in ludis simulacra vitiorum; susurrans in occulto verba justitiæ ad decipiendos etiam paucos bonos, frequentans in aperto invitamenta nequitiae ad possidendos innumerabiles malos?

Demo-
nes agi-
tare
mentes
iniquas
occulto
instinctu.

CAPUT XXVII.

Quanta everfione publice discipline Romani diis suis placandis sacraverint obscena ludorum.

VIR gravis & (e) philosophaster Tullius adilis futurus, clamabat in auri-
bus civitatis, inter cetera sui magistratus officia sibi Floram matrem ludorum celebritate placandam: qui ludi tanto devotius, quanto turpius celebrari solent. Dicit alio loco jam consul in extremis periculis civitatis, & ludos per decem dies sacros, neque rem ullam quæ ad placandos deos pertineret prætermittam: quasi non satius erat tales deos irritare temperantia, quam placare luxuria; & eos honestate etiam ad inimicitias provocare, quam tanta deformitate lenire. Neque enim gravius fuerant quamlibet crudelissima immanitate nocituri homines, propter quos placabantur, quam nocebant ipsi, cum vitiositate foedissima placarentur. Quandoquidem ut averteretur quod metuebatur ab hoste in corporibus, eo modo dii conciliabantur, quo virtus debellaretur in mentibus; qui non opponerentur defensores oppugnantibus mœnium, nisi prius fierent expugnatores morum bonorum. Hanc talium numinum placationem petulantissimam, impurissimam, impudentissimam, nequissimam, immundissimam, cujus actores laudanda Romanæ vir-

Ad. in
Verrem.

Ad. in
Cassio-
nam.

(a) Heraldus ad Arnobii librum 5. pro glossiæmate habet hæc verba, quibusdam velut electis. Sed insunt MSS. omnibus, faciuntque appropinquare ad propositum Augustini, in ipsis forte etiam alludentis ad Manichæorum Electos, quibus illius sectæ doctrina secretior servabatur. Nam quod subsequitur, sacratis suis, non ipsos mores, ut Heraldus putavit, spectat, quasi adjectivum; sed homines significat diis religione addictos, ut passim hoc in opere.
(b) Sacrati Cælestis, id est, cultores Cælestis deæ virginis, cujus erat apud Afros & Carthaginienses quam maxima celebritas: de hac jam supra cap. 4. Frustra igitur operis hujus interpretes, qui hic nomen Cælestis accipere hæcenus pro communi & adjectivo, observationes in subsequencia verba conscripserunt de Floræ deæ ludis,

de ipsius ac Vestæ aliorumque deorum festis. Nam Cælestem Afros deam hanc dubie respicit id totum.

(c) Hic in excusis additum, videtur erubescere: quod abest a MSS.

(d) Editi, Mirum nimium si ullus ibi erat pudor mortalium, quo humana &c. Emendantur a MSS.

(e) Editi, philosophus Tertullius. Consentunt MSS. plerique, posteriore tamen vocabulo in quibusdam bipartito, ut legatur, philosophus ter Tullius. Verior lectio videtur veteris libri Corbeienfis, philosophaster Tullius: quam conjectura assecutus erat Lud. Vives: ut videlicet Augustinus eo verbo notet inanem Tullii philosophiam, quæ a tam stultis & sacrilegis erroribus non eum liberavit.

num quidem contra Trojanos, Apollinem autem pro Trojanis pugnare facit, cum illo perjurio ambos fabula narret offensos. Si igitur fabulis credunt, erubescant talia colere numina: si fabulis non credunt, non obtendant Trojana perjurium; aut mirentur deos perjurium punisse Trojana, amasse Romana. Unde enim conjuratio Catilinæ in tanta tamque corrupta civitate habuit etiam eorum grandem copiam, quos manus atque lingua perjuria aut sanguine civili alebat? Quid enim aliud toties senatores corrupti in judiciis, toties populus in suffragiis vel in quibusque causis, quæ apud eum concionibus agebantur, nisi etiam (a) pejerando peccabant? Namque corruptissimis moribus ad hoc mos jurandi servabatur antiquus, non ut ab sceleribus metu religionis prohiberentur, sed ut perjurium quoque sceleribus ceteris adderetur.

CAPUT III.

Non potuisse offendi deos Paridis adulterio, quod inter ipsos traditur frequentatum.

NULLA itaque causa est, quare dii, quibus, ut dicunt, steterat illud imperium, cum a Græcis prævalentibus probentur victi, Trojanis pejerantibus fingantur irati. Nec adulterio * Paridis, ut rursus a quibusdam defenduntur, ut Trojanam deferrent, succensuerunt. Auctores enim Menelai doctoresque peccatorum esse adsolent, non ultor. res. Urbem Romam, inquit Sallustius, sicuti Deo ego accepi, condidere atque habuere initio Trojaniani, qui Ænea duce profugi incertis sedibus vagabantur. Si ergo adulterium Paridis vindicandum numina censuerunt, aut magis in (b) Romanis, aut certe etiam in Romanis puniendum fuit; quia Æneæ mater * hoc fecit. Sed quomodo in illo illud flagitium oderant, qui in sua socia Venere non oderant (ut alia omittam) quod cum Anchise commiserat, ex quo Æneam pepererat? An quia illud factum est indignante Menelao, illud autem concedente * Vulcano? Dii enim, credo, non zelant concubitus suas, usque adeo ut eas etiam cum hominibus dignetur habere communes. Irridere fabulas fortassis existimor, nec graviter agere tanti ponderis causam. Non ergo credamus, si placet, Æneam esse Veneris filium: ecce concedo, si nec Romulum * Martis. Si autem illud, cur non & illud? An deos fas est hominibus feminis, mares autem homines deabus misceri nefas? Dura, vel potius non credenda conditio, quod ex jure Veneris in concubitu Marti licuit, hoc in jure suo ipsi Veneri non licere. At utrumque firmatum est auctoritate Romana. Neque enim minus credidit recen-

tior (c) Cæsar aviam Venerem, quam patrem antiquior Romulus Martem.

CAPUT IV.

De sententia Varronis, qua utile esse dixit, ut se homines diis genitos mentiantur.

DIXERIT aliquis: Itane tu ista credis? Ego vero ista non credo: Nam & vir doctissimus eorum Varro falsa hæc esse, quamvis non audacter, neque fidenter, pæne tamen fatetur. Sed utile esse civitatibus dicit, ut se viri fortes, etiam si falsum sit, diis genitos esse credant: ut eo modo animus humanus velut divinæ stirpis fiduciam gerens, res magnas aggrediendas præsumat audacius, agat vehementius, & ob hoc impleat ipsa securitate felicius. Quæ Varronis sententia expressa, ut potui, meis verbis, cernis quam latum locum aperiat falsitati; ut ibi intelligamus plura jam sacra & quasi religiosa potuisse confingi, ubi putata sunt civibus etiam de ipsis diis prodesse mendacia.

CAPUT V.

Non probari, quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non ulti sunt.

SED utrum potuerit Venus ex concubitu Anchise Æneam parere, vel Mars ex concubitu filiae Numitoris Romulum gignere, in medio relinquamus. Nam pæne talis quasi etiam de Scripturis nostris oboritur, qua quaritur utrum prævaricatores angeli cum filiabus hominum concubuerint; unde natis gigantibus, id est, nimium grandibus ac fortibus viris, tunc terra completa est. * Proinde ad utrumque interim modo nostra disputatio referatur. Si enim vera sunt, quæ apud illos de matre Æneæ & de patre Romuli lætitantur, quomodo possunt diis adulteria displicere hominum, quæ in se ipsis concorditer ferunt? Si autem falsa sunt, nec sic quidem possunt irasci veris adulteriis humanis, qui etiam falsis delectantur suis. Huc accedit, quoniam si illud de Marte non creditur ut hoc quoque de Venere non credatur, (d) nullo divini concubitus obtentu matris Romuli causa defenditur. Fuit autem sacerdos (e) Sylvia Vestalis, & ideo dii magis in Romanos sacrilegium illud flagitium, quam in Trojanos Paridis adulterium vindicare debuerunt. Nam & ipsi Romani antiqui in stupro detectas Vestæ sacerdotes, vivas etiam * defodiebant; adulteras autem feminas, quamvis aliqua damnatione, nulla tamen morte pledebant: usque adeo gravius quæ putabant adyta divina, quam humana cubilia vindicabant.

CA-

Julum in Venerem. Ipsi Cæsaris ea de re verba leguntur apud Suetonium.

(d) Er. & Lov. Nullo igitur. Abest igitur ab editis aliis & MSS.

(e) Vind. Am. & plerique MSS. loco Sylvia, habent Iliia. Utrumque nomen habuit filia Numitoris, Remi & Romuli mater, quæ & Rhea dicebatur.

CAPUT VI.

De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt.

ALIUD adjicio, quia si eo usque peccata hominum illis numinibus displicerent, ut offensi Paridis facto desertam Trojam ferro ignibusque donarent; magis eos contra Romanos moveret Romuli frater * occisus, quam contra Trojanos Græcus * maritus illusus; magis irritaret parricidium nascentis, quam regnantis adulterium civitatis. Nec ad causam, quam nunc agimus, interest utrum hoc fieri Romulus jussit, aut Romulus fecerit, quod multi impudentia negant, multi pudore dubitant, multi dolore dissimulant. Nec nos itaque in ea re diligentius requirenda per multorum scriptorum perpensa testimonia demoremur: Romuli fratrem palam constat occisum; non ab hostibus, non ab alienis. Si autem perpetravit aut imperavit hoc Romulus; magis ipse fuit Romanorum, quam Paris (a) Trojanorum caput: cur igitur Trojanis iram deorum provocavit ille alienæ conjugis raptor, & (b) eorumdem deorum tutelam Romanis invitavit iste sui fratris extinctor? Si autem illud scelus a facto imperioque Romuli alienum est; quoniam debuit utique vindicari, tota hoc illa civitas fecit, quod tota (c) contempsit; & non jam fratrem, sed patrem, quod pejus est, occidit. Uterque enim fuit conditor, ubi alter scelere ablatum non permixtus est esse regnator. Non est, ut arbitror, quod dicatur quid mali Troja meruerit, ut eam dii deferrent, quo posset exstingui; & quid boni Roma, ut eam dii inhabitarent, quo posset augeri: nisi quod victi inde fugerunt, & se ad istos quos pariter deciperent, contulerunt. Immo vero & illic manserunt, ad eos more suo decipiendos, qui rursus easdem terras habitarent; & hic easdem artes fallaciæ suæ magis etiam exercendo, majoribus honoribus gloriati sunt.

CAPUT VII.

De eversione Ilii, quod dux Marci Fimbria excidit.

CERTE enim civilibus jam bellis scatentibus, quid miserum commiserat Ilium, ut * a Fimbria, Marianarum partium homine pessimo, everteretur, multo ferocius atque crudelius, quam olim a Græcis? Nam tunc & multi inde fugerunt, & multi captivati saltem in servitute proposuit, ne cui parceretur; atque urbem totam cunctosque in ea homines incendio concremavit. Hoc meruit Ilium, non a Græcis quos sua irritaverat iniquitate, sed a Romanis quos sua calamitate propagaverat: diis illis communibus ad hæc repellenda nihil juvantibus, seu, quod verum est, nihil valentibus. Numquid &

tunc abscessere omnes adytis arisque relictis dii, quibus illud oppidum steterat, post antiquos Græcorum ignes ruinasque reparatum? Si autem abscesserant, causam requiro: & oppidanorum quidem quanto invenio meliorem, tanto deteriorum deorum. Illi enim contra Fimbriam portas clausurant, ut Syllæ servarent integram civitatem: hinc eos iratus incendit, vel potius penitus exstinxit. Adhuc autem * meliorum partium civilium Sylla dux fuit, adhuc armis rempublicam recuperare moliebatur: horum bonorum initiorum nondum malos eventus habuit. Quid ergo melius cives illius urbis facere poterunt? quid honestius? quid fidelius? quid Romana parentela dignius, quam meliori causæ Romanorum civitatem servare, & contra parricidam Romanæ reipublicæ portas claudere? At hoc eis in quantum exitum verterit, adstant defensores deorum. Deseruerint dii adulteros, Iliumque flammis Græcorum reliquerint, ut ex ejus cineribus Roma castior nasceretur: cur & postea deseruerunt eandem civitatem Romanis cognatam, non rebellantem adversus Romam nobilem filiam, sed justioribus ejus partibus fidem constantissimam piissimamque servantem, eamque delendam reliquerunt, non Græcorum viris fortibus, sed viro spurcissimo Romanorum? Aut si displicebat diis causa partium Syllanarum, cui servantes urbem miseri portas clausurant; cur eidem Syllæ tanta bona promittebant, & prænuuntiabant? An & hinc agnoscuntur adulatores felicium potius quam infelicium defensores? Non ergo Ilium etiam tunc, ab eis cum defereretur, eversum est. Nam demones ad decipiendum semper vigilantissimi, quod potuerunt, fecerunt. Everis quippe & incensis omnibus cum oppido simulacris, solum Minervæ sub tanta ruina templi illius, ut scribit * Livius, integrum stetit perhibetur. Non ut diceretur, * Dii patrii, quorum semper sub numine Troja est, ad eorum laudem: sed ne diceretur, Excessere omnes adytis arisque relictis dii, ad eorum defensionem. Illud enim posse permixti sunt, non unde probarentur potentes, sed unde præfentes convincerentur.

CAPUT VIII.

An debuerit diis Iliacis Roma committi.

DIRS itaque Iliacis post Trojæ ipsius documentum qua tandem prudentia Roma custodienda commissa est? Dixit quispiam, jam eos Romæ habitare solitos, quando expugnante Fimbria cecidit Ilium. Unde ergo stetit Minervæ simulacrum? Deinde, si apud Romanam erant, quando Fimbria delevit Ilium; fortasse apud Ilium erant, quando a Gallis ipsa Roma capta & incensa est: sed ut sunt auditu acutissimi, motuque celerrimi, ad vocem anseris citato

de Albam per Ascanium translata, ac postremo Romam per Romulum adsciti sunt.

(c) Sic Am. Er. & MSS. At Vind. & Lov. consensit.

(a) Nempe iudices jurati judicabant, & populus in mittendis suffragiis iurando adstringebatur, ut ne pretio vel gratia adductus quidquam antiquius haberet salute reipublicæ.

(b) Editi, aut magis in Trojanis. Emendantur a MSS.

(c) Hic Romulo annis fere 700. posterior, erat gentis Juliae, quæ in Julum Æneæ filium genus referebat, & per

* Remus
* Menelaus
* Helena
* Paridis
* raptæ
* maritus.

* Cicer.
Orat. pro
Cælio.
Sallustius in
Catilin.

Demon-
es ad
decipi-
pien-
dum vi-
gilantis-
simi.
* Livius
liber 83.
in quo de
Ilii exci-
dio, non
exstat.
* Virgil.
Æneid.
2.

* De hoc
Livius
lib. 82.
&
lib. 83. Ap-
pian. in
Mithrida-
tico.

* Livius
lib. 8. &
lib. 22.

(a) Paris quippe non rex, sed regis Trojanorum Priami filius.
(b) Trojanorum nempe dii Lavinium per Æneam, in-

to redierunt, ut saltem Capitolinum collem qui remanserat, tuerentur: ceterum ad alia defendenda serius sunt redire commoniti.

CAPUT IX.

An illam pacem, quæ sub Numæ regno fuit, deos præstitisse credendum sit.

HI etiam Numam Pompilium successorem Romuli adjuviffe creduntur, ut toto regni sui tempore pacem haberet, & (a) Jani portas, quæ bellis patere adsolent, clauderet: eo merito scilicet, quia Romanis multa sacra constituit. Illi vero homini pro tanto otio gratulandum fuit, si modo id rebus salubribus scisset impendere, & perniciosissima curiositate neglecta, Deum verum vera pietate perquirere. Nunc autem non ei dii contulerunt illud otium: sed eum minus fortasse decepissent, si otiosum minime reperissent. Quanto enim minus eum occupatum invenerunt, tanto magis ipsi occupaverunt. Nam quid ille molitus sit, & quibus artibus deos tales sibi, vel illi civitati consociare potuerit, Varro prodit: quod si Domino placuerit, suo diligentius differetur loco: modo autem quia de beneficiis eorum quæstio est, magnum beneficium est pax; sed Dei veri beneficium est, plerumque etiam sicut sol, sicut pulvis vitæque alia subsidia, super ingratos & nequam. Sed si hoc tam magnum bonum dii illi Romæ vel Pompilio contulerunt, cur imperio Romano per ipsa tempora (b) laudabiliora id nunquam postea præstiterunt? An utiliora erant sacra, cum instituerentur, quam cum instituta celebrarentur? Atqui tunc nondum erant, sed ut essent addebantur: postea vero jam erant, quæ ut prodesse custodiebantur. Quid ergo est, quod illi quadraginta tres, vel, (c) ut alii volunt, triginta novem anni in tam longa pace transacti sunt, regnante Numa, & postea sacris institutis, diisque ipsis, qui eisdem sacris fuerant invitati, jam præsidibus atque tutoribus; vix post tam multos annos ab Urbe condita usque ad Augustum * unus pro magno miraculo commemoratur annus post primum bellum Punicum, quo belli portas Romani claudere potuerunt.

CAPUT X.

An optandum fuerit, quod tanta bellorum rabie Romanorum augetur imperium, cum eo studio quo sub Numa auctum est, & quietum esse potuisset, & tutum.

An respondent, quod nisi assiduis sibi que continuo succedentibus bellis Romanum imperium tam longe lateque non posset augeri, & tam grandi gloria diffamari? Idonea vero causa: ut magnum esset imperium, cur esse deberet inquietum? Nonne in corporibus hominum satius est modicam staturam cum sani-

tate habere, quam ad molem aliquam giganteam perpetuis afflictionibus pervenire? nec cum perveneris, requiescere; sed quanto grandioribus membris, tanto majoribus agitari malis? Quid autem mali esset, ac non potius plurimum boni, si ea tempora perdurarent, quæ perstrinxit Sallustius? ubi ait: Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi; pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. An ut tam multum augetur imperium, debuit fieri quod Virgilius detestatur, dicens:

Deterior donec paullatim ac decolor ætas, Et belli rabies, & amor successit habendi. Sed plane pro tantis bellis susceptis & gestis, iusta defensio Romanorum est, quod irruentibus sibi importune inimicis resistere cogeant, non aviditas adipiscendæ laudis humanæ, sed necessitas tuendæ salutis & libertatis. Ita sit plane. Nam post quam res eorum, sicut scribit ipse Sallustius, (d) legibus, moribus, agris aucta, satis prospera, satisque pollens videbatur, sicut pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello tentare, pauci ex amicis auxilio esse. Nam ceteri metu perculsi longe a periculis aberant. At Romani domi militiæque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant. Decenter his artibus Roma crevit. Sed regnante Numa, ut tam longa pax esset, utrum irruerant improbi belloque tentabant; an nihil eorum fiebat, ut posset pax illa persistere? Si enim bellis etiam tum Roma lacebatur, nec armis arma obvia ferebantur; quibus modis agebatur; ut nulla pugna superati, nullo Martio impetu territi sedarentur inimici; his modis semper ageretur, & semper Roma clausis Jani portis pacata regnaret. Quod si in potestate non fuit, non ergo Roma pacem habuit quamdiu dii eorum, sed quamdiu homines finitimi circumquaque voluerunt, qui eam nullo bello provocaverunt: nisi forte dii tales etiam id homini vendere audebant, quod alius homo voluit sive noluit. Interest quidem jam vitio proprio, malas mentes quatenus sinantur isti demones vel terrere vel excitare: sed si semper hoc possent, nec aliud secretiore ac superiore potestate contra eorum conatum sæpe aliter ageretur, semper in potestate haberent (e) pacis bellicasque victorias, quæ semper fere per humanorum animorum motus accidunt: quas tam men plerumque contra eorum fieri voluntatem, non solum fabulæ multa mentientes, & vix veri ali-

pius vero, Eusebius, Cassiodorus annos tantum 41. regnasse tradunt.

(d) Apud Sallustium loco legibus, est civibus.

(e) Sic Vind. Am. & MSS. At Er. & Lov. pacem.

ri aliquid vel indicantes, vel significantes, sed etiam ipsa Romana confiteretur historia.

CAPUT XI.

De simulacro Cumani Apollinis, cuius fletus creditus est cladem Græcorum, quibus opitulari non poterat, indicare.

NEQUE enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achaos regemque Aristonicum bellaretur, (a) quatrinduo flevisse nuntiatus est: quo prodigio haruspices territi, cum id simulacrum in mare putavissent esse projiciendum, Cumani senes intercesserunt, atque retulerunt tale prodigium & Antiochi & (b) Persis bello in eodem apparuisse figmento: & quia Romanis feliciter provenisset, ex senatusconsulto eidem Apollini suo dona esse missa testati sunt. Tunc velut peritiores acciti haruspices responderunt, simulacri Apollinis fletum ideo prosperum esse Romanis, quoniam (c) Cumana colonia Græca esset, suisque terris unde accitus esset, id est ipsi Græciæ luctum & cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum & captum esse, nuntiatum est, quem vinci utique Apollo nolebat & dolebat, & hoc sui lapidis etiam lacrimis indicabat. Unde non usquequaque incongrue, quamvis fabulosis, tamen veritati similibus, mores dæmonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud * Virgilium, & Pallantem moriturum Hercules flevit. Hinc fortassis & Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens, nec requirens; cum cogitaret otiosus, quibusnam diis tuendam Romanam salutem regnumque committeret, nec verum illum atque omnipotentem summum Deum curare opinaretur ista terrena, atque recoleret Troianos deos, quos Æneas advexerat, neque Trojanum, neque Lavinienſe ab ipso Ænea conditum regnum diu conservare potuisse, alios providendos existimavit, quos illis prioribus, (sive qui cum Romulo jam Romam transierant, sive quandoque Alba everſa fuerant transitori) vel tamquam fugitivis custodes adhiberet, vel tamquam invalidis adiutores.

CAPUT XII.

Quantos sibi deos Romani præter constitutionem Numæ adjecerint, quorum eos numerofitas nihil juverit.

NEC his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quæ tam multa illic Pompilius constituerat: nam ipsius summum templum non-

(a) Per quatrinduum lacrimavisse scribit Julius Obsequens in frag. lib. de prodigiis; Livius vero lib. 43. per triduum & tres noctes.

(b) Editi, Persis. MSS. Persis, pro quo Lud. Vives putat legendum Persæ, Philippi filii Macedonum regis, quem L. Æmilii Paulus bello Macedonico secundo vicit. Plutarch. in Æmilio Paulo.

(c) Lov. Cumæ. Ceteri libri, Cumana.

(d) Editi, ab Epidaurio abiit. At veteres libri, ab Epidaurio ambivit. Æsculapium ex Epidaurio Achaie oppido

dum habebat * Jovis. Rex quippe Tarquinius ibi Capitolium fabricavit. Æsculapius autem ab Epidaurio (d) ambivit Romam, ut peritissimus medicus in urbe nobilissima artem gloriosius exerceret. Mater etiam deum nescio unde a (e) Pessinunte. Indignum enim erat, ut cum ejus filius jam colli Capitolino præsideret, adhuc ipsa in loco ignobili latitaret. Quæ tamen si omnium deorum mater est, non solum secuta est Romam quosdam filios suos, verum & alios præcessit etiam secuturos. Miror sane, si ipsa peperit Cynocephalum, qui longe postea venit ex Ægypto. Utrum etiam dea Febris ex illa nata sit, viderit Æsculapius pronepos ejus. Sed undecumque nata sit, non (opinor) audebunt eam ignobilem dicere dii peregrini deam civem Romanam. Sub hoc tot deorum præsidio, quos numerare quis potest? indigenas & alienigenas, cælestes, terrestres, infernos, marinos, fontanos, (f) fluviales; & ut Varro dicit, certos atque incertos, in omnibusque generibus deorum, sicut in animalibus, mares & feminas? Sub hoc ergo tot deorum præsidio constituta Roma, non tam magnis & horrendis cladibus, quales ex multis paucas commemorabo, agitari affligique debuit. Nimis enim multos deos grandi (g) fumo suo, tamquam signo dato ad tuitionem congregaverat; quibus templa, altaria, sacrificia, sacerdotes instituendo atque præbendo, summum verum Deum, cui uni hæc rite gesta debentur, offenderet. Et felicior quidem cum paucioribus vixit: sed quanto major facta est, sicut navis nautas, tanto plures adhibendos putavit: credo, desperans pauciores illos, sub quibus in comparatione peioris vitæ melius vixerat, non sufficere ad opitulandum granditati suæ. Primo enim sub ipsis regibus, excepto Numa Pompilio, de quo jam supra locutus sum, quantum malum discordiosi certaminis fuit, quod fratrem Romuli coegit occidi?

CAPUT XIII.

Quo jure, quo fœdere Romani obtinuerint prima conjugia.

QUOMODO nec Juno, quæ cum Jove suo jam * fovebat Romanos rerum dominos, gentemque togatam, nec Venus ipsa Æneas suos potuit adjuvare, ut bono & æquo more conjugia mererentur, cladesque tanta irruit hujus inopiæ, ut ea dolo raperent; moxque compellerentur pugnare cum fœceris; ut miseræ feminae nondum ex injuria maritis conciliatae,

in Urbem advectum memorat Livius lib. 10.

(e) Vind. Am. & Er. nescio unde nata Preneſtinum monem insedit. Ubi Lud. Vives loco Preneſtinum, legendum existimat Palatinum: quia in Palatio, ait, locata est deum mater. Sed verior lectio Lov. & MSS. nescio unde a Pessinunte. Confer Notam b. pag. 16. in lib. 1. c. 30.

(f) In multis MSS. fluviales.

(g) Fumo, inanitatem sacrificiorum aut superbiæ vanitatem significat.

(a) Jani portæ cur in bello apertæ, in pace clausæ essent, dicit Macrobius 1. Saturn.

(b) Vind. Am. Er. & fere omnes MSS. laudabilia.

(c) Numam 43. annos Livius, Plutarchus &c. Eutro-

tæ, jam parentum sanguine dotarentur? At enim vicerunt in hac conflictione Romani vicinos suos? Quantis & quam multis utrimque vulneribus & funeribus tam propinquorum & confinium istæ victoriæ constiterunt? Propter unum Cæsarem socerum & unum generum ejus Pompeium, jam mortua Cæsaris filia uxore Pompeii, quanto & quam justo doloris instinctu Lucanus exclamat:

Lucan.
Bella per Emathios plus quam civilia campos,
Jusque datum sceleri canimus.

Vicerunt ergo Romani, ut strage socerorum manibus cruentis ab eorum filiabus amplexus miserabiles extorquerent; nec illæ auderent flere patres occisos, ne offenderent victores maritos;

* *Ovid.* quæ adhuc illis pugnantis, pro * quibus facerent vota nesciebant. Talibus nuptiis populum

Romanum non Venus, sed Bellona (a) dotavit: aut fortassis Alesto illa (b) infernalis furia, jam

eis favente Junone, plus in illos habuit licentia, quam cum ejus * precibus contra Æneam

* *Æneid.* fuerat excitata. (c) Andromache felicius captivata est; quam illa conjugia Romana nupserunt:

licet serviles, tamen post ejus amplexus nullum Trojanorum Pyrrhus occidit. Romani autem

soceros interficiebant in præliis, quorum jam filias amplexabantur in thalamis. Illa victori

subdita, dolere tantum suorum mortem potuit, non timere: illæ sociatæ bellantibus parentum

suorum mortes procedentibus viris timebant, redeuntibus dolebant, nec timorem habentes liberum, nec dolorem. Nam propter interitum

civium, propinquorum, fratrum, parentum, aut pie cruciabantur, aut crudeliter lætabantur

victoriis maritorum. Huc accedebat, quod, ut sunt alterna bellorum, aliquæ parentum ferro

amiserunt viros, aliquæ utrorumque ferro & parentes & viros. Neque enim & apud Romanos

parva fuerunt illa discrimina. Siquidem ad obfidionem quoque perventum est civitatis, clausisque portis se tuebantur. Quibus * dolo aper-

* *Livius* foro scelerata & nimis atrox inter generos socerosque pugna commissa est. Et raptos illi

etiam superabantur; & crebro fugientes intra domos suas, gravius scelerabant (d) pristinas,

quamvis & ipsas pudendas lugendasque victorias. Hic tamen Romulus de suorum jam vir-

tute desperans, Jovem rogavit ut starent: at-

* *Liv.* que ille hac occasione nomen * Statoris invenit. Nec finis esset tanti mali, nisi raptæ illæ lace-

* *lib. 1.* ratas crinibus emicarent, & provolutæ parentibus, iram eorum justissimam, non armis victri-

cibus, sed supplici pietate sedarent. Deinde Titum Tatium regem Sabinorum, socium regni

Romulus ferre compulsus est, germani confortis impatiens: sed quando & istum diu toleraret, qui fratrem geminumque non pertulit? Unde & ipso (e) interfecto, ut major deus esset, regnum solus obtinuit. Quæ sunt ista jura nuptiarum, quæ irritamenta bellorum, quæ fœdera germanitatis, affinitatis, societatis, divinitatis? Quæ postremo sub tot diis tutoribus vita civitatis? Vides quanta hinc dici & quam multa possent, nisi quæ supersunt nostra curaret intentio, & sermo in alia festinaret.

CAPUT XIV.
De impietate belli, quod Albanis Romani intulerunt, & de victoria dominandi libidine adepta.

1. Quid deinde post Numam sub aliis regibus? Quanto malo non solum suo, sed etiam Romanorum, in bellum Al-

bani provocati sunt? quia videlicet pax Numæ tam longa vixerat. Quam crebræ strages Romani Albanique exercitus fuerunt, & utriusque

comminutio civitatis? Alba * namque illa, quam filius Æneæ creavit Ascanius, Romæ mater

propior ipsa quam Troja, a Tullo Hostilio rege provocata confligit: confligens autem & afflicta est, & afflixit, donec multorum taderet pari defectione certaminum. Tunc eventum

belli de * Ter-geminis hinc atque inde fratribus placuit experiri: a Romanis tres Horatii, ab Albanis autem tres Curiatii processerunt:

a Curiatiis tribus Horatii duo, ab uno autem Horatio tres Curiatii superati & extincti sunt. Ita Roma extitit victrix ea clade etiam in cer-

tamine extremo, ut de sex vivis unus rediret domum. Cui damnum in utrisque? Cui luctus nisi Æneæ stirpi, nisi Ascanii posteris, nisi pro-

li Veneris, nisi (f) nepotibus Jovis? Nam & hoc plus quam civile bellum fuit, quando filia civitas cum civitate matre pugnavit. Accessit aliud huic Ter-geminorum pugne ultimæ atrox

atque horrendum malum. Nam ut erant ambo populi prius amici, (vicini quippe atque cognati) uni Curiatorum desponsata fuerat Ho-

ratiorum soror: hæc postea quam sponsi (g) spolia in victore fratre conspexit, ab eodem fratre, quoniam flevit, occisa est. Humanior hujus

unius feminæ, quam universi populi Romani, mihi fuisse videtur affectus. Illa quem virum jam fide media retinebat, aut forte etiam ipsum fratrem dolens qui eum occiderat cui sororem promiserat, puto quod non culpabiliter fleverit.

Unde enim apud Virgilium pius Æneas laudabiliter dolet hostem etiam sua peremptum matrem? Unde Marcellus * Syracusanam civitatem, re-

colens ejus paullo ante culmen & gloriam sub-

manus suas subito concidisse, communem cogitans conditionem flendo miseratus est? Quas ab humano impetremus affectu, ut femina sponsum suum a fratre suo peremptum sine crimine fleverit, si viri hostes a se victos etiam cum laude fleverunt. Ergo sponso a fratre illatam mortem quando femina illa flebat, tunc se contra matrem civitatem tanta strage bellasse, & tanta hinc & inde cognati cruoris effusione vicisse Roma gaudebat.

2. Quid mihi obtenditur nomen laudis, nomenque victoriæ? Remotis obstaculis insanæ opinionis facinora nuda cernantur, nuda pensentur, nuda judicentur. Causa dicatur Albæ, sicut Trojæ adulterium dicebatur. Nulla talis, nulla similis invenitur: tantum ut * desides moveret Tullus in arma viros, & jam defuncta triumphis agmina. Illo itaque vitio tantum scelus perpetratum est socialis belli atque cognati. Quod vitium Sallustius magnum transeuntem attingit. Cum enim laudans breviter (a) antiquiora commemorasset tempora, quando vita

hominum sine cupiditate agitabatur, & sua cuique satis placebant: Postea vero, inquit, quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii atque Athenienses cœpere urbes atque nationes subigere, libidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare: & cetera quæ ipse instituerat dicere. Mihi huc usque satis sit ejus verba posuisse. Libido ista dominandi magnis malis agitatur & conteritur humanum genus. Hac libidine Roma tunc victa Albam se vicisse triumphabat, & sui sceleris laudem gloriam nominabat: Quoniam laudatur, inquit Scriptura nostra, peccator in desiderii anime sue, & qui iniqua gerit, benedicitur. Fallacia igitur tegmina, & deceptorie dealbationes auferantur a rebus, ut sincero inspiciantur examine. Nemo mihi dicat, Magnus ille atque ille, quia cum illo & illo pugnavit, & vicit. Pugnant etiam gladiatores, vincunt & ipsi: habet præmia laudis & illa crudelitas. Sed puto esse satius cujuslibet inertia pœnas luerè, quam illorum armorum gloriam querere. Et tamen si in arenam procederent pugnaturo inter se gladiatores, quorum alter filius, alter pater esset, tale spectaculum quis ferret? quis non auferret? Quomodo ergo gloriosum alterius matris, alterius filia civitatis, inter se arsum fuit, quod arena illa non fuit, & latiores populis multorum funeribus implebantur; nec amphitheatro cingebantur illa certamina, sed universo orbe, & tunc vivis, & posteris, quo usque ista fama porrigitur, impium spectaculum præbebatur?

3. Vim tamen patiebantur studii sui dii illi præfides imperii Romani, & talium certami-

num tamquam theatri spectatores, donec Horationum soror propter Curiatios tres peremptos, etiam ipsa tertia ex altera parte fraterno ferro duobus fratribus adderetur, ne minus haberet mortium etiam Roma quæ vicerat. Deinde ad fructum victoriæ Alba subversa est: ubi post illud, quod Græci everterunt, & post Lavinium ubi (b) Æneas regnum peregrinum atque fugitivum constituerat, tertio loco habitaverant numina illa Trojana. Sed more suo etiam inde jam fortasse migraverant, ideo deleta est. Discesserant videlicet omnes adytis arisque relicti dii, quibus imperium illud steterat. Discesserant sane ecce jam tertio, ut eis quarta Roma providentissime crederetur. Displacuerat enim & Alba, ubi Amulius expulso * fratre, & Roma placuerat, ubi Romulus occiso * fratre, regnaverat. Sed ante quam Alba dirueretur, transfusus est, inquit, populus ejus in Romam, ut ex utraque una civitas fieret. Esto, ita factum sit: urbs tamen illa Ascanii regnum & tertium domicilium Trojanorum deorum, ab urbe filia mater everfa est. Ut autem belli reliquæ e duobus populis unum facerent miserabile coagulum multus ante fusus utriusque sanguis fuit. Quid jam singillatim dicam sub ceteris regibus toties eadem bella renovata, quæ victoriis finita videbantur, & tantis stragibus iterum iterumque confecta, iterum iterumque post fœdus & pacem inter generos & soceros & eorum stirpem posterorūque repetita? Non parvum indicium calamitatis hujus fuit, quod portas belli nullus clausit illorum. Nullus ergo illorum sub tot diis præsidibus in pace regnavit.

CAPUT XV.

Qualis Romanorum regum vita atque exitus fuerit.

1. IPSORUM autem regum qui exitus fuerunt?

De Romulo viderit adlatio fabulosa, quæ perhibetur receptus in cælum. Viderint quidam scriptores eorum, * qui eum propter ferocitatem a senatu discerptum esse dixerunt, subornatumque nescio quem Julium Proculum, qui eum sibi apparuisse diceret, eumque per se populo mandasse Romano, ut inter numina cole-

retur; eoque modo populum, qui contra senatum intumescere cœperat, repressum atque sedatum. Acciderat enim & solis defectio, quam certa ratione sui cursus effectam imperita ne-

sciens multitudo meritis Romuli tribuebat. Quasi vero si luctus ille solis fuisset, non magis ideo credi deberet occisus, ipsumque scelus aversione etiam diurni luminis indicatum: sicut re vera factum est, cum Dominus crucifixus est crudelitate atque impietate Judæorum. Quam solis obscurationem non ex canonico siderum cursu accidisse, satis ostendit, quod tunc erat pascha Judæorum; nam plena luna sollempniter agitur: regularis autem solis defectio non nisi lunæ sine

Æneam regem peregrinum atque fugitivum constituerat.

(a) In plerisque MSS. antiquiorum.

(b) Sic magno consensu MSS. At editi, ubi rex Latinus

(a) Omnes prope MSS. donavit.

(b) Vind. Am. Er. & MSS. inferna furia.

(c) Andromache Hectoris uxor a Pyro post everfam Trojam in Graciam ducta eique nupta.

(d) Pristinas, non de Sabinis victorias, sed de Ceni-

menibus aliisque reportatas intelligit, de quibus Livius

(e) Tatium non Romulus, sed Laurens interfecerunt: eam rem vero minus ægre quam dignum erat tulisse Romulum ferunt. Liv. lib. 1.

(f) Probæ notæ MSS. nepotibus Jovis. An forte referendum ad civitates filiam & matrem, de quibus continuo?

(g) Plures MSS. sponsalia.

Æneid.

10.

Supra

lib. 1. c. 6.

ma-

contingit. Satis & Cicero illam inter deos Romuli receptionem putatam magis significat esse, quam factam, quando & laudans eum in libris de republica, Scipionisque sermone: Tantum est, inquit, consecutus, ut cum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria. Quod autem dicit, cum subito non comparuisse, profecto ibi intelligitur aut violentia tempestatis, aut cædis facinorisque secretum. Nam & alii scriptores eorum defectioni solis addunt etiam subitam tempestatem, quæ profecto aut occasionem sceleri præbuit, aut Romulum ipsa consumpsit. De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui & ipse fulmine absumtus est, dicit in eisdem libris idem Cicero: propter, & istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse quod erat in Romulo probatum, id est persuasum, Romani vulgare noluerunt, id est vile facere, si hoc & alteri facile tribueretur. Dicit etiam aperte in Invenio: Illum qui hanc urbem condidit, Romulum ad deos immortales benevolentia famulante, ut non vere factum, sed promerita virtutis ejus benevolentia jactatum diffamatumque monstraret. In Hortensio vero Dialogo cum de solis canonicis defectionibus loqueretur: Ut easdem, inquit, tenebras efficiat, quas effecit in interitu Romuli, qui in obscuracione solis est factus. Certe hic minime timuit hominis interitum dicere, quia disputator magis, quam laudator fuit.

2. Ceteri autem reges populi Romani excepto Numa Pompilio, & Anco Martio, qui morbo interierunt, quam horrendos exitus habuerunt? Tullus, ut dixit, Hostilius victor & everfor Albæ, cum tota domo sua fulmine concrematus est. Priscus Tarquinius per sui decessoris filios interemptus est. Servius Tullius generi sui Tarquini Superbi, qui ei successit in regnum, nefario scelere occisus est. Nec discessere adytis arisque relictis dii, tanto in optimum illius populi regem parricidio perpetrato, quos dicunt, ut hoc miseræ Trojæ facerent, eamque Græcis diruendam exurendamque relinquerent, adulterio Paradis fuisse commotos. Sed insuper interfecto a se focero Tarquinius ipse successit. Hunc illi dii nefarium parricidam foceri interfectione regnantem, insuper multis bellis victoriisque gloriantem, & de (a) manubiis Capitolium fabricantem non abscedentes, sed præsentem manentesque viderunt, & regem suum Jovem in illo altissimo templo, hoc est, in opere parricidæ, sibi præsidere att-

que regnare perpeffi sunt. Neque enim adhuc innocens Capitolium struxit, & postea malis meritis Urbe pulsus est: sed ad ipsum regnum, in quo Capitolium fabricaret, immanissimi sceleris perpetratione pervenit. Quod vero eum Romani regno postea depulerunt, ac secluserunt manibus civitatis, non ipsius de Lucretiæ stupro, sed filii peccatum fuit illo non solum nesciente, sed etiam absente commissum. Ardeam civitatem tunc oppugnabat, & pro populo Romano bellum gerebat: nescimus quid faceret, si ad ejus notitiam flagitium filii deferretur. Et tamen inexplorato ejus judicio & inexperto, ei populus ademit imperium; & recepto exercitu a quo deferri jussus est, clausis deinde portis non sivit intrare redeuntem. At ille post bella gravissima, quibus eosdem Romanos concitatis finitimis adtrivit, postea quam desertus ab eis quorum fidebat auxilio, regnum recipere non valuit, in oppido (b) Tusculo Romæ vicino quatuordecim, ut fertur, annos privatam vitam quietus habuit, & cum uxore consenuit, optabiliore fortassis exitu, quam focer ejus generi sui facinore, nec ignorante filia, sicut perhibetur, extinctus. Nec tamen istum Tarquinius Romani crudelem aut sceleratum, sed superbum appellaverunt, fortassis regios ejus fastus alia superbia non ferentes. Nam scelus occisi ab eo foceri optimi regis sui usque adeo contemserunt, ut eum regem suum facerent: ubi miror si non scelere graviore mercedem tantam tanto sceleri reddiderunt. Nec discessere adytis arisque relictis dii. Nisi forte quispiam sic defendat istos deos, ut dicat eos ideo mansisse Romæ, quo possent Romanos magis punire suppliciis, quam beneficiis adjuvare, seducen-
centes eos vanis victoriis & bellis gravissimis conterentes. Hæc fuit Romanorum vita sub regibus laudabili tempore illius reipublicæ usque ad expulsionem Tarquini Superbi per ducentos ferme & quadraginta & tres annos, cum illæ omnes victoriæ tam multo sanguine & tantis calamitatibus, vix illud imperium intra viginti ab Urbe milliaria dilataverint: quantum spatium absit ut saltem alicujus (c) Getulæ civitatis nunc territorio comparetur.

C A P U T XVI.

De primis apud Romanos consulibus, quorum alter alterum patria pepulit, moxque Romæ post atrocissima parricidia a vulnerato hoste vulneratus interit.

Hic tempore adjiciamus etiam tempus illud, quo usque dicit Sallustius æquo & modesto jure agitatum, dum metus a Tarquinio & grave bellum cum Ethrusia positum est. Quamdiu enim Ethrusci Tarquinio redire in-

templum erexit.

(b) Tarquinius re vera Tusculi egit aliquot annos apud generum Octavium Manilium: sed obiit Cumis apud Aristodemum tyrannum, teste Livio lib. 1.

(c) Getulæ, id est, in Getulia, quæ Africæ pars est, sitæ.

regnum conanti opitulati sunt, gravi bello Roma concussa est. Ideo dicit æquo & modesto jure gestam rempublicam metu premente, non persuadente iustitia. In quo brevissimo tempore quam funestus ille annus fuit, quo primi consules creati sunt, expulsa regia potestate? Annum quippe suum non compleverunt. Nam Junius Brutus exhonorum eiecit Urbe collegam Lucium Tarquinium Collatinum; deinde mox ipse in bello cecidit mutuis cum (a) hoste vulneribus, occisus a se ipso primitus filiis suis & uxoris suæ fratribus; quod eos pro restituendo Tarquinio conjurasse cognoverat. Quod factum Virgilius postea quam laudabiliter commemoravit, continuo clementer exhorruit. Cum enim dixisset:

* Liv. 1.
1. Valer.
1.5. c. 8.

Æneid.
6.

--- Natosque pater nova bella moventes
Ad pœnam pulcra pro libertate vocabit:
mox deinde exclamavit & ait:

Infelix, utcumque ferent ea facta minores.
Quomodolibet, inquit, ea facta posterius ferant, id est, præferant & extollant, qui filios occidit, infelix est. Et tamquam ad consolandum infelicem, subjunxit:

Vincit amor patriæ, laudumque immensa
cupido.

Bruti erga
Collatinum
injuria.

Nonne in hoc Bruto, qui & filios occidit, & a se percussio hosti filio Tarquini mutuo percussus supervivere non potuit, eique potius ipse Tarquinius supervixit, Collatini collegæ videtur innocentia vindicata, qui bonus civis hoc Tarquinio pulso passus est, quod tyrannus ipse Tarquinius? Nam & idem Brutus consanguineus Tarquini fuisse perhibetur. Sed Collatinum videlicet similitudo nominis pressit, quia etiam Tarquinius vocabatur. Mutare ergo nomen, non patriam cogitur: postremo (b) in ejus nomine hoc vocabulum minus esset, L. Collatinus tantummodo vocaretur. Sed ideo non amisit quod sine ullo detrimento posset amittere, ut & honore primus consul & civitate bonus civis carere juberetur. Etiamne ista est gloria Junii Bruti detestanda iniquitas & nihilo utilis reipublicæ? Etiamne ad hanc perpetranda, vicit amor patriæ laudumque immensa cupido? Jam expulso utique Tarquinio (c) tyranno, consul cum Bruto creatus est maritus Lucretiæ L. Tarquinius Collatinus. Quam juste populus mores in cive, non nomen attendit? Quam (d) injuste Brutus collegam primæ ac novæ illius potestatis, quem posset, si hoc offerebatur, nomine tantum privare, & patriam privavit & honore? Hæc mala facta sunt, hæc adversa acciderunt, quando in illa republica æquo & modesto jure agitatum est. Lucretius quoque, qui in locum Bruti fuerat subrogatus, morbo antequam idem annus terminaretur, ab-

(a) Cum Arunte regis Tarquini Superbi filio. Liv. lib. 1.

(b) Vind. Am. & Er. si in ejus nomine. Apud Lov. autem non isthic, sed infra, post minus esset, additur si: quæ particula neutro loco est in MSS. nec minus integra, im-

sumtus est. Ita P. Valerius, qui successerat Collatino, & M. Horatius, qui pro defuncto Lucretio suffectus fuerat, annum illum funereum atque tartareum, qui consules quinque habuit, compleverunt: quo anno consulatus ipsius novum honorem ac potestatem auspicata est Romana respublica.

C A P U T XVII.

Post initia consularis imperii, quibus malis vexata fuerit Romana respublica, diis non opitulantibus quos colebat.

Tunc jam diminuto paululum metu, non quia bella conquieverant, sed quia non tam gravi pondere urgebant, finito scilicet tempore quo æquo & modesto jure agitatum est, secuta sunt quæ idem Sallustius breviter explicat: Dein servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pel-
lere, & ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus sævitiis, & maxime fœnore oppressa plebs, cum assiduis bellis tributum & militiam simul toleraret, armata montem Sacrum atque Aventinum insedit: tumque tribunos plebis & alia sibi jura paravit. Discordiarum & certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. Quid itaque ergo tantas moras vel scribens patiar, vel lectoris afferam? Quam misera fuerit illa respublica tam longa ætate per tot annos usque ad secundum bellum Punicum, bellis forinsecus inquietare non desistentibus & intus discordiis seditionibusque civilibus, a Sallustio breviter intimatum est. Proinde victoriæ illæ non solida beatorum gaudia fuerunt, sed inania solatia miserorum, & ad alia atque alia (e) sterilia mala subeunda illecebrosa incitamenta minime quietorum. Nec nobis, quia hæc dicimus, boni Romani prudentesque succenseant: quamquam de hac re nec petendi sint, nec monendi, quando eos minime succensuros esse certissimum est. Neque enim gravius vel graviora dicimus auctoribus eorum, & stilo & otio multum impares: quibus tamen ediscendis & ipsi elaboraverant, & filios suos elaborare compellunt. Qui autem succensent, quando me ferrent, si ego dicerem, quod Sallustius ait? Plurimæ turbæ, seditiones, & ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant; bonique & mali cives appellati, non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissimus & injuria validior, quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur. Porro si illi scriptores historiæ ad honestam libertatem pertinere arbitrati sunt, mala civitatis propriæ non tacere, quam multis locis magno præconio laudare com-

F 2

pul-

mo firmior absque illa procedit oratio.

(c) Quibusdam probæ notæ MSS. abest, tyranno.

(d) MSS. quam imple Brutus. Forte leg. tam imple.

(e) Sic MSS. Editi vero, terribilia.

pulsi sunt, cum aliam veriore quo cives æterni legendi sunt non haberent; quid nos facere convenit, quorum spes quanto in Deo melior & certior, tanto major debet esse libertas, cum mala presentia Christo nostro imputant, ut infirmiores imperitioresque mentes alienentur ab ea civitate, in qua sola jugiter feliciterque vivendum est? Nec in deos eorum horribiliora nos dicimus, quam eorum identidem auctores quos legunt & prædicant: quandoquidem & ex ipsis quæ diceremus accepimus, & nullo modo dicere vel talia, vel cuncta sufficimus.

2. Ubi erant ergo illi dii, qui propter exiguam fallacemque hujus mundi felicitatem colendi existimantur; cum Romani, quibus se colendos mendacissima astutia venditabant, tantis calamitatibus vexarentur? Ubi erant, quando Valerius consul ab exulibus & servis (a) incensum Capitolium cum defenaret, occisus est? Faciliusque ipse prodesse potuit ædi Jovis, quam illi turba tot numinum cum suo maximo atque optimo rege, cujus templum liberaverat, subvenire. Ubi erant, quando densissimis fatigata civitas seditionum malis, cum *legatos Athenas missos ad leges mutuandas paullulum quieta opperiretur, gravi fame pestilentiaque vastata est? Ubi erant, quando rursus populus, cum fame laboraret, *præfectum annonæ primum creavit; atque illa fame invalescente, Spurius (b) Melius, qui esurienti multitudini frumenta largitus est, regni affectati crimen incurrit, & ejusdem præfecti instantia per dictatorem L. Quintium ætate decrepitem, a Quinto Servilio magistro equitum cum maximo & periculosissimo tumultu civitatis occisus est? Ubi erant, quando pestilentia maxima exorta diis inutilibus sine remedio populus diu multumque fatigatus nova *Lectisternia, quod numquam antea fecerat, exhibenda arbitratu est? Lecti autem sternebantur in honorem deorum, unde hoc sacrum vel potius sacrilegium nomen accepit. Ubi erant, quando per decem continuos annos male pugnando crebras & magnas clades apud Veios exercitus Romanus acceperat, nisi per *Furium Camillum tandem subveniretur, quem postea civitas ingrata damnavit? Ubi erant, quando *Galli Romanam ceperunt, spoliaverunt, incenderunt, cadibus impleverunt? Ubi erant, cum illa insignis pestilentia tam ingentem stragem dedit, qua & ille *Furius Camillus extinctus est, qui rempublicam ingratam & a Veientibus ante defendit, & de Gallis postea vindicavit? In hac pestilentia *scenicos ludos aliam novam pestem non corporibus Romanorum, sed, quod est multo

periculosius, moribus intulerunt. Ubi erant, quando alia pestilentia gravis de venenis matronarum exorta credita est, quarum supra fidem (c) multarum atque nobilium mores deprehensi sunt omni pestilentia graviore? Vel quando in Caudinas (d) furculas a Samnitibus obfessi ambo cum exercitu consules fœdus cum eis fœdum facere coacti sunt; ita ut equitibus Romanis sexcentis obsidibus datis, ceteri amissis armis aliisque spoliati privatique tegminibus, sub jugum hostium cum vestimentis singulis mitterentur. Vel quando gravi pestilentia ceteris laborantibus multi etiam in exercitu *isti fulmine perierunt. Vel quando item alia intolerabili pestilentia *Æsculapium ab Epidauro quasi medicum deum Roma advocare atque adhibere compulsæ est: quoniam regem omnium Jovem, qui jam diu in Capitolio sedebat, multa stupra quibus adolescens vacaverat, non permiserant fortasse discere medicinam. Vel cum conspirantibus uno tempore hostibus, Lucanis, Brutiis, Samnitibus, Ethruscis & Senonibus Gallis, primo ab eis *legati perempti sunt, deinde cum prætore oppressus exercitus, septem tribunis cum illo pereuntibus & militum tredecim millibus. Vel quando post *graves & longas Romæ seditiones, quibus ad ultimum plebs in Janiculum hostili (e) direptione secesserat, hujus mali tam dira calamitas erat, ut ejus rei causa, quod in extremis periculis fieri solebat, dictator crearetur Hortensius, qui plebe revocata in eodem magistratu exspiravit, quod nulli dictatori ante contigerat, & quod illis diis jam præsentem Æsculapio gravioris crimen fuit.

3. Tum vero tam multa bella ubique crebuerunt, ut inopia militum proletarii illi, qui eo quod proli gignendæ vacabant, ob egestatem militare non valentes, hoc nomen acceperant, militiæ conscriberentur. Accitus etiam a Tarentinis *Pyrrhus rex Græciæ, tunc ingenti gloria celebratus, Romanorum hostis effectus est. Cui sane de rerum futuro eventu consulenti, satis urbane Apollo sic ambiguum oraculum edidit, ut e duobus quidquid accidisset, ipse divinus haberetur. Ait enim: *Dico te, Pyrrhe, vincere posse Romanos. Atque ita sive Pyrrhus a Romanis sive Romani a Pyrrho vincerentur, securus fatidicus utrumlibet expectaret eventum. Quæ tunc & quam horrenda utriusque exercitus clades? In qua tamen superior Pyrrhus exstitit, ut jam posset Apollinem pro suo intellectu prædicare divinum; nisi proxime alio prælio Romani abscederent superiores. Atque in tanta strage bellorum etiam pestilentia gravis exorta est *

170. damnatas dicit.

(d) Lov. Caudinas furcas. Ceteri codices, & Livius lib. 9. Caudinas furculas. Angustia montium sunt in Caudina valle inter Abellam & Beneventum, juxta Caudium oppidum Samniti non procul a Benevento & Capua situm. (e) Lov. direptione. Ceteri libri, direptione. De hac secessione plebis in Janiculum montem, quod Montorium hodie vocant, egit Livius lib. 11.

mulierum. Nam prius quam maturos partus ederent, gravidæ moriebantur. Ubi se, credo, Æsculapius excusabat, quod archiatrum, non obstericem profitebatur. Pecudes quoque similiter interibant, ita ut jam defecturum genus animalium crederetur. Quid hiems illa memorabilis tam incredibili immanitate faviens, ut nivibus horrenda altitudine etiam in foro per dies quadraginta manentibus, Tiberis quoque (a) glacie duraretur, si nostris temporibus accidisset, quæ isti & quanta dixissent? Quid illa itidem ingens pestilentia, *quamdiu favivit, quam multos peremit? Quæ cum in annum alium multo gravius tenderetur, frustra præsentem Æsculapio, aditum est ad libros Sibyllinos. In quo genere oraculorum, sicut Cicero in libris de Divinatione commemorat, magis interpretibus, ut possunt seu volunt dubia conjectantibus, credi solet. Tunc ergo dictum est eam esse causam pestilentiae, quod plurimas ardes sacras multi occupatas privatim tenerent: sic interim a magno imperitiae vel desidia crimine Æsculapius liberatus est. Unde autem a multis ardes illæ fuerant occupatæ, nemine prohibente, nisi quia tantæ numinum turbæ diu frustra fuerat supplicatum; atque ita paullatim loca deserebantur a cultoribus, ut tamquam vacua sine ullius offensione possent humanis saltem usibus vindicari? Nam quæ tunc velut ad sedandam pestilentiam diligenter repetita atque reparata, nisi postea eodem modo neglecta atque usurpata latitarent, non utique magnæ peritiæ Varronis tribueretur, quod scribens de ædibus sacris tam multa ignorata commemorat. Sed tunc interim elegans non pestilentiae depulsiō, sed deorum exculatio procurata est.

CAPUT XVIII.

Quanta clades Romanos sub bellis Punicis triverint, frustra deorum præsidii expetitis.

JAM vero Punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta penderet, populi quoque duo prævalidi impetus in alterutrum fortissimos & opulentissimos agerent, quot minutiora regna contrita sunt? quæ urbes amplæ nobilesque deletæ, quot afflictæ, quot perditæ civitates? quam longe lateque tot regiones terræque vastatæ sunt? Quoties victi hinc atque inde victores? quid hominum consumptum est vel pugnantium militum, vel ab armis vacantium populorum? Quanta vis navium marinis etiam præliis oppressa, & diversarum tempestatum varietate submersa est? Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiae. Tunc magno metu perturbata Romana civitas ad remedia vana & ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi Sæculares, quorum celebritas inter centum annos fuerat instituta, felicioribusque temporibus memoria ne-

gligente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis, & ipsos abolitō annis retrorsum melioribus. Nimirum enim quando renovari sunt, tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat: cum profecto miseri homines ipsa rabida bella & cruentas animositates funereasque hinc atque inde victorias, magnos agerent ludos demonum & opimas epulas inferorum. Nihil sane miserabilius primo bello Punico accidit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cuius in primo & in altero libro mentionem fecimus, vir plane magnus & victor antea domitorque Pœnorum: qui etiam ipsum primum bellum Punicum confecisset, nisi aviditate nimia laudis & gloriæ duriores condiciones, quam ferre possent, fessis Carthaginensibus imperasset. Illius viri & captivitas inopinatissima, & servitus indignissima, & juratio fidelissima, & mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod ærei sunt, & non habent sanguinem.

2. Nec mala illo tempore gravissima intra mœnia defuerunt. Nam *exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino pæne omnia urbis plana subversa sunt: aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut stagno diuturno madefactis atque sublapsis. Istam deinde pestem *ignis perniciosior subsecutus est, qui correptis circa forum quibusque celsioribus, etiam templo Vestæ suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutio lignorum, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueverant. Tunc vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam faviebat. Cujus impetu exterritæ virgines, sacra illa fatalia, quæ jam (b) tres, in quibus fuerant, præferant civitates, cum ab illo incendio liberare non possent, *Metellus pontifex suæ quodam modo salutis oblitus irruens ea seminusculatus abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit: aut vero erat ibi numen, quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius sacris Vestæ, quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem a se ipsis ignem non repellebant; civitatem, cujus salutem tueri putabantur, quid contra illas aquas flammæque poterant adjuvare? sicut etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit. Hæc istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa sacra dicerent, non tuendis his bonis temporalibus instituta, sed significandis æternis; & ideo, cum ea quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant instituta, & posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero cæcitate (c) mirabili, eis sacris quæ perire possint, fieri potuisse existimant, ut salus terrena & temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam ma-

(a) Nonnulli MSS. glacie moraretur.

(b) Ilium intelligit, Lavinium & Albam.

(c) Sic MSS. At editi, miserabili.

nentibus sacris vel salutis contritio, vel infelicitas irruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere nequeunt, erubescunt.

CAPUT XIX.

De afflictione belli Punici secundi, qua vires partis utriusque consumptae sunt.

SECUNDO autem bello Punico nimis longum est commemorare clades duorum populorum, tam longe secum lateque pugnantium; ita ut his quoque * fatentibus, qui non tam narrare bella Romana, quam Romanum imperium laudare instituerunt, similior victo fuerit ille qui vicit. Hannibale quippe ab Hispania surgente, & Pyrenæis montibus superatis, Gallia transcurfa, Alpibusque disrumpis, tam longo circuitu auctis viribus, cuncta vastando aut subigendo, torrentis modo Italiæ faucibus irruente, quam cruenta (a) bella gesta sunt, quam multa prælia? Quoties Romani superati? Quam multa ad hostem oppida defecerunt, quam multa capta & oppressa? Quam diræ pugnae, & toties Hannibali Romana clade gloriolæ? De (b) Cannensi autem mirabiliter horrendo malo quid dicam, ubi Hannibal cum esset crudelissimus, tamen tanta inimicorum atrocissimorum cæde fatiatus, parci iussisse perhibetur? Unde tres * modios anulorum aureorum Carthaginem misit: quo intelligerent tantam in illo prælio dignitatem cecidisse Romanam, ut facilius eam caperet mensura quam numerus; atque hinc strages turbæ ceteræ, tanto utique numerosioris, quanto (c) infimioris, quæ sine anulis jacebat, conijcienda potius quam nuntianda putaretur. Denique tanta militum inopia secuta est, ut Romani reos facinorum proposita impunitate colligerent, servitia libertate donarent, atque ex illis pudendus non tam suppleretur quam institueretur exercitus. Servis itaque, immo ne faciamus injuriam, jam libertis, pro Romana re publica pugnaturis arma defuerunt. Detraçta sunt templis, tamquam Romani diis suis dicerent: Ponite quæ tamdiu inaniter habuistis, ne forte aliquid utile inde facere possint nostra mancipia, unde vos nostra numina nihil facere potuistis. Tunc etiam stipendiis sufficiendis cum defecisset ærarium, in usus publicos opes vendere privatae, adeo unoquoque id quod habuit conferente, ut præter singulos anulos aureos singulasque bullas misabilia dignitatis insignia, nihil sibi auri senatus ipse, quanto magis ceteri ordines tribusque relinquerent. Quis ferret istos, si nostris temporibus ad hanc inopiam cogerentur, cum eos modo vix feramus, quando pro superflua voluptate plura donantur histrionibus, quam tunc legionibus pro extrema salute collata sunt?

CAPUT XX.

De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii Romani auxilium non tulerunt.

SED in his omnibus belli Punici secundi malis, nihil miserabilius ac miserabili querela dignius, quam exitium (d) Saguntinorum fuit. Hæc quippe Hispaniæ civitas amicissima populi Romani dum eidem populo fidem servat, eversa est. Hinc enim Hannibal fracto fœdere Romanorum, causas quæsitit quibus eos irritaret ad bellum. Saguntum ergo ferociter obsidebat: quod ubi Romæ auditum est, missi legati ad Hannibalem, ut ab ejus obsidione discederet. Contempti Carthaginem pergunt, querimoniamque deponunt fœderis rupti, insectoque negotio Romam redeunt. Dum hæc moræ aguntur, misera illa civitas opulentissima, suæ reipublicæ Romanæque carissima, octavo vel nono a Pœnis mense deleta est. Cujus interitum legere, quanto magis scribere, horroris est. Breviter tamen cum commemorabo: ad rem quippe quæ agitur, multum pertinet. Primo fame contabuit: nam etiam suorum cadaveribus a nonnullis pasta perhibetur. Deinde omnium fessa rerum, ne saltem captiva in manus Hannibalis perveniret, ingentem rogam publice struxit, in quem ardentem ferro etiam trucidatos omnes se suosque miserunt. Hic aliquid agerent dii belluones atque nebulones, sacrificiorum adipibus inhiantes, & fallacium divinationum caligine decipientes: hic aliquid agerent, civitati populi Romani amicissimæ subvenirent, fidei conservatione pereuntem perire non sinerent. Ipsi utique medii præfuerunt, cum Romanæ reipublicæ interjecto fœdere copulata est. Custodiens itaque fideliter quod ipsis præsidibus placito junxerat, fide vinxerat, juratione constrinxerat, a perfido obseffa, oppressa, consumpta est. Si ipsi dii * tempestate atque fulminibus Hannibalem postea Romanis proximum mœnibus terruerunt, longèque miserunt; tunc primum tale aliquid facerent. Audeo quippe dicere, honestius illos pro amicis Romanorum, ideo periclitantibus ne Romanis frangerent fidem, & nullam opem tunc habentibus, quam pro ipsis Romanis, qui pro se pugnabant, atque adversus Hannibalem opulenti erant, potuisse tempestate favere. Si ergo tutores essent Romanæ felicitatis & gloriæ, tam grave ab ea crimen Saguntinæ calamitatis averterent: nunc vero quam stulte creditur diis illis defensoribus Romam victore Hannibale non perisse, qui Saguntinæ urbi non potuerunt, ne pro ejus periret amicitia, subvenire? Si Saguntinorum Christianus populus esset, & hujusmodi aliquid pro fide Evangelica pateretur, quamquam se ipse nec ferro, nec ignibus

* Liv. lib. 26.

ignobilioris turbæ, cui non erat usus anuli.

(d) Saguntum, sive Saguntus urbs olim clarissima Hispaniæ Tarraconensis, non procul a loco ubi nunc Valencia. De illius per Hannibalem everfione Livius lib. 21.

corrupisset; sed tamen si pro fide Evangelica excidium pateretur, ea spe pateretur qua in Christum crediderat, non mercede brevissimi temporis, sed æternitatis interminæ (a). Pro istis autem diis, qui propterea coli perhibentur, qui propterea colendi requiruntur, ut harum labentium atque transeuntium rerum felicitas tuta sit, quid nobis defensores & excusatores eorum de Saguntinis pereuntibus respondebunt, nisi quod de illo Regulo extincto? Hoc quippe interest, quod ille unus homo, hæc tota civitas, utriusque tamen interitus causa conservatio fidei fuit. Propter hanc enim ad hostes & redire ille voluit, & noluit ista transire. Conservata ergo provocat deorum iram fides? an possunt & diis propitiis, perire non solum quique homines, verum etiam integræ civitates? Utrum volunt, eligant. Si enim fidei servatæ irascuntur illi dii, quarant perfidos a quibus colantur. Si autem etiam illis propitiis multis gravibusque cruciatibus afflicti, interire homines civitatesque possunt, nullo fructu felicitatis hujus coluntur. Desinant igitur succensere, qui sacris deorum suorum perditis se infelices esse factos putant. Possent enim illis non solum manentibus, verum etiam faventibus, non sicut modo de miseria murmurare, sed sicut tunc Regulus & Saguntini excruciatii horribiliter etiam penitus interire.

CAPUT XXI.

Quam ingrata fuerit Romana civitas Scipioni liberatori suo, & in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit.

PORRO inter secundum & postremum bellum Carthaginense, quando Sallustius optimis moribus & maxima concordia dixit egisse Romanos, (multa enim prætereo, suscepti operis modum cogitans) eodem ergo ipso tempore morum optimorum maximæque concordie, Scipio * ille Romæ Italiæque liberator, ejusdemque belli Punici secundi tam horrendi, tam exitiosi, tam periculosi præclarus mirabilisque confector, victor Annibalis domitorque Carthaginis, cujus ab adolescentia vita describitur * diis dedita templisque nutrita, inimicorum * accusationibus cessit, carensque patria, quam sua virtute salvam & liberam reddidit, in oppido * Linternensi egit reliquam complevitque vitam, post insignem suum triumphum nullo illius urbis captus desiderio, ita ut iussisse perhibeatur, ne saltem mortuo in ingrata patria funus fieret. Deinde tunc primum per (b) Cneum Manlium proconsulem de Gallogræcis triumphantem, * Asiatica luxuria Romam omni hoste pejor irrepsit. Tunc enim primum lecti arati, & pretiosa stragula visa perhibentur: tunc inductæ in convivia psalteriæ, & alia licentiosa nequitia. Sed nunc de his malis quæ intole-

* Scipio Africanus major.

* Livius lib. 26. * Livius lib. 38. * In Campania.

* Livius lib. 39. Luxuria quando Romam invaserat.

(a) In solis editis post interminæ, additum est potiretur.

(b) Vind. Er. & MSS. Gneum. Ipsum Livius lib. 39. Cneum Manlium Volionem vocat, & de Gallis qui Asiam (scilicet minorem) incolebant, (qui Gallogræci & Galatæ dicti sunt) triumphasse memorat.

(c) Numantia urbs fuit Hispaniæ Tarraconensis gesto

rabiliter homines patiuntur, non de his quæ libenter faciunt, dicere institui. Unde illud magis quod de Scipione commemoravi, quod cedens inimicis extra patriam, quam liberavit, mortuus est, ad præsentem pertinet disputationem, quod ei Romana numina, a quorum templis avertit Hannibalem, non reddiderunt vicem, quæ propter istam tantummodo coluntur felicitatem. Sed quia Sallustius eo tempore ibi dixit mores optimos fuisse, propterea hoc de Asiana luxuria commemorandum putavi, ut intelligatur etiam illud a Sallustio in comparatione aliorum temporum dictum, quibus temporibus peiores utique in gravissimis discordiis mores fuerunt. Nam tunc, id est, inter secundum & postremum bellum Carthaginense, lata est etiam illa lex Voconia, ne quis heredem feminam faceret, nec unicam filiam. Qua lege quid iniquius dici aut cogitari possit, ignoro. Verumtamen toto illo intervallo duorum bellorum Punicorum tolerabilior infelicitas fuit. Bellis tantummodo foris contrebatur exercitus, sed victoriis consolabatur: domi autem nullæ, sicut alias, discordiæ faviebant. Sed ultimo bello Punico uno impetu alterius Scipionis, qui ob hoc etiam ipse * Africanus cognomen invenit, æmula imperii Romani ab stirpe deleta est: ac deinde tantis malorum aggeribus oppressa Romana respublica, ut prosperitate ac securitate rerum, unde nimium corruptis moribus mala illa congesta sunt, plus nocuisse monstratur tam cito eversa, quam prius nocuerat tam diu adversa Carthago. Hoc toto tempore usque ad Cæsarem Augustum, qui videtur non adhuc vel ipsorum opinione gloriosam, sed contentiosam & exitiosam & plane jam enervem ac languidam libertatem omni modo extorxisse Romanis, & ad regale arbitrium cuncta revocasse, & quasi morbida vetustate collapsam velati instaurasse ac renovasse rempublicam; toto ergo isto tempore, omitto ex aliis atque aliis causis etiam atque etiam bellicas clades, & (c) Numantinum fœdus horrenda ignominia maculosum: volaverant enim pulli de cavea, & Mancino consuli, ut ajunt, augurium malum fecerant; quasi per tot annos, quibus illa exigua civitas Romanum circumfessa exercitum afflixerat, ipsique Romanæ reipublicæ terrori esse jam cœperat, alii contra eam malo augurio (d) processerunt.

CAPUT XXII.

De Mithridatis edicto, quo omnes cives Romanos qui intra Asiam invenirentur, iussit occidi.

SED hæc, inquam, omitto, quamvis illud nequaquam tacerim, quod Mithridates rex Asiæ ubique in Asia peregrinantes cives Romanos, atque innumerabili copia suis negotiis intentos * uno die occidi iussit: & factum est.

* Livius lib. 78.

Quam

cum Romanis bello nobilitata, & a Scipione Africano tandem deleta. De illo cum Numantinis facto per C. Hostilium Mancinum fœdere, deque insausito pullorum volatu de cavea Livius lib. 55.

(d) MSS. processerunt.

(a) MSS. quam cruenta prælia gesta sunt? Quoties &c. (b) Cannensis clades Romanis exercitus, quæ prope Cannas urbem seu vicum Apuliæ contigit, describitur a Livio lib. 22.

(c) Editi, infimioris. Melius MSS. infimioris, id est,

Quam illa miserabilis rerum facies erat, subito quemque ubicumque fuisset inventus, in agro, in via, in oppido, in domo, in vico, in foro, in templo, in lecto, in convivio, inopinatus atque impie fuisse trucidatum? Quis gemitus morientium, quæ lacrimæ spectantium, fortasse etiam ferientium fuerunt? Quam dura necessitas hospitum, non solum videndi nefarias illas cædes domi suæ, verum etiam perpetrandi; ab illa blanda comitate humanitatis repente mutatis vultibus ad hostile negotium in pace peragendum, mutuis dicam omnino vulneribus, cum percussus in corpore, & percussor in animo feriretur? Num & isti omnes auguria contemserant? Num deos & domesticos & publicos, cum de sedibus suis ad illam irremediabilem peregrinationem profecti sunt, quos consulerent, non habebant? Hoc si ita est, non habent cur isti in hac causa de nostris temporibus conquerantur. Olim Romani hæc vana contemnunt. Si autem consuluerunt, respondeatur quid ista profuerunt, quando per humanas dumtaxat leges, nemine prohibente, licuerunt.

CAPUT XXIII.

De interioribus malis, quibus Romana respublica exagitata est, præcedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quæ hominibus serviunt, fuit.

SED jam illa mala breviter, quantum possumus, commemoremus, quæ quanto interiora, tanto miseriora existerunt: discordiæ civiles, vel potius inciviles; nec jam seditiones, sed etiam ipsa bella urbana, ubi tantus sanguis effusus est, ubi partium studia, non (a) concionum dissensionibus variisque vocibus in alterutrum, sed plane jam ferro armisque sæviebant: bella socialia, bella servilia, bella civilia quantum Romanum cruorem fuderunt, quantam Italiæ vastationem desertionemque fecerunt? Namque antea quam se adversus Romam sociale Latium commoveret, cuncta animalia humanis usibus subdita, canes, equi, asini, boves, & quæque alia pecora sub hominum dominio fuerunt, subito efferata & domesticæ lenitatis oblita, relictis testis libera vagabantur, & omnem non solum aliorum, verum etiam dominorum averfabantur accessum, non sine exitio vel periculo audentis, si quis de proximo urgeret. (b) Quanti mali signum fuit, si hoc signum fuit, quod tantum malum fuit, si etiam signum non fuit? Hoc si nostris temporibus accidisset, rabi- diiores istos quam illi sua animalia pateremur.

CAPUT XXIV.

De discordia civili, quam Gracchæ seditiones excitaverunt.

INITIMUM autem civilium (c) bellorum fuit, seditiones Gracchorum agrariis legibus exci-

tatæ. Volebant enim agros populo dividere, quos nobilitas perperam possidebat. Sed tam vastam iniquitatem audere convellere, periculosissimum; immo vero, ut ipsa res docuit, perniciosissimum fuit. Quæ funera facta sunt, cum prior * Gracchus occisus est? quæ etiam, cum * Tiberius alius frater ejus non longo interposito tempore? Neque enim legibus & ordine potestatum, sed turbis armorumque conflictibus nobiles ignobileque necabantur. Post * Gracchi alterius interfectionem, Lucius Opimius consul, qui adversus eum intra Urbem arma commoverat, eoque cum sociis oppresso & extincto ingentem civium stragem fecerat, cum quæstionem haberet jam judiciaria inquisitione ceteros persequens, tria millia hominum occidisse perhibetur. Ex quo intelligi potest, quantam multitudinem (d) mortium habere potuerit turbidus conflictus armorum, quando tantam habuit judiciorum velut examinata cognitio. Percussor Gracchi ipsius caput quantum grave erat, tanto auri pondere consuli vendidit. Hæc enim * pæctio eadem præcesserat. In qua etiam occisus est cum liberis Marcus Fulvius consularis. * Plutarch. in Gracchis.

CAPUT XXV.

De ade Concordiæ ex senatus-consulto in loco seditionum & cædium condita.

ELEGANTI sane senatus-consulto eo ipso loco, ubi funereus tumultus ille commissus est, ubi tot cives ordinis cujusque ceciderunt, ædes Concordiæ facta est, ut Gracchorum pænæ testis concionantium oculos feriret, memoriamque compungeret. Sed hoc quid aliud fuit, quam irrisio deorum, illi deæ templum construere, quæ si esset in civitate, non tantis dissensionibus dilacerata corrueret? Nisi forte sceleris hujus rea Concordia, quia deseruerat animos civium, meruit in illa ade tamquam in carcere includi. Cur enim, si rebus gestis congruere voluerunt, non ibi potius ædem Discordiæ fabricaverunt? An ulla ratio redditur, cur Concordia dea sit, & Discordia dea non sit; ut secundum Labconis distinctionem, bona sit ista, illa vero mala? Nec ipse aliud securus videtur, quam quod advertit Romæ etiam Febri, sicut Saluti, templum constitutum. Eo igitur modo non tantum Concordiæ, verum etiam Discordiæ constitui debuit. Periculose itaque Romani tam mala dea irata vivere voluerunt, nec Trojanum excidium recoluerunt originem ab ejus offensione summis. Ipsa quippe quia inter deos non fuerat invitata, trium * dearum litem aurei mali suppositione (e) commenta est: unde rixa minimum, & Venus victrix, & rapta Helena, & Troja deleta. Quapropter, si forte indignata quod inter deos in Urbe nullum templum habere meruit, ideo jam turbabat tantis tumultibus

Discordia dea.

* Junonis, Palladis & Veneris.

(c) MSS. habent, civilium malorum.

(d) Nonnulli codices, mortuorum.

(e) Sic MSS. Editi vero, commentata est.

CAPUT XXVII.

De bello civili Mariano atque Syllano.

CUM vero Marius civili sanguine jam cruentus, multis adversarum sibi partium peremptis, victus Urbe profugisset, vix paullulum respirante civitate, ut verbis * Tullianis utar, superavit postea Cinna cum Mario. Tum vero clarissimis viris interfectis, lumina civitatis extincta sunt. Ultus est hujus victoriæ crudelitatem postea Sylla, ne dici quidem opus est quanta diminutione civium & quanta calamitate reipublicæ. De hac enim vindicta, quæ perniciosior fuit, quam si scelera quæ puniebantur, impunita relinquerentur, ait & Lucanus:

Excessit medicina modum, nimiumque secuta est,

Qua morbi duxere, manus; periire nocentes. Sed cum jam soli possent superesse nocentes, Tunc data libertas odiis, resolutaque legum Frenis ira ruit.

Illo bello Mariano atque Syllano, exceptis his qui foris in acie ceciderunt, in ipsa quoque Urbe cadaveribus vici, plateæ, fora, theatra, templa completa sunt; ut difficile judicaretur quando victores plus funerum ediderint, utrum prius ut vincerent, an postea quia vicissent: cum primum victoria Mariana, quando de exilio se ipse restituit, exceptis passim quaquaversum cadibus factis, caput * Octavii consulis poneretur in rostris, Casar & Fimbria in domibus (g) trucidarentur suis, duo Crassi pater & filius in conspectu mutuo mactarentur, Bibulus & Nuntius unco tracti sparsis visceribus interirent, Catulus hausto veneno se manibus inimicorum subtraheret, Merula flamen Dialis præcis venis Jovi etiam suo sanguine litaret. In ipsius autem Marii oculis continuo feriebantur, quibus salutantibus dexteram porrigere noluisse.

CAPUT XXVIII.

Qualis fuerit Syllana victoriæ vindex Mariana crudelitatis.

SYLLANA vero victoriæ secuta, hujus videlicet vindex crudelitatis, post tantum sanguinem civium, quo fuso comparata fuerat, finito jam bello inimicitias viventibus, crudelius in pace grassata est. Jam etiam post Marii majoris pristinas ac recentissimas cædes additæ fuerant alia graviores a Mario juvene atque Carbone earundem partium Marianarum: qui Sylla imminente non solum victoriæ, verum etiam

G

bus civitatem, quanto atrocius potuit irritari, cum in loco illius cædis, hoc est, in loco sui operis adversariæ suæ constitutam ædem videret? Hæc vana ridentibus nobis illi docti sapientesque stomachantur, & tamen numinum bonorum malorumque cultores de hac quæstione Concordiæ Discordiæque non exeunt, five prætermiserint harum dearum cultum, eisque Febrem Bellonamque prætulere, quibus antiqua fana fecerunt; five & istas coluerint, cum sic eos discedente Concordia, Discordia faviens usque ad civilia bella perduxerit.

CAPUT XXVI.

De diversis generibus belli, quæ post conditam ædem Concordiæ sunt secuta.

PRÆCLARUM vero (a) seditionibus obstaculum, ædem Concordiæ testem cædis suppliciique Gracchorum concionantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta peiora. Laborarunt enim deinceps concionatores, non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum, Lucius Saturninus tribunus plebis, & (b) Cajus Servilius prætor, & multo post Marcus Drusus, quorum omnium seditionibus cædes primo jam tunc gravissimæ, deinde (c) socialia bella exarserunt: quibus Italia vehementer afflicta, & ad vastitatem (d) mirabilem desertionemque perducta est. (e) Bellum deinde servile successit, & bella civilia: in quibus quæ prælia commissa sunt, quid sanguinis fufum? ut omnes fere Italiæ gentes, quibus Romanum maxime præpollebat imperium, tamquam sæva (f) barbaries domarentur. Jam ex paucissimis, hoc est, minus quam septuaginta gladiatoribus quemadmodum bellum servile contractum sit, ad quantum numerum & quam acrem ferocemque pervenerit: quos ille numerus imperatores populi Romani superaverit: quas & quomodo civitates regionesque vastaverit, vix qui historiam conscripserunt, satis explicare potuerunt. Neque id solum fuit servile bellum; sed & Macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt, & deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam & quam horrenda commiserint primo latrocinia, deinde valida bella * piratarum, quis pro magnitudine rerum valeat eloqui?

(a) MSS. seditionis.

(b) In MSS. Cajus Servilius prætor. Mox omnes libri, & multo post: ubi Lud. Vives opinatur legendum, & non multo post: quia septem annos tantum a Saturnino tribuno ad Marcum Livium Drusum reperit. De Druso socialis belli auctore scripsit Livius lib. 71. De Saturnino autem ac Servilio Glaucia prætor lib. 69.

(c) Socialia bella, quæ in Romanos socii eorum & cognati susceperunt, Ethrusci, Latini, Sabini &c. Florus lib. 3.

(d) Editi, miserabilem. At MSS. mirabilem. Eutropius de bello sociali & civili agens lib. 5. numerat confusos ultra centum quinquaginta millia hominum, viros confusos viginti quatuor, prætorios septem, senatores fere

trecentos. Consentit Oros. lib. 5. c. 22. sed multo plures extinctos tradit Vellejus.

(e) Bellum servile aliud sociali bello prius fuit, quod ab Euno Syro quodam servo excitatum, & a Cleone servo altero postea junctis copiis roboratum scribit Livius lib. 56. Aliud autem posterius contractum ex gladiatoribus, quos idem ipse lib. 95. memorat quatuor & septuaginta Capuæ ex ludo Lentuli profugisse, ducesque Chrysum & Spartacum eorum exercitui præfuisse. Ducem insuper iidem habuerunt Oenomaum, ex Floro lib. 3. De isto posteriore bello Augustinus hic & infra lib. 4. c. 5.

(f) Lov. barbarie. Ceteri editi & MSS. barbaries.

(g) Vind. Am. Er. & aliquot MSS. trucidarentur a suis.

(a) Editi, contentionum. MSS. vero, concionum.
(b) Ita omnes MSS. At editi: Quod quanti mali signum fuit? Quod si hoc signum fuit, quod tantum malum fuit, quantum malum fuit illud cujus hoc signum fuit?

etiam ipsam desperantes salutem, cuncta suis alienisque cædibus impleverunt. Nam præter stragem late per diversa diffusam, obfesso etiam senatu, de ipsa curia, tamquam de carcere, producebantur ad gladium. Mucius Scævola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestæ sanctius habebatur, aram ipsam amplexus, occisus est: ignemque illum, qui perpetua cura virginum semper ardebat, suo pæne sanguine extinxit. Urbem deinde Sylla victor intrauit, qui in villa publica, non jam bello, sed ipsa pace sæviante septem millia (a) deditorum (unde utique inermia) non pugnando, sed iubendo prostraverat. In Urbe autem tota quem vellet Syllanus quisque feriebat: unde tot funera numerari omnino non poterant, donec Syllæ suggereretur, sinendos esse aliquos vivere, ut essent quibus possent imperare qui vicerant. Tunc jam cohibita, quæ hac atque hac passim furibunda ferebatur licentia jugulandi, tabula illa cum magna gratulatione proposita est, quæ hominum ex utroque ordine splendido, equestri scilicet atque senatorio, occidendorum ac proscribendorum duo millia continebat. Contristabat numerus, sed consolabatur modus; nec quia tot cadebant tantum erat mæroris, quantum lætitiæ quia ceteri non timebant. Sed in quibusdam eorum, qui mori iussi erant, etiam ipsa licet crudelis ceterorum securitas, genera mortium exquisita congenuit. (b) Quemdam enim sine ferro laniantium manus diripuerunt, immanius homines hominem vivum, quam bestia solent discerpere cadaver abjectum. (c) Alius oculis effossis & particulatim membris amputatis in tantis cruciatibus diu vivere, vel potius diu mori coactus est. (d) Subhastatæ sunt etiam, tamquam villæ, quædam nobiles civitates. Una vero, velut unus reus duci juberetur, sic tota iussa est trucidari. Hæc facta sunt in pace post bellum, non ut acceleraretur obtinenda victoria, sed ne contemneretur obtenta. Pax cum bello de crudelitate certavit, & vicit. Illud enim prostravit armatos, ista nudatos. Bellum erat, ut qui feriebatur, si posset, feriret: pax autem, non ut qui evaserat, viveret, sed ut moriens non repugnaret.

Pacis cum bello de crudelitate certavit, & vicit.

(a) Vind. Er. & Lov. *pedum*. At Am. & MSS. *deditorum*. Suffragatur Livius l. 88. nisi quod non septem, sed octo millia deditorum trucidata refert. Valerius l. 9. c. 2. *Quatuor legiones, inquit, contraria partis fidem suam secutas, in villa publica, quæ in campo Martio erat.... abtruncari iussit.*

(b) *Bebium* hunc appellat Florus l. 3. diversum intellige ab eo, qui inter Syllanarum partium sectatores occisus legitur supra c. 27.

(c) Fuit hic Marius prætor C. Marii propinquus Valer. l. 9. c. 2. Flor. l. 3.

(d) Vind. Am. & aliquot MSS. *subvastatæ*. Verius alii libri, *subhastatæ*, id est sub hasta venales propositæ. Loco hunc lucem adfert Florus l. 3. *Municipia, inquit, Ita-*

CAPUT XXIX.

De comparatione Gothicae irruptionis cum eis claudibus, quas Romani vel a Gallis, vel a bel-

QUÆ rabies exterarum gentium, quæ sævitia barbarorum huic de civibus victoriæ civium comparari potest? Quid Roma funestius, tetrius, amariusque vidit, utrum olim Gallorum & paullo ante Gothorum irruptionem, an Marii & Syllæ aliorumque in eorum partibus virorum clarissimorum tamquam suorum luminum in sua membra ferocitatem? Galli quidem trucidaverunt senatum, quidquid ejus in Urbe tota, præter arcem Capitolinam, quæ sola utcumque defensa est, reperire potuerunt; sed in illo colle constitutis auro vitam saltem vendiderunt, quam etsi ferro rapere non possent, possent tamen obsidione consumere: Gothi vero tam multis senatoribus pepercerunt, ut magis mirum sit quod aliquos peremerunt. At vero Sylla, vivo adhuc Mario, ipsum Capitolium, quod a Gallis tutum fuit, ad decernendas cædes victor insedit: & cum fuga Marius esset elapsus, ferocior cruentiorque rediturus, iste in Capitolio per senatus etiam consultum tam multos vita rebusque privavit. Marianis autem partibus, Sylla absente, quid sanctum cui parcerent fuit, quando Mucio civi, senatori, pontifici, aram ipsam ubi erant, ut ajunt, fata Romana, miseris ambienti amplexibus non pepercerunt? Syllana porro tabula illa (e) postrema, ut omittamus alias innumerabiles mortes, plures jugulavit senatores, quam Gothi vel spoliare potuerunt.

CAPUT XXX.

De connexione bellorum, quæ adventum Christi plurima & gravissima præcesserunt.

QUA igitur fronte, quo corde, qua impudentia, qua insipientia, vel potius amentia, illa diis suis non imputant, & hæc nostro imputant Christo? Crudelia bella civilia omnibus bellis hostilibus, auctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus illa respública nec afflicta, sed perditā omnino judicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt. & sceleratarum concatenatione causarum a bello Mariano atque Syllano ad bella Sertorii & Catilinæ, quorum a Sylla fuerat ille (f) proscriptus, ille nutritus: inde ad Lepidi & Catuli bellum, quorum alter gesta Syllana (g) re-

scindere, alter defendere cupiebat. Scindere, ut in illa splendidissima sub hasta venerunt, Spoletum, Interamnium, Preneste, Fluventia. Nam Sulmonem... obsides jure belli & modo morte damnati duci jubentur, sic damnatam civitatem iussit Sylla deleri. Non ergo de Sulmonensibus inestinis, ut Coquæ visum est, sed de Sulmonensibus intelligendum quod hic dicit Augustinus, unam civitatem totam iussam esse trucidari.

(e) Plutarchus in Sylla, ter eum intra paucos dies pro-

scriptionum diversas tabulas proposuisse scribit.

(f) Ille proscriptus, scilicet Q. Sertorius Marianarum partium sectator, de quo Liv. l. 90. Ille nutritus, Catilina Syllæ adherens.

(g) Lepidus rescindere, Catulus defendere cupiebat. Liv. l. 90.

scindere, alter defendere cupiebat: inde ad Pompeii & Cæsaris, quorum Pompejus sectator Syllæ fuerat, ejusque potentiam vel æquaverat, vel jam etiam superaverat; Cæsar autem Pompeii potentiam non ferebat; sed quia non habebat; quam tamen illo victo interfectoque transcendit. Hinc ad alium Cæsarem, qui post Augustus appellatus est, pervenerunt; quo imperante natus est Christus. Nam & ipse Augustus cum multis gessit bella civilia: & in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter quos & Cicero disertus ille artifex regendæ reipublicæ. Pompeii quippe victorem Cæsum Cæsarem, (qui victoriam civilem clementer exereuit, suisque adversariis vitam dignitatemque donavit) tamquam regni appetitorem quorundam nobilium conjuratio senatorum velut pro reipublica libertate in ipsa curia trucidavit. Hujus deinde potentiam, multum moribus dispar, vitiis omnibus inquinatus atque corruptus, affestare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriæ libertate Cicero resistebat. Tunc emerferat mirabilis indolis adolescens ille alius Cæsar illius Caii Cæsaris filius adoptivus: qui, ut dixi, postea appellatus est Augustus. Huic adolescenti Cæsari, ut ejus potentia contra Antonium nutritur, Cicero favebat; sperans eum depulsa & oppressa Antonii dominatione instauraturum reipublicam libertatem, usque adeo cæcus atque improvidus futurorum, ut ille ipse juvenis, ejus dignitatem ac potestatem fovebat, & eundem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordie passionem permetteret, & ipsam libertatem reipublicam, pro qua multum ille clamaverat, ditioni propriæ subjugaret.

CAPUT XXXI.

Quod impudenter presentia incommoda Christo imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tanta clades eo tempore quo colebantur existerint.

DEos suos accusent de tantis malis, qui nostro Christo ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando illa mala fiebant, calebant aræ numinum, Sabæo ture fertisque recentibus hababant, clarebant sacerdotia, sana renidebant, sacrificabatur, ludebatur, furebatur in templis, quando passim tantus civium sanguis a civibus non modo in ceteris locis, verum inter ipsa quoque deorum altaria fundebatur. Non elegit templum, quo confugeret Tullius; quia frugius insultant Christianis temporibus, aut ad loca Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut viverent, etiam ipsi Barbari deduxerunt. Illud scio, & hoc mecum quisquis sine studio partium judicat, facillime agnoscit, (ut omittam cetera quæ multa commemoravi, &

(a) Vind. Am. & Lov. *diruerent*. MSS. vero *dirueret*. Er. *diruerit*.

(b) *Masiniæ*, tamen jam objerat, regnum dicitur, quod ipsi pro maximis meritis a populo Romano datum Micipsa filius ejus tum gubernabat.

alia multo plura quæ commemorare longum putavi) si humanum genus ante bella Punica reciperet Christianam disciplinam, & consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis bellis Europam Africamque contrivit; nullus talium, quales nunc patimur, nisi Christianæ religioni illa mala tribuisset. Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum adinet ad Romanos, si Christianæ religionis receptionem & diffamationem vel irruptio illa Gallorum, vel Tiberini fluminis igniumque illa depopulatio, vel quod cuncta mala præcedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam alia, quæ usque adeo incredibilia acciderunt, ut inter prodigia numerarentur, si Christianis temporibus accidissent, quibus ea, nisi Christianis hominibus, tamquam crimina objicerent? Omitto quippe illa; quæ magis fuerunt mira quam noxia, * boves locustas, * infantes nondum natos de uteris matrum quadam verba clamasse, volasse serpentes, ferminas & gallinas, & homines in masculinum sexum fuisse conversas: & cetera hujusmodi, quæ in eorum libris non fabulosis, sed historicis, seu vera seu falsa sint, non inferunt hominibus perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra, cum pluit creta, cum pluit lapidibus, non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus; hæc profecto etiam graviter lædere potuerunt. Legimus apud eos Ætnæ ignibus ab ipso montis vertice usque ad litus proximum decurrentibus ita feruisse mare, ut rupes exurerentur, & pices navium solverentur. Hoc utique non leviter noxium fuit, quamvis incredibiliter mirum. Eodem rursus æstu ignium tanta vi favillæ scripserunt oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta obruta & oppressa (a) dirueret: qua calamitate permoti, misericorditer ejusdem anni tributum ei relaxare Romani. * Locustarum etiam in Africa multitudinem prodigii similem fuisse, cum jam esset populi Romani provincia, litteris mandaverunt: consumtis enim fructibus foliisque lignorum ingenti atque inestimabili nube in mare dicunt esse dejectam: qua mortua redditæque litoribus, atque hinc aere corrupto, tantam ortam pestilentiam, ut in solo regno (b) Masiniæ octingenta hominum millia perisse referantur, & multo amplius in terris litoribus proximis. Tunc Uticæ ex triginta millibus (c) juniorum, quæ ibi erant, decem remansisse confirmant. Talis itaque vanitas, qualem ferimus, eique respondere compellimur, quid horum non Christianæ religioni tribueret, si temporibus Christianis videret? Et tamen diis suis non ista tribuunt: quorum ideo cultum requirunt, ne ista vel minora patiantur, cum ea majora pertulerint a quibus antea colebantur.

G 2

LI-

(c) Vind. Am. & Er. *virorum*. Triginta millia erant milium, apud Uticam ad præsidium totius Africa ordinata, teste Orosio, qui eodem Augustino consentiens vocat juniores. Mox infra vetus Corbejenis codex & alii quidam MSS. habent, *decem millia remansisse*.

LIBER (a) QUARTUS.

In quo probatur amplitudinem Romani imperii ac diuturnitatem adscribendam esse non Jovi diisve Paganorum, quibus singulis vix singula res, & infima quæque committenda credebantur officia, sed uni vero Deo felicitatis auctori, cujus potestate ac judicio regna terrena constituuntur atque servantur.

CAPUT I.

De his quæ primo volumine disputata sunt.

DE Civitate Dei dicere exorsus, prius respondendum putavi ejus inimicis, qui terrena gaudia consecretantes, rebusque fugacibus inhiantes, quidquid in eis triste, misericordia potius admonentis Dei, quam punientis severitate patiuntur, religioni increpitant Christianæ, quæ una est salubris & vera religio. Et quoniam cum sit in eis etiam vulgus indoctum, velut doctorum auctoritate in odium nostrum gravius irritantur, existimantibus imperitis, ea quæ suis temporibus insolite acciderunt, per alia retro tempora accidere non solere; eorumque opinionem, etiam iis qui eam falsam esse noverunt, ut adversum nos justa murmura habere videantur, suæ scientiæ dissimulatione firmantibus: de libris quos auctores eorum ad cognoscendam præteritorum temporum historiam memoriæ mandaverunt, longe aliter esse quam putant, demonstrandum fuit; & simul docendum, deos falsos quos vel palam colebant, vel occulte adhuc colunt, eos esse immundissimos spiritus & malignissimos ac fallacissimos demones; usque adeo ut aut veris, aut fictis etiam, suis tamen criminibus delectentur; quæ sibi celebrari per sua festa voluerunt; ut a perpetrandis damnabilibus factis humana revocari non possit infirmitas, dum ad hæc imitanda velut divina præbetur auctoritas. Hæc non ex nostra conjectura probavimus, sed partim ex recenti memoria, quia & ipsi vidimus talia ac talibus numinibus exhiberi; partim ex litteris eorum, qui non tamquam in contumeliam, sed tamquam in honorem deorum suorum ista conscripta posteris reliquerunt: ita ut vir doctissimus Varro apud eos Varro & gravissimæ auctoritatis, cum rerum humanarum atque divinarum dispersitos faceret libros, alios humanis, alios divinis, pro sua cujusque rei dignitate distribuens, non saltem in rebus humanis, sed in rebus divinis poneret ludos scenicos: cum utique, si tantummodo boni & honesti homines in civitate essent, nec in rebus humanis ludi scenici esse debuissent. Quod profecto non auctoritate sua fecit, sed quoniam eos Romæ natus & educatus in divinis rebus invenit. Et quoniam in fine primi libri, quæ deinceps dicenda essent breviter posuimus, & ex his quædam in duobus consequen-

tibus diximus, expectationi legentium quæ restant reddenda cognoscimus.

CAPUT II.

De his quæ libro secundo & tertio continentur.

PROMISERAMUS ergo quædam nos esse dicturos adversus eos, qui Romanæ reipublicæ clades in religionem nostram referunt, & commemoraturos quæcumque & quantacumque occurrere potuissent, vel satis esse viderentur, mala, quæ illa civitas pertulit, vel ad ejus imperium provinciæ pertinentes, ante quam eorum sacrificia prohibita fuissent: quæ omnia procul dubio nobis tribuerent, si jam vel illis claret nostra religio, vel ita eos a sacris (b) sacrilegis prohiberet. Hæc in secundo & tertio libro satis, quantum existimo, absolvimus: in secundo agentes de malis morum, quæ mala vel sola, vel maxima deputanda sunt; in tertio autem de his quæ stulti sola perpeti exhorrent, corporis videlicet externarumque rerum, quæ plerumque patiuntur & boni. Illa vero mala non dico patienter, sed libenter habent, quibus ipsi fiunt mali. Et quam pauca dixi de sola ipsa civitate atque ejus imperio? nec inde omnia usque ad Cæsarem Augustum. Quid si commemorare voluissim, & exaggerare illa mala, quæ non sibi invicem homines faciunt, sicut sunt vastationes everfionesque bellantium, sed ex ipsius mundi elementis terrenis accidunt rebus? quæ uno loco Apuleius breviter stringit in eo libro quem de Mundo scripsit, * terrena omnia dicens mutationes, conversiones atque interitus habere. Namque immodicis tremoribus terrarum, ut verbis ejus utar, dissiluisse humum, & interceptas urbes cum populis, dicit: tur: scilicet abruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones: illas etiam quæ prius fuerant continentes, hospitibus atque advenis fluctibus insulatas; aliasque desidia maris pedestri accessu pervias factas: ventis ac procellis everfas esse civitates: incendia de nubibus emicasse, quibus Orientis regiones conflagratæ perierunt; & in Occidentis plagis scaturigines quasdam ac proluviones easdem strages dedisse. Sic ex Ætnæ verticibus quondam effusis crateribus, divino incendio per declivia torrentis vice flammarum flumina ecuruisse. Si hæc atque hujusmodi, quæ habet historia, unde possem, colligere voluissim, quantam finissem quæ illis temporibus evenerunt, ante quam

* Scri-
ptus an-
415.

* Hæc
sententia in
Apuleio
reperi-
tur: scilicet
quantitas
minimo.

quam Christi nomen (a) illa istorum vana & veræ salutis perniciofa comprimeret? Promiseram me etiam demonstraturum, quos eorum mores, & quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in quibus potestate sunt regna omnia; quamque nihil eos adjuverint hi quos deos putant, & potius quantum decipiendo & fallendo nocuerint: unde nunc mihi video esse dicendum, & magis de incrementis imperii Romani. Nam de noxia fallacia demonum, quos velut deos colebant, quantum malorum invexerit moribus eorum, in secundo maxime libro non pauca jam dicta sunt. Per omnes autem absolutos tres libros, ubi opportunum visum est, commendavimus etiam in ipsis bellicis malis quantum solationum Deus per Christi nomen, cui tantum honoris Barbari detulerunt præter bellorum morem, bonis malisque contulerit, quomodo, qui facit solem suum oriri super bonos & malos, & pluit super justos, & injustos.

Matth.
5. 45.

CAPUT III.

An latitudo imperii, quæ non nisi bellis adquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit, sive felicitum.

JAM itaque videamus quale sit, quo tantam latitudinem ac diuturnitatem imperii Romani illis diis audent tribuere: quos etiam per turpium ludorum obsequia & per turpium hominum ministeria se honeste coluisse contendunt. Quamquam prius vellem paululum inquirere, quæ sit ratio, quæ prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus & in sanguine civili, vel hostili, tamen humano, cum tenebroso timore & cruenta cupiditate versantium, (b) ut vitrea lætitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur horribilius ne repente frangatur, de imperii magnitudine ac latitudine velle gloriari. Hoc ut facilius dijudicetur, non vanescamus inani ventositate jactati, atque obtundamus intentionis aciem altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos, regna, provincias: sed duos constituamus homines; (Nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis & regni, quantalibet terrarum occupatione latissimi) quorum duorum hominum, pauperem unum, vel potius mediocrem; alium prædivitem cogitemus: sed divitem timoribus anxium, maioribus tabescentem, cupiditate flagrantem, numquam securum, semper inquietum, perpetuis inimicitiarum contentionibus anhelantem, augmentem sane his miseris patrimonium suum in immensum modum, atque illis augmentis curas quoque amarissimas aggerantem; mediocrem vero illum re familiarari parva atque succincta sibi sufficientem, carissimum suis, cum cognatis, vicinis, amicis

Collatio
divitis
cupidi
& pau-
peris
tran-
quilli.

(a) MSS. ulla istorum vana.

(b) Editi, ut vitrea lætitia eorum comparetur. At melioris notæ MSS. omisso eorum, habent ut vitrea lætitia com-

dulcissima pace gaudentem, pietate religiosum, benignum mente, sanum corpore, vita parcum, moribus castum, conscientia securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, ut audeat dubitare quem præferat. Ut ergo in his duobus hominibus, ita in duabus familiis, ita in duobus populis, ita in duobus regnis regula sequitur æquitatis: qua vigilanter adhibita, si nostra intentio corrigatur, facillime videbimus ubi habitet vanitas, & ubi felicitas. Quapropter si verus Deus colatur, eique sacris veracibus & bonis moribus serviatur, utile est ut boni longelateque diu regnent. Neque hoc tam ipsis, quam illis utile est, quibus regnant. Nam quantum ad ipsos pertinet, pietas & probitas eorum, quæ magna dona Dei sunt, sufficit eis ad veram felicitatem, qua & ista vita bene agatur, & postea percipiatur æterna. In hac ergo terra regnum bonorum, non tam illis præstatur, quam rebus humanis. Malorum vero regnum magis regnantibus nocet, qui suos animos vastant scelerum majore licentia: his autem qui eis serviendo subduntur, non nocet nisi iniquitas propria. Nam justis quidquid malorum ab iniquis dominis irrogatur, non est poena criminis, sed virtutis examen. Proinde bonus etiam si serviat, liber est: malus autem etiam si regnet, servus est; nec unius hominis, sed quod est gravius, tot dominorum, quot vitiorum. De quibus vitiiis cum ageret Scriptura divina: *A quo enim quis, inquit, devictus est, huic & servus adductus est.*

2. Petri
2. 19.

CAPUT IV.

Quam similia sint latrocinii regna absque justitia.

REMOTA itaque justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia & ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna? Manus (c) & ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis adstringitur, placiti lege præda dividitur. Hoc malum si in tantum perditorum hominum accessibus crescit, ut & loca teneat, sedes constituat, civitates occupet, populos subjuget, evidentius regni nomen assumit, quod ei jam in manifesto confert non ademta cupiditas, sed addita impunitas. Eleganter enim & veraciter Alexandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. * Nam cum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur, ut mare haberet infestum: ille libera contumacia, Cic. 3. de Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum: sed quia id ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator.

* Refert
Nonius
Marc. ex
Cic. 3. de
republi-
ca.

CAPUT V.

De fugitivis gladiatoribus, quorum potentia similis fuerit regie dignitatis.

PROINDE omitto querere quales Romulus congregaverit, quoniam multum eis consultum est, ut ex illa vita dato sibi confortio civita-

vita-

paretur, id est adquiratur.

(c) Sic MSS. At Lov. Magus etenim ipsa hominum est, cum imperio &c.

(a) Quarti hujus & quinti de Civitate Dei libri meminit Augustinus in epistola 169. ad Evodium sub finem anni 415. scripta, eodemque ipso anno inchoatos & perfec-

ctos a se hos duos libros testatur num. 1. & 13.
(b) Lov. sacrilegis. Dissentiunt ceteri libri.

vitatis, poenas debitas cogitare desisterent, quorum metus eos in maiora facinora propellebat; ut deinceps pacatior essent rebus humanis. Hoc dico, quod ipsum Romanum imperium, jam magnum multis gentibus subjugatis ceterisque terribile, acerbè sensit, graviter timuit, non parvo negotio devitandæ ingentis cladis (a) oppressit;

* Liv. quando paucissimi gladiatores in Campania de ludo fugientes, exercitum magnum compararunt, tres duces habuerunt, Italiam latissime & crudelissime vastaverunt. Dicant quis istos deus adjuverit, ut ex parvo & contemptibili latrocinio pervenirent ad regnum, tantis jam Romanis viribus arcibusque metuendum. An quia non (b) diu fuerunt, ideo divinitus negabuntur adjuti? Quasi vero ipsa cujuslibet hominis vita diuturna est. Isto ergo pacto neminem dii adjuvant ad regnandum, quoniam singuli quique cito moriuntur: nec beneficium deputandum est, quod exiguo tempore in unoquoque homine, ac per hoc singillatim utique in omnibus vice vaporis evanescit. Quid enim interest eorum qui sub Romulo deos coluerunt, & olim sunt mortui, quod post eorum mortem Romanum tantum crevit imperium; cum illi apud inferos causas suas agant: utrum bonas, an malas, ad rem præsentem non pertinet. Hoc autem de omnibus intelligendum est, qui per ipsum imperium (quamvis decedentibus succedentibusque mortalibus in longa spatia protendatur) paucis diebus vitæ suæ cursum raptimque transferunt, actuum suorum farcinas bajulantes. Sin vero etiam ipsa brevissimi temporis beneficia deorum adiutorio tribuenda sunt, non parum adjuti sunt illi gladiatores, qui servilis conditionis vincula ruperunt, fugerunt, evaserunt, exercitum magnum & fortissimum collegerunt, obediens regum suorum consiliis & iussis, multum Romanæ celsitudini metuendi, & aliquot Romanis imperatoribus insuperabiles multa ceperunt: potiti sunt victoriis plurimis, uti voluptatibus quibus voluerunt; quod suggestit libido, fecerunt: postremo donec vincerentur, quod difficillime est factum, sublimes regnantesque vixerunt. Sed ad maiora veniamus.

CAPUT VI.

De cupiditate Nini regis, qui ut latius dominaretur, primus intulit bella finitimis.

JUSTINUS qui Græcam, vel potius peregrinam, Trogum Pompeium secutus, non Latine tantum, sicut ille, verum etiam breviter scripsit

(a) Editi, *oppressum*. At MSS. *oppressit*: ut sensus sit, istud belli servilis monstrum fuisse a Romano imperio oppressum, non facili negotio.

(b) Anno belli servilis tertio deleti sunt a M. Licinio Crasso.

(c) MSS. omittunt, *arbitria principum pro legibus erant*. factum Medorum, qui Sardanapalum vicit, translato scripto anno quo apud Latinos Proca Amulii & Numitoris pater, avus autem Rhea Sylvie matris Romuli regnare cepit, contigisse dicit Orosius. Porro imperium penes Medos fuit annis 350. usque ad regem Astiagem. Tum vero per Cyrum Cambyis filium ad Persas translatus est,

historiam, opus librorum suorum sic incipit: Principio rerum gentium nationumque imperium penes reges erat, quos ad fastigium huius maiestatis non ambitio popularis, sed spectata inter bonos moderatio provehebat. Populi nullis legibus tenebantur: (c) arbitria principum pro legibus erant. Fines imperii tueri magis quam proferre mos erat: intra suam cuique patriam regna finiebantur. Primus omnium Ninus rex Assyriorum veterem & quasi avitum gentibus morem nova imperii cupiditate mutavit. Hic primus intulit bella finitimis, & rudes adhuc ad resistendum populos ad terminos usque Libyæ perdomuit. Et paulo post: Ninus, inquit, magnitudinem quæsitæ dominationis continua possessione firmavit. Domitis igitur proximis, cum accessione virium fortior ad alios transiret, & proxima quæque victoria instrumentum sequentis esset, totius Orientis populos subegit. Quilibet autem fide rerum vel iste, vel Trogius scripserit; nam quædam illos fuisse mentitos, aliæ fidei litteræ ostendunt; constat tamen & inter alios scriptores, regnum Assyriorum a Nino rege fuisse longe lateque porrectum. Tam diu autem perseveravit, ut Romanum nondum sit ejus ætatis. Nam sicut scribunt qui chronicam historiam persecuti sunt, mille ducentos & quadraginta annos ab anno primo quo Ninus regnare cepit, permansit hoc regnum, donec transferretur ad Medos. Inferre autem bella finitimis, & inde in cetera procedere, ac populos sibi non molestos sola regni cupiditate contere & subdere, quid aliud quam grande latrocinium nominandum est?

CAPUT VII.

An regna terrena inter profectus suos atque defectus deorum vel juventur vel deserantur auxilio.

SI nullo deorum adiutorio tam magnum hoc regnum & prolixum fuit, quare diis Romanis tribuitur Romanum regnum locis amplum temporibusque diuturnum? Quæcumque enim causa est illa, eadem est etiam ista. Si autem & illud deorum adiutorio tribuendum esse contendunt, quæro quorum? Non enim aliæ gentes, quas Ninus domuit & subegit, alios tunc colebant deos. Aut si proprios habuerunt Assyrii, quasi peritiores fabros imperii construendi atque servandi, numquidnam mortui sunt, quando & ipsi imperium perdiderunt, aut mercede non sibi reddita, vel alia promissa majore, ad (d) Me-

stetique penes Persas anni 230. usque ad Alexandrum Philippi filium. Huius regnum brevissimum tempore dicit Augustinus, vel quia ille annos post eversum Persarum regnum paucos imperavit, vel quia Macedoniam seu Græcam imperium ab Alexandro conditum anno ante Christum 331. vix servarunt successores ejus usque ad Seleucum & Antiochum fratres, id est, ad annum ante Christum fere 246. quo tempore usurpato per Arsacem principatu regnum Parthorum exortum est. Hoc autem mansit usque ad annum post Christum circiter 226. Alexandri Severi Caesaris 5. quo Artaxerxes Persa devictis Parthis Persarum instauravit imperium, quod etiam ætate Augustini durabat.

Regni
iusti
ac mo-
derati
ti for-
ma.

* Euse-
bius.

Bello
impe-
rium au-
gere,
grande
latroci-
nium.

Medos transire maluerunt, atque inde rursus ad Persas, Cyro invitante & aliquid commodius pollicente? Quæ gens non angustis Orientis finibus, post Alexandri Macedonis regnum magnum locis, sed brevissimum tempore, in suo regno adhuc usque perdurat. Hoc si ita est, aut infideles dii sunt, qui suos deserunt, & ad hostes transeunt; quod nec homo fecit Camillus, quando victor & expugnator adversissimæ civitatis, Romæ, cui vicerat, sensit ingratis, quam tamen postea oblitus injuriæ, memor patriæ, a Gallis iterum liberavit: aut non ita fortes sunt, ut deos esse fortes decet, qui possunt humanis vel consiliis vel viribus vinci. Aut si cum inter se belligerant, non dii ab hominibus, sed dii ab aliis diis forte vincuntur, qui sunt quarumque proprii civitatum; habent ergo & ipsi inter se inimicitias, quas pro sua quisque parte suscipiunt. Non itaque deos suos debuit colere civitas magis, quam alios a quibus adjuvantur sui. Postremo quoquo modo se habeat deorum iste vel transitus, vel fuga, vel migratio, vel in pugna defectio, nondum illis temporibus atque in illis terrarum partibus Christi nomen fuerat prædicatum, quando illa regna per ingentes bellicas clades amissa atque translata sunt. Nam si post mille ducentos & quod excurrit annos, quando regnum Assyrii ablatum est, jam ibi Christiana religio aliud regnum prædicaret æternum, & deorum falsorum cultus sacrilegus inhiheret; quid aliud gentis illius vani homines dicerent, nisi regnum quod tam diu conservatum est, nulla alia causa nisi suis religionibus desertis & illa recepta perire potuisse? In qua voce vanitatis quæ poterat esse, isti attendant speculum suum; & similia conqueri, si ullus in eis pudor est, erubescant. Quamquam Romanum imperium afflictum est potius, quam mutatum; quod & aliis ante Christi nomen temporibus ei contigit: & ab illa est afflictione recreatum; quod nec istis temporibus desperandum est. Quis enim de hac re novit voluntatem Dei?

CAPUT VIII.

Quorum deorum presidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.

DEINDE quæramus, si placet, ex tanta deorum turba, quam Romani colebant, quem potissimum, vel quos deos credant illud imperium dilataste atque servasse. Neque enim in hoc tam præclaro opere & tantæ plenissimo dignitatis audent aliquas partes deæ (a) Cloacinæ tribuere; aut Volupie, quæ a voluptate appel-

lata est; aut Libentinæ, cui nomen est a libidine; aut (b) Vaticanæ, qui infantum vagitibus præsidet; aut Cuninæ, quæ cunas eorum administrat. Quando autem possunt uno loco libri huius commemorari omnia nomina deorum, aut dearum, quæ illi grandibus voluminibus vix comprehendere potuerunt, singulis rebus propria dispartientes officia numinum? Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt; sed rurâ deæ Rusinæ, juga montium deo Jugatino; collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam præfecerunt. Nec saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire, cui semel segetes commendarent: sed sata frumenta quam diu sub terra essent, præpositam voluerunt habere deam Sejam; cum vero jam essent super terram & segetem facerent, deam Segetiam; frumentis vero collectis atque reconditis, ut tuto fervarentur, deam Tutilinam præposuerunt. Cui non sufficere videretur illa Segetia, quam diu seges ab initiis herbis usque ad aristas aridas deorum multitudinem amantibus, ut anima misera demoniorum turbæ prostitueretur, unius Dei veri castum dedignata complexum. Præfecerunt ergo Proserpinam frumentis germinanti-
bus, geniculis nodisque culmorum deum Nodotum, involumentis folliculorum deam Volutinam; cum folliculi patefuerunt, ut spica exeat, deam (c) Patelanam; cum segetes novis aristis æquantur, quia veteres æquare hostire dixerunt, deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Floram, lætescentibus (d) deam Lacturnam, maturescentibus deam (e) Matutam; cum runcantur, id est, a terra auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia commemorare, quia me piget quod illos non pudet. Hæc autem paucissima ideo dixi, ut intelligeretur nullo modo eos dicere audere ista numina imperium constituisse, auxisse, conservasse Romanum, quæ ita suis quæque adhibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul & segetibus & arboribus non licebat? Quando de armis Cunina cogitaret, cujus præpositura parvulorum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodotus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicæ, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suæ ponit ostiarium, & quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, (f) Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul & cardinem limenque servare.

CA-

(a) Lov. & probæ notæ MSS. *Cluacina*. Alii veteres libri cum Vind. Am. & Er. *Cloacina*. Lactantius l. 1. de falsa relig. c. 20. *Cloacina simulacrum*, inquit, in cloaca maxima repertum Tatiis (is est qui regnavit cum Romulo) consecravit, & quia cuius esset effigies ignorabat, ex loca illi nomen imposuit. Consentit Cyprianus de Idololorum vanitate, & ipse August. infra c. 23. Fuit & Venus *Cluacina* dicta, a cluere, quod est purgare, de qua Plin. l. 15. c. 29. (b) Editiones Vind. Am. Er. & aliquot MSS. *Vagitino*.

(c) Sic MSS. At editi, *Patelenam*.

(d) Vind. Am. & Lov. *deam Lacturnam*. Sed veteribus libris, quos isthic sequimur, favet Servius in Georg. 1. *Lactantem deum*, non *deam*, ex Varrone appellans.

(e) Vind. Am. & Er. *Maturam*. At meliores MSS. cum Lov. *Matutam*.

(f) *Cardeam* habent libri omnes. *Carnam* mallet Lud. Vives. Eadem ipsa *Carna* & *Crane* vocatur ab Ovidio 6. Fast.

CAPUT IX.

An imperii Romani amplitudo & diuturnitas Jovi fuerit adscribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur.

OMISSA igitur ista turba minorum deorum, vel aliquantum intermissa, officium majorum deorum debemus inquirere, quo Roma tam magna facta est, ut tamdiu tot gentibus imperaret. Nimirum ergo Jovis hoc opus est. Ipsum enim deorum omnium deorumque regem (a) esse volunt: hoc ejus indicat sceptrum, hoc in alto colle Capitolium. De isto deo, quamvis a Poeta, dictum convenientissime prædicant, * Jovis omnia plena. Hunc Varro credit etiam ab his coli, qui unum Deum solum sine simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari. Quod si ita est, cur tam male tractatus est Romæ, (sicut quidem & in ceteris gentibus) ut ei fieret simulacrum? Quod ipsi etiam Varroni ita displicet, ut cum tantæ civitatis perversa consuetudine premeretur, nequaquam tamen dicere & scribere dubitaret, quod hi qui populis instituerunt simulacra, & metum demerunt, & errorem addiderunt?

CAPUT X.

Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus præfecerunt.

CUR illi etiam Juno uxor adjungitur, quæ dicitur soror & conjux? Quia Jovem, inquit, in æthere accipimus, in aere Junonem; & hæc duo elementa conjuncta sunt, alterum superius, alterum inferius. Non est ergo ille de quo dictum est, Jovis omnia plena; si aliquam partem implet & Juno. An uterque utrumque implet, & ambo isti conjuges & in duobus istis elementis, & in singulis simul sunt? Cur ergo æther datur Jovi, aer Junoni? Postremo (b) ipsi duo satis essent: quid est quod mare Neptuno tribuitur, terra Plutoni? Et ne ipsi quoque sine conjugibus remanerent, additur Neptuno Salacia, Plutoni Proserpina. Nam sicut inferiorem cæli partem, id est, aerem, inquit, Juno tenet; ita inferiorem maris Salacia, & terræ inferiorem Proserpina. Quærent quemadmodum fariant fabulas, nec inveniunt. Si enim hæc ita essent, tria potius elementa mundi esse, non quatuor, eorum veteres proderent, ut singula deorum conjugia singulis dividerentur elementis. Nunc vero omni modo affirmaverunt, aliud esse ætherem, aliud aerem. Aqua vero sive superior, sive inferior, utique aqua est: puta quia dissimilis, numquid in tantum ut aqua non sit? Et inferior terra, quid aliud potest esse quam terra, quantalibet diversitate distincta? Deinde ecce jam totus in his quatuor vel tribus elementis corporeus completus est mundus, Minerva ubi erit? quid tenebit? quid implebit? Simul enim cum his in Capitolio constituta est, cum ista filia non sit

amborum. Aut si ætheris partem superiorem Minervam tenere dicunt, & hac occasione fingere poetas quod de Jovis capite nata sit; cur non ergo ipsa potius deorum regina deputatur, quod sit Jove superior? An quia indignum erat præponere patri filiam? Cur non de Jove ipso erga Saturnum justitia ista servata est? An quia victus est? Ergo pugnarunt? Absit, inquit: fabularum est ista garrulitas. Ecce fabulis non credatur, & de diis sentiantur meliora: cur ergo non data est patri Jovis, etsi non sublimior, æqualis certe sedes honoris? Quia Saturnus, inquit, temporis longitudo est. Tempus igitur colunt, qui Saturnum colunt, & rex deorum Jupiter insinuatur natus ex tempore. Quid enim indignum dicitur, cum Jupiter & Juno nati dicuntur ex tempore, si cælum est ille & illa terra, cum facta sint utique cælum & terra? Nam hoc quoque in libris suis habent eorum docti atque sapientes: neque de figmentis poeticis, sed de philosophorum libris a Virgilio dictum est:

Georg. 2.

Tum pater omnipotens fecundis imbris æther conjugis in lætæ gremium descendit, id est, in gremium telluris aut terræ. Quia & hic aliquas differentias volunt esse, atque in ipsa terra aliud (c) Terram, aliud Tellurem, aliud Tellumonem putant. Et hos omnes deos habent suis nominibus appellatos, suis officiis distinctos, suis aris sacrisque veneratos. Eandem terram etiam matrem deorum vocant: ut jam poetæ tolerabiliora confingant, si secundum istorum non poeticos, sed sacrorum libros, non solum Juno soror & conjux, sed etiam mater est Jovis. Eandem terram Cererem, eandem etiam Vestam volunt: cum tamen sapius Vestam non nisi ignem esse perhibeant, pertinentem ad focos, sine quibus civitas esse non potest; & ideo illi virgines solere servire, quod sicut ex virgine, ita nihil ex igne nascatur. Quam totam aboleri vanitatem & extinguere utique ab illo oportuit, qui est natus ex virgine. Quis enim ferat, quod cum tantum honoris & quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescunt etiam Venerem dicere, ut vanescat in ancillis ejus honorata virginitas? Si enim Vesta Venus est, quomodo ei rite virgines a Venereis operibus abstinendo servierunt? An Veneres duæ sunt, una virgo, altera mulier? An potius tres, una virginum, quæ etiam Vesta est, alia conjugatarum, alia meretricum? Cui etiam Phœnices donum dabant de prostitutione filiarum, ante quam jungerent eas viris. Quæ illarum est matrona Vulcani? Non utique virgo, quoniam habet maritum. Absit autem ut meretrice, ne filio (d) Junonis & cooperario Minervæ facere videamur injuriam. Ergo hæc ad conjugatas intelligitur pertinere: sed eam nolumus imitari in eo quod fecit illa cum Marte. Rursus, in-

a vi activa, quasi marem appellabant. V. infra l. 7. cap. 23.
(d) Vulcano junonis ex Jove filio, Minervæ autem artium deæ cooperario, quia instrumentis artium cudendis præfecto. V. Platonem in Critia.

inquirunt, ad fabulas redis. Quæ ista justitia est, nobis succensere, quod talia dicimus de diis eorum; & sibi non succensere, qui hæc in theatris libentissime spectant crimina deorum suorum? Et quod esset incredibile, nisi contestatissime probaretur, hæc ipsa theatrica crimina deorum suorum in honorem instituta (a) sunt eorundem deorum.

CAPUT XI.

De multis diis, quos doctores Paganorum unum eundemque Jovem esse defendunt.

QUOTQUOT (b) libet igitur physicis rationibus & disputationibus asserant: modo sit Jupiter corporei hujus mundi animus, qui universam istam molem ex quatuor, vel quot eis placet, elementis constructam atque compactam implet & movet; modo inde suas partes sorori & fratribus cedat; modo sit æther, ut aerem Junonem subterfusam desuper amplectatur; modo totum simul cum aere sit ipse cælum, terram vero tamquam conjugem eandemque matrem (quia hoc in divinis turpe non est) fecundis imbris & seminibus fetet; modo autem (ne sit necesse per cuncta discurrere) deus unus de quo multi a poeta nobilissimo dictum putant:

Virgil.
Georg. 4.

Deum namque ire per omnes Terrasque, tractusque maris, cælumque profundum:

ipse in æthere sit Jupiter, ipse in aere Juno, ipse in mari Neptunus, in inferioribus etiam maris ipse Salacia, in terra Pluto, in terra inferiore Proserpina, in focis domesticis Vesta, in fabrorum fornace Vulcanus, in sideribus sol & luna & stellæ, in divinantibus Apollo, in merce Mercurius, in Jano (c) initiator, in Termino terminator, Saturnus in tempore, Mars & Bellona in bellis, Liber in vineis, Ceres in frumentis, Diana in silvis, Minerva in ingeniis: ipse sit postremo etiam in illa turba quasi plebeiorum deorum: ipse præsit nomine Liberi virorum seminibus, & nomine Liberæ feminarum: ipse sit (d) Diespiter, qui partum perducit ad diem; ipse sit dea Mena, quam præfecerunt menstruis feminarum; ipse ferat nascitibus, excipiendo eos sinu terræ, & vocetur Opis; ipse in vagitu os aperiat, & vocetur deus Vaticanus: ipse levet de terra, & vocetur dea Levana; ipse cunas tueatur, & vocetur dea Cumina: non sit alius, sed ipse in dea-

(a) Editi, instituta esse: dissentientibus MSS.
(b) MSS. pauci, Quotlibet. Plerique, Quodlibet.
(c) Observat Lud. Vives legi aliis in libris janitor. In omnibus tamen quos inspicimus est initiator.
(d) MSS. plures Diespiter. Alii, Dispater, vel Disfater.
(e) Carmentes apud Agellium lib. 16. c. 16. duæ, Postueræ & Proja nominatæ.
(f) Vind. Am. & Er. Edulica.
(g) Ita in MSS. hic & infra c. 16. In editis vero, Strenua.
(h) Vetus codex Faur. in interlineari spatio addit, post xv. annos. Glossema non ineptum. Prætextam enim vocabant togam purpura circumtextam, qua non magistratus tantum, sed etiam pueri utebantur usque ad pubertatem,

bus illis, quæ fata nascentibus canunt, & vocantur (e) Carmentes: præsit fortuitis, voceturque Fortuna: in diva Rumina mammam parvulo immulgeat, quia rumam dixerunt veteres mammam; in diva Potina potionem ministret; in diva (f) Educa escam præbeat: de pavore infantum Paventia nuncupetur; de spe quæ venit, Venilia; de voluptate Volupia; de actu Agenoria; de stimulis, quibus ad nimium actum homo impellitur, dea Stimula nominetur: (g) Strenia dea sit, strenuum faciendo; Numeria, quæ numerare doceat; Camena, quæ canere: ipse sit & Deus Confus, præbendo consilia; & dea Sentia, sententias inspirando: ipse dea Juventas, quæ post (h) prætextam excipiat juvenilis ætatis exordia: ipse sit & Fortuna Barbata, quæ adultos barba induat; quos honorare (i) noluerunt, ut hoc qualecumque numen saltem masculinum deum, vel a barba Barbatum, sicut a nodis Nodotum, vel certe non Fortunam, sed quia barbas habet, Fortunium nominarent: ipse in Jugatino deo conjuges jungat; & cum virgini uxori zona solvitur, ipse invoceatur, & dea (k) Virginienis vocetur: ipse sit (l) Mutunus vel Tutunus, qui est apud Græcos Priapus: si non pudet, hæc omnia quæ dixi, & quæcumque non dixi, (non enim omnia dicenda arbitratus sum) hi omnes dii deæque sit unus Jupiter: sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes ejus, sive virtutes ejus, sicut eis videtur, quibus eum placet esse mundi animum; quæ sententia velut magnorum multumque doctorum est. Hæc si ita sint, (quod quale sit, nondum interrim quæro) quid perderent, si unum Deum colerent prudentiore compendio? Quid enim ejus contemneretur, cum ipse coleretur? Si autem metuendum fuit, ne prætermittæ sive neglectæ partes ejus irascerentur: non ergo ut volunt, velut unius animantis hæc tota vita est, quæ omnes continet deos, quasi suas virtutes, vel membra, vel partes; sed suam quæque pars habet vitam a ceteris separatam, si præter alteram irasci altera potest, & alia placari, alia concitari. Si autem dicitur omnes simul, id est, totum ipsum Jovem potuisse offendi, si partes ejus non etiam singillatim minutatimque colerentur, stulte dicitur. Nulla quippe earum prætermitteretur, cum ipse unus qui habet omnia, coleretur. Nam ut alia omittam, quæ sunt innumerabilia, cum dicunt

H

quo tempore togam virilem induebant.
(i) Editi, voluerit: Melius MSS. noluerunt: referendū ad eos qui adultis Barbatam colendam deam, non deum instituerunt.
(k) Sic MSS. At editi, Virginienis.
(l) Vind. Am. Er. & nonnulli MSS. Mutunus. Lov. cum aliquot etiam MSS. Mutinus. Plerique vero veteres libri, Mutunus: quibus consentit Arnobius lib. 4. & Lactantius lib. 1. de falsa relig. c. 20. Postea Am. & Er. subjiciunt, vel Tutunus. Vind. vel Tutunus. MSS. pauci, vel Tutunus. Omnes prope alii, vel Tutunus. Hoc tamen Lovanienſes Ludovici Vivis conjecturam secuti omiserunt. Arnobius lib. 4. advers. gent. Et quia non supplices Mutuno precumbimus atque Tutuno &c.

(a) Quædam exemplaria, regem completorem volunt.
(b) Editi, Postremo si ipsi duo. Absit si a MSS.
(c) Terram ipsum elementum, Tellurem deam a vi passiva terræ inherente, quasi feminam, & Tellumonem deum

*f. tam. dicunt omnia sidera partes Jovis esse, & omnia vivere atque rationales animas habere, & ideo sine controversia deos esse, non vident quam multos non colant, quam multis ædes non construant, aras non statuunt, quas tamen paucissimis siderum statuendas esse putaverunt, & singillatim sacrificandum. Si igitur irascuntur, qui non singillatim coluntur, non metuunt paucis placatis, toto cælo irato vivere? Si autem stellas omnes ideo colunt, quia in Jove sunt quem colunt, isto compendio possent in illo uno omnibus supplicare. Sic enim nemo irasceretur, cum in illo uno (a) nemo contemneretur, potius quam cultis quibusdam iusta irascendi causa illis, qui prætermissi essent, multo numerosioribus præberetur. præsertim cum eis de superna sede fulgentibus, turpi nuditate distentus præponeretur Priapus.

CAPUT XII.

De opinione eorum, qui Deum animam mundi, & mundum corpus Dei esse putaverunt.

Quid illud, nonne debet movere acutos homines, vel qualescumque homines? Non enim ad hoc ingenii opus est excellentia, ut deposito studio contentionis adtendant, si mundi animus Deus est, eique animo mundus ut corpus est, ut sit unum animal constans ex animo & corpore, atque iste Deus est (b) sinu quodam naturæ in se ipso continens omnia, ut ex ipsius anima, qua vivificatur tota ista moles, vitæ atque animæ cunctorum viventium pro cuiusque (c) nascentis sorte sumantur, nihil omnino remanere, (d) quod non sit pars Dei. Quod si ita est, quis non videat quanta impietas & irreligiositas consequatur, ut quod calcaverit quisque, partem Dei calcet, & in omni animante occidendo, pars Dei trucidetur? Nolo omnia dicere quæ possunt occurrere cogitantibus, dici autem sine verecundia non possunt.

CAPUT XIII.

De his qui sola rationalia animantia partes esse unius Dei asserunt.

SI autem sola animalia rationalia, sicut sunt homines, partes Dei esse contendunt, non video quidem, si totus mundus est Deus, quomodo bestias ab ejus partibus separent? Sed obhæstari quid opus est? De ipso rationali animante, id est homine, quid infelicius credi potest, quam Dei partem vapulare, cum puer vapulat? Jam vero partes Dei fieri lascivas, iniquas, impias, atque omnino damnabiles, quis ferre possit, nisi qui prorsus insanit? Postremo quid irascitur eis, a quibus non colitur, cum a suis partibus non colatur? Restat ergo ut dicant, omnes deos suas habere vitas; sibi quemque vivere, nullum eorum esse partem cuiusquam;

sed omnes colendos, qui cognosci, & coli possunt; quia tam multi sunt, ut omnes non possint. Quorum Jupiter, quia rex præsidet, ipsum credo ab eis putari regnum constituisse, vel auxisse Romanum. Nam si hoc ipse non fecit, quem alium deum opus tam magnum potuisse aggredi credant, cum omnes occupati sint officiis & operibus propriis, nec (e) alter irruat in alterius? A rege igitur deorum regnum hominum potuit propagari & augeri.

CAPUT XIV.

Augmenta regnorum Jovi incongruenter adscribi: cum, si Victoria, ut volunt, dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret.

Hic primum quæro, cur non etiam ipsum regnum deus aliquis est? Cur enim non ita sit, si victoria dea est? Aut quid ipso Jove in hac causa opus est, si Victoria faveat sitque propitia, & semper eat ad illos, quos vult esse victores? Hac dea favente & propitia, etiam Jove vacante vel aliud agente, quæ gentes non subditæ remanerent? quæ regna non cederent? An forte (f) displicet bonis, iniquissima improbitate pugnare, & finitimos quietos nullamque injuriam facientes ad dilatandum regnum bello spontaneo provocare? Plane si ita sentiunt, approbo & laudo.

CAPUT XV.

An congruat bonis latius velle regnare.

VIDEANT ergo ne forte non pertineat ad viros bonos, gaudere de regni latitudine. Iniquitas enim eorum cum quibus iusta bella gesta sunt, regnum adjuvit ut cresceret: quod utique parvum esset, si quies & iustitia finitimorum contra se bellum geri nulla provocaret injuria: ac felicioribus sic rebus humanis omnia regna parva essent concordie vicinitate lætantiæ; & ita essent in mundo regna plurima gentium, ut sunt in urbe domus plurimæ civium. Proinde belligerare & perdomitis gentibus dilatare regnum, malis videtur felicitas, bonis necessitas. Sed quia pejus esset, ut injuriosi justioribus dominarentur, ideo non incongrue dicitur etiam ista felicitas. Sed procul dubio felicitas major est, vicinum bonum habere concordem, quam vicinum malum subjugare bellantem. Mala vota sunt, optare habere quem oderis, vel quem timeas, ut possit esse quem vincas. Si ergo iusta gerendo bella, non impia, non iniqua, Romani imperium tam magnum acquirere potuerunt, numquid tamquam aliqua dea colenda est eis etiam iniquitas aliena? Multum enim ad istam latitudinem imperii eam cooperatam videmus, quæ faciebat injuriosos, ut essent cum quibus iusta bella gererentur, & augeretur imperium. Cur autem & ini-

Imperii
propa-
gatio.

se. Abest posse a MSS.

(e) Lov. ne alter: dissidentibus editis aliis & MSS.

(f) Vind. Am. Er. non displicet. Expuncta est negatio auctoritate MSS.

iniquitas dea non sit, vel externarum gentium, si Pavor & Pallor & Febris dii Romani esse meruerunt? His igitur duabus, id est, aliena iniquitate & dea Victoria, dum bellorum causas iniquitas excitat, victoria eadem bella feliciter terminat, etiam feriato Jove crevit imperium. Quas enim hic partes Jupiter haberet, cum ea quæ possent beneficia ejus putari, dii habentur, dii vocantur, dii coluntur, ipsi pro suis partibus invocantur? Haberet autem hic etiam ille aliquam partem, si regnum etiam ipse appellaretur, sicut appellatur illa Victoria. Aut si regnum munus est Jovis, cur non & victoria munus ejus habeatur? Quod profecto haberetur, si non * lapis in Capitolio, sed verus Rex regum & Dominus dominantium cognosceretur atque coleretur.

* Supra
1.2. c.29.
Apoc. 19.
16.

CAPUT XVI.

Quid fuerit quod Romani omnibus rebus & omnibus motibus deos singulos, deputantes, eadem Quietis extra portas esse voluerunt.

MIROR autem plurimum, quod cum deos singulos singulis rebus & pæne singulis motibus adtribuerent, vocaverunt deam Agnoriam, quæ ad agendum excitaret; deam Stimulam, quæ ad agendum ultra modum stimula- ret; deam Murciam, quæ præter modum non moveret, ac faceret hominem, ut ait (a) Pomponius, murcidum, id est, nimis desidiosum & inactuolum; deam Streniam, quæ faceret strenuum; his omnibus diis & deabus publica sacra facere susceperunt: Quietem vero appellantes, quæ faceret quietum, cum ædem haberet extra portam Collinam, publice illam suscipere noluerunt. Utrum indicium fuit animi inquieti, an potius ita significatum est, qui illam turbam colere perseveraret, non plane deorum, sed demoniorum, cum quietem habere non posse: ad quam vocat verus Medicus, dicens: *Discite a me quia mitis sum, & humilis corde; & invenietis requiem animabus vestris.*

Matth.
11.29.

CAPUT XVII.

An si Jovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit aslari.

AN forte dicunt, quod deam Victoriam Jupiter mittat, atque illa tamquam regi deorum obtemperans, ad quos jussit veniat, & in eorum parte confidat? Hoc vere dicitur, non de illo Jove, quem deorum regem pro sua opinione consingunt; sed de illo vero rege sæculorum, quod mittat non Victoriam, quæ nulla substantia est, sed Angelum suum, & faciat vincere quem voluerit; cujus consilium occultum esse potest, iniquum non potest. Nam si victoria dea est, cur non deus est & triumphus, & victoria jungitur vel maritus, vel frater, vel filius? Talia quippe isti de diis opinati sunt, qualia si poetæ fingerent, atque a nobis exagitarentur; re-

Deus so-
lus vi-
ctoriæ
auctor.

(a) Quis Pomponius sit, ignoratur, an Atticus, an L. Pomp. Attellanarum scriptor, an Gn. Pomp. orator, qui omnes vixerunt cum Cicerone: an qui post Ciceronem fue-

sponderent isti, ridenda esse figmenta poetarum, non veris adtribuenda numinibus: & tamen ipsi non ridebant, cum talia deliramenta non apud poetæ legebant, sed in templis colebant. Jovem igitur de omnibus supplicarent, ei uni tantummodo supplicarent. Non enim quo misisset Victoriam, si dea est & sub illo rege est, posset ei audere resistere, & suam potius facere voluntatem.

CAPUT XVIII.

Felicitatem & Fortunam qui deas putant, quæ ratione (b) discernunt.

Quid quod & Felicitas dea est? Eadem accepit, aram meruit, sacra ei congrua persoluta sunt. Ipsa ergo sola coleretur. Ubi enim ipsa esset, quid boni non esset? Sed quid sibi vult, quod & Fortuna dea putatur, & colitur? An aliud est felicitas, aliud fortuna? Quia fortuna potest esse & mala: felicitas autem si mala fuerit, felicitas non erit. Certe omnes deos utriusque sexus, (si & sexum habent) non nisi bonos existimare debemus. Hoc Plato * dicit, hoc alii philosophi, hoc excellentes reipublicæ populorumque rectores. Quomodo ergo dea fortuna aliquando bona est, aliquando mala? An forte quando mala est, dea non est, sed in malignum dæmonem repente convertitur? Quot sunt ergo deæ istæ? Profecto quotquot homines fortunati, hoc est, bonæ fortunæ. Nam cum sint & alii plurimi simul, hoc est, uno tempore, malæ fortunæ, numquid si ipsa esset, simul & mala esset & bona; his aliud, illis aliud? An illa quæ dea est, semper bona est? Ipsa est ergo felicitas: cur adhibentur duo nomina? Sed hoc ferendum est: solet enim & una res duobus nominibus appellari. Quid diversæ ædes, diversæ aræ, diversæ sacra? Est causa, inquit: quia felicitas illa est, quam boni habent præcedentibus meritis; fortuna vero quæ dicitur bona, sine ullo examine meritorum fortuitu accidit hominibus & bonis & malis, unde etiam fortuna nominatur. Quomodo ergo bona est, quæ sine ullo judicio venit & ad bonos & ad malos? Ut quid autem colitur, quæ ita cæca est, passim in quoslibet incurrens, ut suos cultores plerumque prætereat, & suis contemtoribus hæreat? Aut si aliquid proficiunt cultores ejus, ut ab illa videantur, & amentur; jam merita sequitur, non fortuitu venit. Ubi est ergo definitio illa fortunæ? Ubi est quod a fortuitis etiam nomen accepit? Nihil enim prodest eam colere, si fortuna est. Si autem suos cultores discernit, ut prosit, fortuna non est. An & ipsam, quo voluerit, Jupiter mittit? Colatur ergo ipse solus: non enim potest ei jubenti, & eam quo voluerit mittenti, fortuna resistere. Aut certe istam mali colant, qui nolunt habere merita, quibus possit dea Felicitas invitari.

H 2

CA-

re Pomp. Mela, an Julius Pomp. Tragicus, cujus Quintilianus meminit, an Jurisconsultus. LUD. VIVES.
(b) Sic MSS. At editi, quæ ratione discernunt.

(a) Hic editi addunt, omnibus supplicaretur. Abest a MSS.

(c) Sic omnes MSS. Editi autem, sinus quidam.

(b) Veteres libri, nascenti.

(d) Vind. Am. & Er. remanere potest. Lov. remanere pos-

CAPUT XIX.

De Fortuna muliebri.

TANTUM sane huic, velut numini tribuunt, quam Fortunam vocant, ut simulacrum ejus, quod a matronis dedicatum est, & appellata est Fortuna muliebris, etiam locutum esse memoriam commendaverint; atque dixisse non semel, sed iterum, quod eam rite matronae dedicaverint. Quod quidem si verum sit, mirari nos non oportet. Non enim maligis demonibus etiam sic difficile est fallere, quorum artes atque versutias hinc potius isti advertere debuerunt, quod illa dea locuta est, quae fortuito accidit, non quae meritis venit. Fuit enim Fortuna loquax, & muta Felicitas; & ad quid aliud, nisi ut homines recte vivere non curarent, conciliata sibi Fortuna, quae illos sine ullis bonis meritis faceret fortunatos? Et certe si Fortuna loquitur, non saltem muliebris, sed virilis potius loqueretur, ut non ipsae quae simulacrum dedicaverunt, putarentur tantum miraculum muliebri loquacitate finxisse.

CAPUT XX.

De Virtute & Fide, quas pagani templis & sacris honoraverunt, praetermittentes alia bona, quae similiter colenda fuerunt, si recte aliis divinitas tribuebatur.

VIRTUTEM quoque deam fecerunt: quae quidem si dea esset, multis fuerat praefenda. Et nunc quia dea non est, sed donum Dei est, ipsa ab illo impetretur, a quo solo dari potest, & omnis falsorum deorum turba vanescet. Sed cur & Fides dea credita est, & accepit etiam ipsa templum & altare? Quam quisquis prudenter agnoscit, habitaculum illi se ipsum facit. Unde autem sciunt illi quid sit fides, cuius primum & maximum officium est, ut in verum credatur Deum? Sed cur non suffecerat virtus? Nonne ibi est & fides? Quandoquidem virtutem in quatuor species distribuendam esse viderunt, prudentiam, justitiam, fortitudinem, temperantiam. Et quoniam istae singulae species suas habent, in partibus justitiae fides est: maximumque locum apud nos habet, quicumque scimus quid sit, quod *justus ex fide vivit*. Sed illos miror appetitores multitudinis deorum, si fides dea est, quare aliis tam multis deabus injuriam fecerint, praetermittendo eas, quibus similiter aedes & aras dedicare potuerunt? Cur temperantia dea esse non meruit, cum ejus nomine nonnulli Romani principes non parvam gloriam compararint? Cur denique fortitudo dea non est, quae adfuit Mucio, cum dextera ram porrexit in flammam; quae adfuit Curtio, cum se pro patria in abruptam terram praecipitem dedit; quae adfuit Decio patri, & Decio fi-

lio, cum pro exercitu se voverunt? Si tamen his omnibus vera inerat fortitudo, unde modo non agitur. Quare prudentia, quare sapientia nulla numinum loca meruerunt? An quia in nomine generali ipsius virtutis omnes coluntur? Sic ergo posset & unus Deus coli, cuius partes ceteri dii putantur. Sed in illa una virtute & fides est, & pudicitia, quae tamen extra in aedibus propriis altaria meruerunt.

CAPUT XXI.

Quod (a) dona non intelligentes Dei Virtute saltem & Felicitate debuerint esse contenti.

HAS deas non veritas, sed vanitas fecit. Haec enim veri Dei munera sunt; non ipsae sunt deae. Verumtamen ubi est virtus & felicitas; quid aliud quaeritur? Quid ei sufficit, cui virtus felicitasque non sufficit? Omnia quippe agenda complectitur virtus, omnia optanda felicitas. Si Jupiter, ut haec daret, ideo colebatur; quia si bonum aliquid est latitudo regni atque diuturnitas, ad eandem pertinet felicitatem; cur non intellectum est dona Dei esse, non deas? Si autem putatae sunt deae, saltem alia tanta deorum turba non quaereretur. Consideratis enim officiis deorum dearumque omnium, quae sicut voluerunt pro sua opinione finxerunt, inveniant, si possunt aliquid quod ab aliquo deo praestari possit homini habenti virtutem, habenti felicitatem. Quid doctrinae vel a Mercurio, vel a Minerva petendum esset, cum virtus omnia secum haberet? Ars quippe ipsa bene recteque vivendi, virtus a veteribus definita est. Unde ab eo quod Graece *ars* dicitur virtus, nomen artis Latinos traduxisse putaverunt. Sed si virtus non nisi ad ingeniosum posset venire, quid opus erat deo Catio patre, qui catos, id est acutos faceret, cum hoc posset conferre felicitas? Ingeniosum quippe nasci felicitatis est. Unde etiam si non potuit a nondum nato coli dea Felicitas, ut hoc ei conciliata donaret, conferret hoc parentibus ejus cultoribus suis, ut eis ingeniosi filii nascerentur. Quid opus erat parturientibus invocare Lucinam, cum si adesset felicitas, non solum bene parerent, sed etiam bonos? Quid necesse erat Opi deae commendare nascentes, deo Vaticano vagientes, deae Cuninae jacentes, deae Ruminiae fugientes, deo Statilino stantes, deae Adeonae adcentes, Abeonae abeuntes; deae Menti, ut bonam haberent mentem; deo Volumno & deae Voluminae, ut bona vellet; diis nuptialibus, ut bene conjugarentur; diis agrestibus, ut fructus uberrimos carperent, & maxime ipsi divae Fructesae; Marti & Bellonae, ut bene belligerarent; deae Victoriae, ut vincerent; deo Honori, ut honorarentur; deae Pecuniae, ut pecuniosi essent; deo

ingeniis.

(c) Vind. Am. & nonnulli MSS. diis conjugatibus.

(d) Er. & aliquot MSS. deo Honorino.

deo (a) Aesculano & filio ejus Argentino, ut haberent aream argenteamque pecuniam? Nam ideo patrem Argentini Aesculanum posuerunt, quia prius aerea pecunia in usu esse coepit, post argentea. Miror autem, quod Argentinus non genuit Aurinum, quia & aurea subsecuta est. Quem deum isti si haberent, sicut Saturno Jovem, ita & patri Argentino & avo Aesculano Aurinum praeponerent. Quid ergo erat necesse propter haec bona vel animi, vel corporis, vel externa, tantam deorum turbam colere & invocare; quos neque omnes commemoravi, nec ipsi potuerunt omnibus humanis bonis minutatim singillatimque digestis deos minutos & singulos providere; cum posset magno facillique compendio una dea Felicitas cuncta conferre; nec solum ad bona capienda quisquam alius, sed neque ad depellenda mala quaerere? Cur enim esset invocanda propter fessos diva Fessonia, propter hostes depellendos diva Pellonia, propter agros medicus vel Apollo, vel Aesculapius, vel ambo simul quando esset grande periculum? Nec deus Spinienis, ut spinas ex agris eradicaret; nec dea Rubigo, ut non accederet, rogaretur: una Felicitate praesente & tuente vel nulla mala exorirentur, vel facillime pellerentur. Postremo quoniam de duabus istis deabus Virtute, & Felicitate tractamus, si felicitas virtutis est praemium, non dea, sed Dei donum est: Si autem dea est, cur non dicatur & virtutem ipsam conferre; quandoquidem etiam virtutem consequi felicitas magna est?

CAPUT XXII.

De scientia colendorum deorum, quam a se Varro gloriatur collatam esse Romanis.

QUID ergo est, quod pro ingenti beneficio Varro jactat praestare se civibus suis, quia non solum commemorat deos, quos coli oporteat a Romanis, verum etiam dicit quid ad quemque pertineat? Quomodo nihil prodest, inquit, hominis alicujus medici nomen formamque nosse, & quod sit medicus ignorare: ita dicit nihil prodesse scire, deum esse Aesculapium, si nescias eum valetudini opitulari, atque ita ignores cur ei debeas supplicare. Hoc etiam affirmat alia similitudine, dicens, non modo bene vivere, sed vivere omnino neminem posse, si ignoret quisnam sit faber, quis (c) pictor, quis tector, a quo quid utensile petere possit, quem adiutorem assumere, quem ducem, quem doctorem: eo modo nulli dubium esse asserens, ita esse utilem cognitionem deorum, si sciatur quam quisque deus vim & facultatem ac potestatem cujusque rei habeat. Ex eo enim poterimus, inquit, scire quem cujusque causa deum advocare atque invocare

(a) Nonnulli MSS. hic & infra constanter, Aesculano.

(b) Veteres libri non pauci, Fessonia.

(c) Sic MSS. Editi autem, pictor.

(d) Anno Urbis conditae circiter 666. aut 680. Nam hos

debeamus: ne faciamus, ut mimi solent, & optemus a Libero aquam, a Lymphis vinum. Magna sane utilitas. Quis non huic gratias ageret, si vera monstraret; & si unum verum Deum, a quo essent omnia bona, hominibus colendum doceret?

CAPUT XXIII.

De Felicitate, quam Romani multorum veneratores deorum diu non coluerunt honore divino, cum pro omnibus sola sufficeret.

SED unde nunc agitur, si libri & sacra eorum vera sunt, & Felicitas dea est, cur non ipsa una quae coleretur constituta est, quae posset universa conferre, & compendio facere felicem? Quis enim optat aliquid propter aliud quam ut felix fiat? Cur denique tam sero huic tantae deae post tot Romanos principes Lucullus adem constituit? Cur ipse Romulus felicem cupiens condere civitatem, non huic templum potissimum struxit? Nec propter aliquid diis ceteris supplicavit, quando nihil deesset, si haec adesset. Nam & ipsi nec prius rex, nec, ut putant, postea deus fieret, si hanc deam propitiā non haberet. Ut quid ergo constituit Romanis deos, Janum, Jovem, Martem, Picum, Faunum, Tiberinum, Herculem, & si quos alios? Ut quid Titus Tatius addidit Saturnum, Opem, Solem, Lunam, Vulcanum, Lucem, & quoscumque alios addidit, inter quos etiam deam Cloacinam, Felicitate neglecta? Ut quid Numa tot deos & tot deas sine ista? An eam forte in tanta turba videre non potuit? Hostilius certe rex deos & ipse novos Pavorem atque Pallorem propitiandos non introduceret, si deam istam nosset aut coleret. Praesente quippe Felicitate omnis pavor, & pallor, non propitiatus abscederet, sed pulsus auferetur.

2. Deinde quid est hoc, quod jam Romanum imperium longe lateque crescebat, & adhuc nemo Felicitatem colebat? An ideo grandius imperium, quam felicius fuit? Nam quomodo ibi esset vera felicitas, ubi vera non erat pietas? Pietas enim est verax veri Dei cultus, non cultus falsorum tot deorum, quot demoniorum. Sed & postea jam in deorum numerum Felicitate suscepta, magna bellorum civilium infelicitas subsecuta est. An forte iuste est indignata Felicitas, quod & tam sero, & non ad honorem, sed ad contumeliam potius invitata est, ut cum ea coleretur Priapus, & Cloacina, & Pavor, & Pallor, & Febris, & cetera non numina colendorum, sed crimina colentium?

3. Ad extremum, si cum turba indignissima tanta dea colenda visa est, cur non vel illustrius ceteris colebatur? Quis enim ferat, quod neque inter deos Consentes quos dicunt in consilium

in annos consulatum referunt Licinii Luculli, a quo aedes Felicitati, quod bellum ipse adversus Mithridatem & Tigranem reges feliciter gessisset, constituta fuit.

falsa esse (a) non putat. Expedire igitur existi-
mat, falli in religione civitates. Quod dicere
etiam in libris rerum divinarum ipse Varro non
dubitavit. Præclara religio, quo confugiat libe-
randus infirmus, & cum veritatem qua libere-
tur inquirat, credatur ei expedire quod fallitur.

Poeticum sane deorum genus cur Scævola res-
pon-
dat, eisdem litteris non tacetur: Quia sic vi-
delicet deos deformant, ut nec bonis homini-
bus comparentur, cum alium faciunt furari,
alium adulterare; sic item aliquid aliter, turpi-
ter, atque inepte dicere ac facere; tres inter se
deas certasse de præmio pulcritudinis, victas
duas a Venere Trojam evertisse; Jovem ipsum
converti in bovem aut cygnum, ut cum aliqua
concumbat; deam homini nubere; Saturnum
liberos devorare: nihil denique posse confingi mi-
raculorum atque vitiorum, quod non ibi repe-
riatur, atque ab deorum natura longe absit. O
Scævola pontifex maxime, ludos tolle, si potes:
præcipe populis, ne tales honores diis immor-
talibus deferant, ubi crimina deorum libeat mi-
rari, & quæ fieri possunt placeat imitari. Si au-
tem tibi responderit populus; Vos nobis impor-
tastis ista pontifices: deos ipsos roga, quibus in-
stigantibus ista iussistis, ne talia sibi jubeant ex-
hiberi. Quæ si mala sunt, & propterea nullo
modo de deorum maiestate credenda, major est
deorum injuria, de quibus impune finguntur.
Sed non te audiunt, dæmones sunt, prava do-
cent, turpibus gaudent: non solum non depu-
tant injuriam, si de illis ista fingantur; sed eam
potius injuriam ferre non possunt, si per eorum
sollemnia non agantur. Jam vero si adversus eos
Jovem interpellas maxime ob eam causam,
quia ejus plura crimina ludis scenicis actantur;
nonne etiam si Deum Jovem nuncupatis, a quo
regitur totus atque administratur hic mundus,
eo illi sit a vobis maxima injuria, quod cum
cum istis colendum putatis, eorumque regem
esse perhibetis?

CAPUT XXVIII.

An ad obtinendum dilatandumque regnum pro-
suerit Romanis cultus deorum.

Nullo igitur modo dii tales, qui talibus
placantur, vel potius accusantur hono-
ribus, ut majus sit crimen quod eis falsis oble-
ctantur, quam si de illis vera dicerentur. Ro-
manum imperium augere & conservare potuis-
sent. Hoc enim si possent, Græcis potius do-
num tam grande conferrent, qui eos in hujus-
modi rebus divinis, hoc est, ludis scenicis ho-
norabilius digniusque coluerunt, quando & a
morsibus poetarum, quibus deos dilacerari vi-
debant, se non subtraxerunt, dando eis licen-
tiam male tractandi homines quos liberet, &
ipso scenicis non turpes judicaverunt, sed di-
gnos etiam præclaris honoribus habuerunt. Si-

(a) Aliquot MSS. esse non putant. Et quidam a secun-
da manu, esse computat.
(b) Lev. *innotuit*: refragantibus ceteris libris.

cut autem potuerunt auream pecuniam habere
Romani, quamvis deum Aurinum non colerent:
sic & argenteam habere potuerunt, & aream,
si nec Argentinum, nec ejus patrem colerent
Æsculanum: & sic omnia quæ retexere piget.
Sic ergo & regnum invito quidem Deo vero
nullo modo habere possent; diis vero istis falsis
& multis ignoratis sive contemptis, atque illo
uno (b) cognito & fide sincera ac moribus cul-
to, & melius hic regnum haberent, quantum-
cumque haberent, & post (c) hæc acciperent
sempiternum, sive hic haberent, sive non ha-
berent.

CAPUT XXIX.

De falsitate auspicii, quo Romani regni fortitudo
& stabilitas visa est indicari.

Nam illud quale est quod pulcherrimum aus-
piciis fuisse dixerunt, quod paullo ante
commemoravi, Martem & Terminum & Juven-
tatem nec Jovi regi deorum loco cedere voluisse?
Sic enim, inquiunt, significatum est, Martiam
gentem, id est Romanam, nemini locum quem
teneret daturam; Romanos quoque terminos
propter deum Terminum neminem commoturum;
juventutem etiam Romanam propter deam
Juventutem nemini esse cessuram. Videant er-
go quomodo habeant istum regem deorum suo-
rum & datorem regni sui, ut (d) eum auspicia
ista pro adversario ponerent, cui non cedere pul-
crum esset. Quamquam hæc si vera sunt, non
habent omnino quid timeant. Non enim con-
fessuri sunt, quod dii cesserint Christo, qui
Jovi cedere noluerunt. Salvis quippe imperii fini-
bus Christo cedere potuerunt, & de sedibus lo-
corum & maxime de corde credentium. Sed ante
quam Christus veniret in carne, ante quam de-
nique ista scriberentur, quæ de libris eorum pro-
ferimus; sed tamen postea quam factum est sub
rege Tarquinio illud auspiciis, aliquoties Ro-
manus exercitus fusus est, hoc est, versus in fu-
gam, falsumque ostendit auspiciis, quo juven-
tas illa non cesserat Jovi; & gens Martia, su-
perantibus atque irrumpentibus Gallis, in ipsa
Urbe contrita est; & termini imperii, deficienti-
bus multis ad Hannibalem civitatibus, in an-
gustum fuerant coartati. Ita evacuata est pul-
critudo auspiciis, remansit contra Jovem con-
tumacia non deorum, sed dæmoniorum. Aliud
est enim non cessisse; aliud unde cesseras redisse.
Quamquam & postea in Orientalibus partibus
Hadriani voluntate mutati sunt termini imperii
Romani. Ille namque tres provincias nobiles,
Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam, Persarum
concessit imperio: ut Deus ille Terminus, qui
Romanos terminos secundum istos tuebatur, &
per illud pulcherrimum auspiciis loco non ces-
serat Jovi, plus Hadrianum regem hominum,
quam regem deorum timuisse videatur. Receptis
quo-

(c) Sic MSS. Editi autem, post hoc.
(d) Editi, ut ei. Melius MSS. ut cum.

quoque alio tempore provinciis memoratis, no-
stra pene memoria retrorsus terminus cessit, quan-
do * Julianus deorum illorum oraculis deditus,
immoderato ausu naves jussit incendi quibus ali-
monia portabatur: qua exercitus destitutus, mox
etiam ipso hostili vulnere extincto, in tantam
est redactus inopiam, ut inde nullus evaderet,
undique hostibus incurstantibus militem impera-
toris morte turbatum, nisi placito pacis illic
imperii fines constituerentur, ubi hodieque per-
sistunt; non quidem tanto detrimento, quantum
concesserat Hadrianus, sed media tamen com-
positione defixi. Vano igitur augurio deus Ter-
minus non cessit Jovi, qui cessit Hadriani vo-
luntati, cessit etiam Juliani temeritati, & Jo-
viani * necessitati. Viderunt hæc intelligentio-
res gravioreque Romani; sed contra consuetu-
dinem civitatis, quæ (a) dæmoniacis ritibus fue-
rat obligata, parum valebant: quia & ipsi etiam si
illa vana esse sentiebant, naturæ tamen rerum
sub unius veri Dei regimine atque imperio con-
stitutæ, religiosum cultum qui Deo debetur,
exhibendum putabant: servientes, ut ait Apo-
stolus, creature potius quam Creatori, qui est be-
nedictus in sæcula. Hujus Dei veri erat auxilium
necessarium, a quo mitterentur sancti viri & ve-
raciter pii, qui pro vera religione morerentur,
ut falsæ a viventibus tollerentur.

CAPUT XXX.

Qualia de diis gentium etiam cultores eorum
se sentire fateantur.

Cicero (b) augur irridet auguria, & repre-
hendit homines corvi & corniculæ vocibus
vitæ consilia moderantes. Sed iste Academicus
qui omnia esse contendit incerta, indignus est
qui habeat ullam in his rebus auctoritatem. Dispu-
tat apud eum Q. Lucilius Balbus in secundo de
deorum natura libro, & cum ipse superstitiones ex
natura rerum velut physicas & philosophicas in-
ferat, indignatur tamen institutioni simulacro-
rum & opinionibus fabulosis, ita loquens: Vi-
detisne igitur, ut a physicis rebus bene atque uti-
liter inventis, ratio sit tracta ad commentitios
& fictos deos? Quæ res genuit falsas opiniones,
erroresque turbulentos, & superstitiones pene ani-
les. Et formæ enim nobis deorum, & ætates, &
vestitus ornatusque noti sunt: genera præterea,
& conjugia, cognationes, omniaque traducta ad
similitudinem imbecillitatis humanæ. Nam &
perturbatis animis inducuntur: accepimus enim
deorum cupiditates, ægritudines, iracundias.
Nec vero (ut fabulæ ferunt) dii bellis præliisque
caruerunt. Nec solum, ut apud * Homerum,
cum duos exercitus contrarios alii dii ex alia par-
te defenderent, sed etiam ut cum Titanis, aut
cum Gigantibus sua propria bella gesserunt. Hæc
& dicuntur & creduntur stultissime, & plena
sunt vanitatis summæque levitatis. Ecce interim
quæ consentunt qui defendunt deos gentium.

* I-
liad.
20.

(a) Am. & MSS. dæmoniacis.

(b) Augurem se ipse profitetur fuisse in 2. de legibus.

Deinde cum hæc ad superstitionem pertinere di-
cat, ad religionem vero, quæ ipse secundum Stoi-
cos videtur docere: (Non enim philosophi so-
lum, inquit, verum etiam majores nostri super-
stitionem a religione separaverunt. Nam qui
totos dies precabantur, inquit, & immolabant,
ut sibi sui liberi superstites essent, * superstitionis
sunt appellati) quis non intelligat eum conari,
dum consuetudinem civitatis timet, religionem
laudare majorum, eamque a superstitione velle
sejungere, sed quomodo id possit non invenire?
Si enim a majoribus illi sunt appellati supersti-
tiosi, qui totos dies precabantur & immolabant,
numquid (c) & illi qui instituerunt (quod iste re-
prehendit) deorum simulacra diversa ætate & ve-
ste distincta, deorum genera, conjugia, cognat-
iones? Hæc utique cum tamquam superstitionis
culpantur, implicat ista culpa majores talium
simulacrorum institutores atque cultores: impli-
cat & ipsum, qui quantolibet eloquio se in li-
bertatem nitatur evolvere, necesse habebat ista
venerari; nec quod in hac disputatione disertus
insonat, mutire auderet in populi concione. Aga-
mus itaque Christiani Domino Deo nostro gra-
tias, non cælo & terræ, sicut iste disputat, sed
ei qui fecit cælum & terram; qui has supersti-
tiones quas iste Balbus velut balbutiens vix re-
prehendit, per altissimam Christi humilitatem,
per Apostolorum prædicationem, per fidem Mar-
tyrum pro veritate morientium & cum verita-
te viventium, non solum in cordibus religiosiis,
verum etiam in ædibus superstitionis libera suo-
rum servitute subvertit.

CAPUT XXXI.

De opinionibus Varronis, qui reprobata persuasio-
ne populari, licet ad notitiam veri Dei non
pervenerit, unum tamen Deum colen-
dum esse censuerit.

Quid ipse Varro, quem dolemus in rebus
divinis ludos scenicis, quamvis non ju-
dicio proprio, posuisse, cum ad deos
colendos multis locis velut religiosus hortetur,
nonne ita confitetur, non se illa judicio suo se-
qui, quæ civitatem Romanam instituisse com-
memorat, ut si eam civitatem novam constitue-
ret, ex naturæ potius formula deos nominaque
eorum se fuisse dedicaturum non dubitet confi-
teri? Sed jam quoniam in vetere populo esset,
acceptam ab antiquis nominum & cognominum
historiam tenere, ut tradita est, debere se dicit,
& ad eum finem illa scribere ac perferunt, ut
potius eos magis colere, quam despiciere vulgus
velit. Quibus verbis homo acutissimus satis indi-
cat, non se aperire omnia, quæ non sibi tantum
contemtui essent, sed etiam ipsi vulgo despicien-
da viderentur, nisi tacerentur. Ego ista conji-
cere putari debui, nisi evidenter alio loco ipse
diceret de religionibus loquens, multa esse vera,
quæ non modo vulgo scire non sit utile, sed
etiam

(c) Sola editio Lov. Numquid non & illi &c.

etiam tametsi falsa sunt, aliter existimare populum expedit, & ideo Græcos teletas ac mysteria taciturnitate parietibus clausisse. Hic certe totum consilium prodidit velut sapientium, per quos civitates & populi regerentur. Hac tamen fallacia miris modis maligni dæmones delectantur, qui & deceptores & deceptos pariter possident, a quorum dominatione non liberat nisi gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum.

2. Dicit etiam idem auctor acutissimus atque doctissimus, quod hi soli ei videantur animadvertisse quid esset Deus, qui crediderunt eum esse animam motu ac ratione mundum gubernantem. Ac per hoc, etsi nondum tenebat quod veritas habet; Deus enim verus, non anima, sed animæ quoque est effector & conditor: tamen si contra præjudicia consuetudinis liber esse posset, unum Deum colendum fateretur atque suaderet, motu ac ratione mundum gubernantem: ut ea cum illo de hac re quæstio remaneret; quod eum diceret esse animam, non potius (a) & animæ creatorem. Dicit etiam antiquos Romanos plus (b) annos centum & septuaginta deos sine simulacro coluisse. Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur. Cui sententiæ suæ testem adhibet inter cetera etiam gentem Judæam: nec dubitat eum locum ita concludere, ut dicat, qui primi simulacra deorum populis posuerunt, eos civitatibus suis & metum demississe, & errorem addidisse; prudenter existimans deos facile posse in simulacrorum soliditate contemni. Quod vero non ait, errorem tradiderunt; sed, addiderunt; jam utique fuisse etiam sine simulacris intelligi vult errorem. Quapropter cum solos dicit animadvertisse quid esset Deus, qui eum crederent animam mundum gubernantem, castiusque existimat sine simulacris observari religionem, quis non videat quantum propinquaverit veritati? Si enim aliquid contra vetustatem tanti posset erroris, profecto & unum Deum, a quo mundum crederet gubernari, & sine simulacro colendum esse censeret; atque in tam proximo inventus facile fortasse de animæ mutabilitate commoveretur, ut naturam potius incommutabilem, quæ ipsam quoque animam condidisset, Deum verum esse sentiret. Hæc cum ita sint, quæcumque tales viri in suis litteris multorum deorum ludibria posuerunt, confiteri ea potius occulta Dei voluntate compulsi sunt, quam persuadere conati. Si qua igitur inde a nobis testimonia proferuntur, ad eos redarguendos proferuntur, qui nolunt advertere de quanta & quam maligna dæmonum potestate

(a) Er. & Lov. non potius animæ. Ceteris in libris, & animæ.

(b) Plutarchus in historia Numæ scribit ab ipso vetitum Romanis, ne existimarent imaginem Dei, aut hominis speciem aut animalis habere formam; atque in prioribus 170. annis templa quidem erecta, simulacra vero corporum ab ipsis nulla dedicata. Confer Plin. l. 34. c. 4.

(c) Plerique MSS. aptius.

(d) Subsequenti sententiæ, quam nulli non habent ve-

nos liberet singulare sacrificium tam sancti sanguinis fusi & donum Spiritus impertiti.

CAPUT XXXII.

Ob quam speciem utilitatis principes gentium apud subjectos sibi populos falsas religiones voluerunt permanere.

DICIT etiam de generationibus deorum magis ad poetas, quam ad physicos fuisse populos inclinatos; & ideo & sexum & generationes deorum majores suos, id est, veteres credidisse Romanos, & eorum constituisse conjugia. Quod utique non aliam ob causam factum videtur, nisi quia hominum velut prudentium & sapientium negotium fuit populum in religionibus fallere, & in eo ipso non solum colere, sed imitari etiam dæmones, quibus maxima est fallendi cupiditas. Sicut enim dæmones nisi eos quos fallendo deceiverint, possidere non possunt; sic homines principes, non sane iusti, sed dæmonum similes, ea quæ vana esse noverant religionis nomine populis tamquam vera suadebant, hoc modo eos civili societati velut (c) artius alligantes, quo similiter subditos possiderent. Quis autem infirmus & indoctus evaderet simul fallaces, & principes civitatis, & dæmones?

CAPUT XXXIII.

Quod iudicio & potestate Dei veri omnium regum atque regnorum ordinata sint tempora.

DEUS igitur ille felicitatis auctor & dator, quia solus est verus Deus, ipse dat regna terrena & bonis & malis. Neque hoc temere & quasi fortuito, quia Deus est, non fortuna; sed pro rerum ordine ac temporum occulto nobis, notissimo sibi: cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tamquam dominus regit, moderatorque disponit. Felicitatem vero non dat nisi bonis. Hanc enim possunt & non habere & habere servientes, possunt & non habere regnantes. Quæ tamen plena in ea vita erit, ubi nemo jam serviet. (d) Et ideo regna terrena & bonis ab illo dantur, & malis; ne ejus cultores adhuc in provectu animi parvuli hæc ab eo munera quasi magnum aliquid concupiscant. Et hoc est sacramentum veteris Testamenti, ubi occultum erat novum, quod illic promissa & dona terrena sunt: intelligentibus & tunc spiritualibus, quamvis nondum in manifestatione prædicantibus, & quæ illis temporalibus rebus significaretur æternitas, & in quibus Dei donis esset vera felicitas.

Felicitas solis bonis evenit.

CA-

teres ac scripti libri, isthæc editi Vind. Am. & Er. præmittunt verba: Et ideo regna mundi hujus Deus bonis & malis communiter præstat, ne boni ea tamquam Dei magna munera concupiscant. Tumque subiungunt rursus integram illam sententiam: Et ideo regna terrena & bonis ab illo &c. Non de hac sententia, ut non nemo existimavit, sed de verbis ei præmissis est observatio Vivis & Latinii, abesse illa a MSS. & e margine in textum irrepsisse.

CAPUT XXXIV.

De regno Judæorum, quod ab uno & vero Deo institutum atque servatum est, donec in vera religione manserunt.

ITAQUE ut cognoscerentur etiam illa terrena bona, quibus solis inhiant qui meliora cogitare non possunt, in ipsius unius Dei esse posita potestate, non in multorum falsorum quos colendos Romani antea crediderunt, populum suum in Ægypto de paucissimis multiplicavit, & inde signis mirabilibus liberavit. Nec Lucinam mulieres illæ invocaverunt, quando earum partus, ut miris modis multiplicarentur, & gens illa incredibiliter cresceret, ab Ægyptiorum persequentium & infantes omnes necare volentium manibus ipse liberavit, ipse servavit. Sine dea Rumina fuxerunt; sine Cunina in cunis fuerunt; sine Educa & Potina eicam potumque sumserunt: sine tot diis puerilibus educati sunt; sine diis conjugalibus conjugati; sine cultu Priapi conjugibus mixti. Sine invocatione Neptuni mare transeuntibus divi sum patuit, & sequentes eorum inimicos fluctibus in se redeuntibus obruit. Nec consecraverunt aliquam deam Manniam, quando de celo

Exod. 1. 15.

Exod. 16. 15.

Exod. 17. 6.

manna sumserunt; nec quando sitientibus aquam percussa petra profudit, Nymphas Lymphæque coluerunt. Sine infans sacris Martis & Bellonæ bella gesserunt, & sine victoria quidem non vicerunt, non eam tamen deam, sed dei sui munus habuerunt. Sine Segetia segetes, sine Bubona boves, mella sine Mellona, poma sine Pomona; & prorsus omnia, pro quibus tantæ falsorum deorum turbæ Romani supplicandum putaverunt, ab uno vero Deo multo felicius acceperunt. Et si non in eum peccassent impia curiositate, tamquam magicis artibus seducti, ad alienos deos & ad idola defluendo, & postremo Christum occidendo, in eodem regno, etsi non spatiosiore, tamen feliciore mansissent. Et nunc quod per omnes fere terras gentesque dispersi sunt, illius unius veri Dei providentia est: ut quod deorum falsorum usquequaque simulacra, aræ, luci, templa evertantur, & sacrificia prohibentur, de codicibus eorum probetur quemadmodum hoc fuerit tanto ante prophetatum; ne forte, cum legeretur in nostris, a nobis putaretur esse confictum. Jam quod sequitur in volumine sequenti videndum est, & hic dandus hujus prolixitatis modus.

Judæi per omnes terras dispersi.

LIBER QUINTUS.

Initio de tollenda fatis opinione agit, ne demum existant qui Romani imperii vires & incrementa, que non posse diis falsis adscribi superiore libro monstravit, referre in fatum velint. Inde ad quæstionem de præsentia Dei delapsus, probat liberum nostræ voluntatis arbitrium per eam non auferri. Postea de moribus Romanorum antiquis dicit, & quo eorum merito, siue quo Dei iudicio factum sit, ut illis ad augendum imperium Deus ipse verus, quem non colebant, adiutor fuerit. Docet postremo que vera ducenda sit felicitas Christianorum imperatorum.

* Scriptus an. 415.

PREFATIO.

QUONIAM constat omnium rerum optandarum plenitudinem esse felicitatem, quæ non est dea, sed donum Dei; & ideo nullum deum colendum esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere felices; unde si illa dea esset, sola colenda merito diceretur: jam consequenter videamus, qua causa Deus qui potest & illa bona dare, quæ habere possunt etiam non boni, ac per hoc etiam non felices, Romanum imperium tam magnum tamque diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum falsorum illa quam colebant multitudo non fecit, & multa jam diximus, & ubi visum fuerit opportunum esse, dicemus.

CAPUT PRIMUM.

Causam Romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse, nec in stellarum positione consistere.

CAUSSA ergo magnitudinis imperii Romani nec (a) fortuita est, nec fatalis, secundum eorum sententiam sive opinionem, quia ea dicunt esse fortuita, quæ vel nullas causas habent, vel non ex aliquo rationabili ordine venientes; & ea fatalia, quæ præter Dei & hominum voluntatem cujusdam ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quæ si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quæserit quid dixerit fatum? Nam id

Fortuita & fatalia quæ sunt.

Fati nomine quid vulgo intelligatur.

I 2

ho-

manque, cum esset in iugo luna, natam esse dicebat, nec ejus fata canere dubitabat. O vim maximam erroris! Et tamen urbis natalis dies ad vim stellarum & lune pertinebat? Fac in puero referre ex qua affectione celi primum spiritum duxerit: num hoc in latere, aut in cemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere?

(a) Ita Corbejenfis codex. Alii MSS. cum editis, acci-
piendum.

CA-

(b) MSS. plerique, effectuum.

al. CA
PUT V.

li- * De h
oc astrolo-
er- gicis
cardin
um bus M
ant nilius
& lib. 2.

lamque rerum prædictionem. Ita & Dei præscientiam negat, & omnem prophetiam luce clariorem conatur evertere vanis argumentationibus, & opponendo sibi quædam oracula, quæ facile possunt refelli; quæ tamen nec ipsa convincit. In his autem Mathematicorum conjecturis refutandis ejus regnat oratio; quia vere tales sunt, ut se ipsæ destruant & refellant. Multo sunt autem tolerabiliores qui vel siderea fata constituunt, quam iste qui tollit præscientiam futurorum. Nam & confiteri esse Deum & negare (a) præscium futurorum, apertissima infamia est. Quod & ipse cum videret, etiam illud tentavit asserere, quod scriptum est: *Dixit insipiens in corde suo, Non est Deus*: sed non ex sua persona. Vidit enim quam esset invidiosum & molestum: ideoque Cottam fecit disputantem de hac re adversum Stoicos in libris de deorum natura, & pro Lucilio Balbo, cui Stoicorum partes defendendas dedit, maluit ferre sententiam, quam pro Cotta, qui nullam naturam divinam esse contendit. In libris vero de divinatione ex se ipso apertissime oppugnat præscientiam futurorum. Hoc autem totum facere videtur, ne fatum esse consentiat, & perdat liberam voluntatem. Putat enim, concessa scientia futurorum, ita esse consequens fatum, ut negari omnino non possit. Sed quoquo modo se habeant tortuosissimæ concertationes & disputationes philosophorum, nos ut confitemur summum & verum Deum, ita voluntatem summamque potestatem ac præscientiam ejus confitemur. Nec timemus ne ideo non voluntate faciamus, quod voluntate facimus, quia id nos facturos ille præcivit, cujus præscientia falli non potest. Quod Cicero timuit, ut oppugnaret præscientiam; & Stoici, ut non omnia necessitate fieri dicerent, quamvis omnia fato fieri contenderent.

2. Quid est ergo quod Cicero timuit in præscientia futurorum, ut eam labefactare disputatione detestabili niteretur? Videlicet quia si præscita sunt omnia futura, hoc ordine venient, quo ventura esse præscita sunt: & si hoc ordine venient, certus est ordo rerum præscienti Deo: & si certus est ordo rerum, certus est ordo causarum; non enim aliquid fieri potest, quod non aliqua efficiens causa præcesserit: si autem certus est ordo causarum, quò fit omne quod fit; fato, inquit, fiunt omnia quæ fiunt. Quod si ita est, nihil est in nostra potestate, nullumque est arbitrium voluntatis: quod si concedimus, inquit, omnis humana vita subvertitur; frustra leges dantur; frustra oburgationes, laudes, vituperationes, exhortationes adhibentur; neque ulla justitia bonis premia, & malis supplicia constituta sunt. Hæc ergo ne consequantur indigna & absurda & perniciofa rebus humanis, non vult esse præscientiam futurorum: atque in has angustias

(a) MSS. præscientiam.

coartat animum religiosum, ut unum eligat e duobus, aut esse aliquid in nostra voluntate, aut esse præscientiam futurorum; quoniam utrumque arbitratur esse non posse, sed si alterum confirmabitur, alterum tolli; si elegerimus præscientiam futurorum, tolli voluntatis arbitrium; si elegerimus voluntatis arbitrium, tolli præscientiam futurorum. Ipse itaque ut vir magnus & doctus, & vitæ humanæ plurimum ac peritissime consulens, ex his duobus elegit liberum voluntatis arbitrium: quod ut confirmaretur, negavit præscientiam futurorum: atque ita dum vult facere liberos, fecit sacrilegos. Religiosus autem animus utrumque eligit, utrumque confitetur, & fide pietatis utrumque confirmat. Quomodo, inquit? Nam si est præscientia futurorum, sequuntur illa omnia, quæ connexa sunt, donec eo perveniat, ut nihil sit in nostra voluntate. Porro si est aliquid in nostra voluntate, eisdem recuris gradibus eo pervenitur, ut non sit præscientia futurorum. Nam per illa omnia sic recurritur: Si est voluntatis arbitrium, non omnia fato fiunt: si non omnia fato fiunt, non est omnium certus ordo causarum: si certus causarum ordo non est, nec rerum certus est ordo præscienti Deo, quæ fieri non possunt, nisi præcedentibus & efficientibus causis: si rerum ordo præscienti Deo certus non est, non omnia sic veniunt, ut ea ventura præcivit: porro si non omnia sic veniunt, ut ab illo ventura præscita sunt, non est, inquit, in Deo præscientia omnium futurorum.

3. Nos adversus istos sacrilegos ausus atque impios, & Deum dicimus omnia scire, ante quam fiant; & voluntate nos facere, quidquid a nobis non nisi volentibus fieri sentimus & novimus. Omnia vero fato fieri non dicimus, immo nulla fieri fato dicimus: quoniam fati nomen ubi solet a loquentibus poni, id est in constitutione siderum cum quisque conceptus aut natus est, (quoniam res ipsa inaniter asseritur) nihil valere monstramus. Ordinem autem causarum, ubi voluntas Dei plurimum potest, neque negamus, neque fati vocabulo nuncupamus, nisi forte ut fatum a fando dictum intelligamus, id est, a loquendo: non enim abnuere possumus esse scriptum in litteris sanctis: *Semel locutus est Deus, duo hæc audi; quoniam potestas est Dei, & tibi, Domine, misericordia, quia tu reddes unicuique secundum opera ejus*. Quod enim dictum est, *Semel locutus est*, intelligitur immobiliter, hoc est, incommutabiliter est locutus, sicut novit incommutabiliter omnia quæ futura sunt, & quæ ipse facturus est. Hæc itaque ratione possemus a fando fatum appellare, nisi hoc nomen jam in alia re solet intelligi, quo corda hominum nolumus inclinari. Non est autem consequens, ut si Deo certus est omnium ordo causarum, ideo nihil sit in nostræ voluntatis arbitrio,

Fato nulla fieri.

Psal. 61.12.

trio. Et ipsæ quippe nostræ voluntates in causarum ordine sunt, qui certus est Deo, ejusque præscientia continetur; quoniam & humanæ voluntates humanorum operum causæ sunt. Atque ita qui omnes rerum causas præcivit, profecto in eis causis etiam nostras voluntates ignorare non potuit, quas nostrorum operum causas esse præcivit.

4. Nam & illud quod idem * Cicero (a) concedit, nihil fieri si causa efficiens non præcedat, satis est ad eum in hac questione redarguendum. Quid enim eum adjuvat, quod dicit, nihil quidem fieri sine causa, sed non omnem causam esse fatalem; quia est causa fortuita, est naturalis, est voluntaria? Sufficit, quia omne quod fit, non nisi causa præcedente fieri confitetur. Nos enim eas causas, quæ dicuntur fortuitæ, unde etiam fortuna nomen accepit, non esse dicimus nullas, sed latentes; easque tribuimus vel Dei veri, vel quorumlibet spirituum voluntati: ipsasque naturales nequaquam ab illius voluntate sejungimus, qui est auctor omnis conditorque naturæ. Jam vero causæ voluntariæ aut Dei sunt, aut angelorum, aut hominum, aut quorumque animalium: si tamen appellandæ sunt voluntates (b) animalium rationis expertium motus illi, quibus aliqua faciunt secundum naturam suam, cum quid vel appetunt, vel evitant. Angelorum autem voluntates dico, siue bonorum, quos angelos Dei dicimus; siue malorum, quos angelos diaboli vel etiam demones appellamus: sic & hominum bonorum scilicet & malorum. Ac per hoc colligitur, non esse causas efficientes omnium quæ fiunt, nisi voluntarias, illius naturæ scilicet quæ spiritus vitæ est. Nam & aer iste seu ventus, dicitur spiritus; sed quoniam corpus est, non est spiritus vitæ. Spiritus ergo vitæ qui vivificat omnia, creatorque est omnis corporis & omnis creati spiritus, ipse est Deus, spiritus utique non creatus. In ejus voluntate summa potestas est, (c) quæ creatorum spirituum voluntates bonas adjuvat, malas judicat, omnes ordinat; & quibusdam tribuit (d) potestates, quibusdam non tribuit. Sicut enim omnium naturarum creator est, ita omnium potestatum dator, non voluntatum. Malæ quippe voluntates ab illo non sunt; quoniam contra naturam sunt, quæ ab illo est. Corpora igitur magis subjacent voluntatibus; quædam nostris, id est, omnium animantium mortalium, & magis hominum quam bestiarum; quædam vero angelorum; sed omnia maxime Dei voluntati subdita sunt; cui etiam voluntates omnes subijciuntur, quia non habent potestatem nisi quam ille concedit. Causa itaque rerum quæ facit, nec fit, Deus est. Aliæ vero causæ & faciunt, & fiunt; sicut sunt omnes

* Lib. de fati.

Causæ voluntariæ.

Spiritus vitæ.

Voluntates malæ a Deo non sunt.

(a) Vind. Am. & Er. contendit.

(b) Hoc loco MSS. animarum.

(c) Sic Vind. Er. & plures MSS. At Lov. qui. Nonnulli

creati spiritus, maxime rationales. Corporales autem causæ, quæ magis fiunt, quam faciunt, non sunt inter causas efficientes annumerandæ; quoniam hoc possunt, quod ex ipsis faciunt spirituum voluntates. Quomodo igitur ordo causarum, qui præscienti certus est Deo, id efficit ut nihil sit in nostra voluntate, cum in ipso causarum ordine magnum habeant locum nostræ voluntates? Contendat ergo Cicero cum eis qui hunc causarum ordinem dicunt esse fatalem, vel potius ipsum fati nomine appellant; quod nos abhorremus, præcipue propter vocabulum, quod non in re vera consuevit intelligi. Quod vero negat ordinem omnium causarum esse certissimum & Dei præscientiæ notissimum, plus eum quam Stoici detestamur. Aut enim Deum esse negat, quod quidem inducta alterius persona in libris de deorum natura facere molitus est: aut si esse confitetur Deum, quem negat præscium futurorum, etiam sic dicit nihil aliud, quam quod ille dixit *insipiens in corde suo, Non est Deus*. Qui enim non est præscius omnium futurorum, non est utique Deus. Quapropter & voluntates nostræ tantum valent, quantum Deus eas valere voluit atque præcivit: & ideo quidquid valent, certissime valent; & quod facturæ sunt ipsæ, omnino facturæ sunt: quia valituras atque facturas ille præcivit, cujus præscientia falli non potest. Quapropter si mihi fati nomen alicui rei adhibendum placeret, magis dicerem fatum esse infirmioris, potentioris voluntatem qui eum habet in potestate, quam illo causarum ordine, quem non usitato, sed suo more Stoici fatum appellant, arbitrium nostræ voluntatis auferri.

CAPUT X.

An voluntatibus hominum aliqua dominetur necessitas.

1. **U**NDE nec illa necessitas formidanda est, quam formidando Stoici laboraverunt traherent necessitati, quasdam subderent: atque in his quas esse sub necessitate noluerunt, posuerunt etiam nostras voluntates, ne videlicet non essent liberæ, si subderentur necessitati. Si enim necessitas nostra illa dicenda est, quæ non est in nostra potestate, sed etiam si nolumus, efficit quod potest, sicut est necessitas mortis; manifestum est voluntates nostras, quibus recte vel perperam vivitur, sub tali necessitate non esse. Multa enim facimus, quæ si nollemus, non utique faceremus. Quo primitus pertinet ipsum velle: nam si volumus, est; si nolumus, non est: non enim vellemus, si nollemus. Si autem illa definitur esse necessitas, secundum quam dicimus necesse esse ut ita sit aliquid, vel ita fiat; nescio cur eam timeamus, ne no-

e MSS. qua.

(d) Ita in MSS. In editis vero, potestatem.

ne nobis libertatem auferat voluntatis. Neque enim & vitam Dei & præscentiam Dei sub necessitate ponimus, si dicamus necesse esse Deum semper vivere, & cuncta præscire: sicut nec potestas ejus minuitur, cum dicitur mori falli que non posse. Sic enim hoc non potest, ut potestius, si posset, minoris esset utique potestatis. Redde quippe omnipotens dicitur, qui tamen mori & falli non potest. Dicitur enim omnipotens faciendo quod vult, non patiendo quod non vult: quod ei si accideret, nequaquam esset omnipotens. Unde propterea quadam non potest, quia omnipotens est. Sic etiam cum dicimus, necesse esse, ut cum volumus, libero velimus arbitrio; & verum procul dubio dicimus, & non ideo ipsum liberum arbitrium necessitati subicimus, quæ adimit libertatem. Sunt igitur nostræ voluntates, & ipsæ faciunt quidquid volendo facimus, quod non fieret, si nollemus. Quidquid autem aliorum hominum voluntate nolens quisque patitur, etiam sic voluntas valet; etsi non illius tamen hominis voluntas, sed potestas Dei (a). Nam si voluntas tantum esset, nec posset quod vellet, potentior voluntate impediretur: nec sic tamen voluntas, nisi voluntas esset; nec alterius, sed ejus esset qui vellet, etsi non posset implere quod vellet. Unde quidquid præter suam voluntatem patitur homo, non debet tribuere humanis vel angelicis vel cujuscumque creati spiritus voluntatibus, sed ejus potius qui dat potestatem volentibus.

2. Non ergo propterea nihil est in nostra voluntate, quia Deus præscivit quid futurum esset in nostra voluntate. Non enim qui hoc præscivit, nihil præscivit. Porro si ille qui præscivit quid futurum esset in nostra voluntate, non utique nihil, sed aliquid præscivit; profecto & illo præsciente est aliquid in nostra voluntate. Quocirca nullo modo cogimur, aut resenta præscientia Dei tollere voluntatis arbitrium, aut retento voluntatis arbitrio Deum (quod nefas est) negare præscium futurorum: sed utrumque amplectimur, utrumque fideliter & veraciter consistemus; illud, ut bene credamus; hoc, ut bene vivamus. Male autem vivitur, si de Deo non bene creditur. Unde absit a nobis ejus negare præscientiam, ut (b) liberi esse velimus, quo adjuvante sumus liberi, vel erimus. Proinde non frustra sunt leges, oburgationes, exhortationes, laudes & vituperationes: quia & ipsas futuras esse præscivit, & valent plurimum, quantum eas valituras esse præscivit; & preces valent ad ea impetranda, quæ se precantibus concessurum esse præscivit: & justæ præmia bonis factis, & peccatis supplicia constituta sunt. Neque enim ideo (c) peccat homo, quia Deus illum peccaturum esse præscivit: immo ideo non dubitatur ipsum peccare, cum peccat, quia ille cujus præscientia

Et Deum præscium futurorum, & liberam hominis esse voluntatem.

Non ideo peccat homo, quia Deus futurum præscivit.

(a) Lov. Dei est. Verbo est carent libri ceteri.
(b) Omnes prope MSS. ut libere velimus.

falli non potest, non fatum, non fortunam, non aliquid aliud, sed ipsum peccaturum esse præscivit. Qui si nolit, utique non peccat: sed si peccare noluerit, etiam hoc ille præscivit.

CAPUT XI.

De universali providentia Dei, cujus legibus omnia continentur.

DEUS itaque summus & verus cum Verbo suo & Spiritu sancto, quæ tria unum sunt, Deus unus omnipotens, creator & factor omnis animæ atque omnis corporis: cujus sunt participatione felices, quicumque sunt veritate, non vanitate felices: qui fecit hominem rationale animal ex anima & corpore; qui eum peccantem nec impunitum esse permisit, nec sine misericordia dereliquit; qui bonis & malis essentiam etiam cum lapidibus, vitam feminalem etiam cum arboribus, vitam sensualem etiam cum pecoribus, vitam intellectualem cum solis angelis dedit: a quo est omnis modus, omnis species, omnis ordo; a quo est mensura, numerus, pondus; a quo est quidquid naturaliter est, cujuscumque generis est, cujuslibet astimationis est; a quo sunt semina formarum, formæ seminum, motus seminum atque formarum: qui dedit & carni originem, pulcritudinem, valetudinem, propagationis fecunditatem, membrorum dispositionem, salutem concordiam: qui & animæ irrationali dedit memoriam, sensum, appetitum; rationali autem insuper mentem, intelligentiam, voluntatem: qui non solum cælum & terram, nec solum angelum & hominem; sed nec exigui & contemptibilis animantis viscera, nec avis penulam, nec herba flosculum, nec arboris folium sine suarum partium convenientia, & quadam veluti pace dereliquit; nullo modo est credendus regna hominum eorumque dominationes & servitutes a suæ providentiæ legibus alienas esse voluisse.

CAPUT XII.

Quibus moribus antiqui Romani meruerint, ut Deus verus, quamvis non cum colerent, eorum augeret imperium.

PROINDE videamus quos Romanorum mores, & quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cujus potestate sunt etiam regna terrena. Quod ut absolutius differere possemus, ad hoc pertinentem & superiorem librum conscripsimus, quod in hac re potestas nulla sit eorum deorum, quos etiam rebus nugatoriis colendos putarunt; & præsentis voluminis partes superiores quas huc usque perduximus, de fati questione tollenda: ne quisquam cui jam persuasum esset non illorum deorum cultu Romanum imperium propagatum atque servatum, nescio cui fato potius id tribueret, quam Dei summi potentissimæ voluntati. Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet & commendat historia, quamvis ut

(c) Plures probæ notæ MSS. Faur. Corb. &c. Neque enim ideo non peccat. Gervaf. nec peccat.

aliae gentes, excepta una populi Hebræorum, deos falsos colerent, & non Deo victimas, sed damoniis immolarent; tamen * laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant: hanc ardentissime dilexerunt, propter hanc (a) vivere voluerunt, pro hac & mori non dubitaverunt. Ceteras cupiditates hujus unius ingenti cupiditate presserunt. Ipsam denique patriam suam, quoniam fervire videbatur inglorium, dominari vero atque imperare gloriosum, prius omni studio liberam, deinde dominationem non ferentes, annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando: cum & reges utique a regendo dicti melius videantur, ut regnum a regibus, reges autem, ut dictum est, a regendo; sed falsus regius non disciplina putata est regentis, vel benevolentia consulentis, sed superbia dominantis. Expulso itaque rege Tarquinio, & consulibus institutis, secutum est quod idem auctor in Romanorum laudibus posuit, quod civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate quantum brevi creverit, tanta cupido gloriæ inceserat. Illa ergo laudis aviditas & cupido gloriæ multa illa miranda fecit, laudabilia scilicet atque gloriosa secundum hominum existimationem.

2. Laudat idem Sallustius temporibus suis magnos & præclaros viros, Marcum Catonem & Cajum Cæsarem, dicens quod diu illa respublica non habuit quemquam virtute magnum, sed sua memoria fuisse illos duos ingenti virtute, diversis moribus. In laudibus autem Cæsaris posuit, quod sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. Ita (b) fiebat in votis virorum virtute magnorum, ut excitaret in bellum miseras gentes & flagello agigaret Bellona sanguineo, ut esset ubi virtus eorum enitesceret. Hoc illa profecto laudis aviditas & gloriæ cupido faciebat. Amore itaque primitus libertatis, post etiam dominationis, & cupiditate laudis & gloriæ, multa magna fecerunt. Reddit eis utriusque rei testimonium etiam poeta insignis illorum, inde quippe ait: Necnon Tarquinium ejectum Porfenna jubebat Accipere, ingentique urbem obsidione premebat.

Virgil. Æneid.

Æneadæ in ferrum pro libertate ruebant. Tunc itaque magnum illis fuit aut fortiter emori, aut liberos vivere. Sed cum esset adepta libertas, tanta cupido gloriæ inceserat, ut parum esset sola libertas, nisi & dominatio quæreretur, dum pro magno haberetur quod velut loquente Jove idem poeta dicit:

(a) Plures MSS. vincere.
(b) Editi, fidebat. Castigantur auctoritate veterum MSS.
(c) Lov. pacisque. Editi alii cum MSS. pacique.
(d) Nonnulli MSS. labo: librorum sollemni vitio omiffa littera extrema, quia eadem est prima subsequentis vocabuli, in quo clarius sonabat pronuntiant lectore. Paul-

Quin aspera Juno, Quæ mare nunc, terrasque metu, calumque fatigat, Consilia in melius referet, mecumque fovebit Romanos rerum dominos gentemque togatam. Sic placitum, veniet lustris labentibus ætas, Cum domus Assaraci Phthiam claraque Mycenæ

Servitio premet, ac victis dominabitur Argis. Quæ quidem Virgilius, Jovem inducens tamquam futura prædicentem, ipse jam facta recolbat, cernebatque præsentia: verum propterea commemorare illa volui, ut ostenderem dominationem post libertatem sic habuisse Romanos, ut in eorum magnis laudibus poneretur. Hinc est & illud ejusdem poetæ, quod cum aliarum gentium artibus eas ipsas proprias Romanorum artes regnandi atque imperandi & subigendi ac debellandi populos anteponeret, ait:

Excudent alii spirantia mollius æra: Credo equidem, vivos ducent de marmore vultus:

Orabunt causas melius; calique meatus Describent radio, & surgentia sidera dicent. Tu regere imperio populos, Romane, memento. Hæ tibi erunt artes, (c) pacique imponere morem;

Parcere subjectis, & debellare superbos.

3. Has artes illi tanto peritius exercebant, quanto minus se voluptatibus dabant, & enervationi animi & corporis in concupiscendis & augendis divitiis, & per illas moribus corruptendis, rapiendo miseris civibus, largiendo senicis turpibus. Unde qui tales jam morum (d) labes superabant atque abundabant, quando scribebat ista Sallustius, canebarque Virgilius, non illis artibus ad honores & gloriam, sed dolis atque fallaciis ambiebant. Unde idem dicit: Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius (e) virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus & ignavus æque sibi exoptant: sed ille, inquit, vera via nititur, huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Hæ sunt illæ bonæ artes, per virtutem scilicet, non per fallacem ambitionem ad honorem & gloriam & imperium pervenire; quæ tamen bonus & ignavus æque sibi exoptant: sed ille, id est, bonus, vera via nititur. Via virtus est, qua nititur tamquam ad possessionis finem, id est, ad gloriam, honorem, imperium. Hoc institum habuisse Romanos, etiam deorum apud illos ædes indicant, quas conjunctissimas constituerunt Virtutis & Honoris, pro diis habentes quæ dantur a Deo. Unde intelligi potest quem finem volebant esse virtutis, & quo eam referebant, qui

Io ante legendum forsan, quia tales: aut certe labes morum hic ipsi appellantur homines vitiosi; quomodo a Plauto in Persa dicitur homo labes populi.
(e) Editi, propius virtuti. At MSS. propius virtutem. Et sic in antiquis exemplaribus Sallustii.

boni erant, ad honorem scilicet: nam mali nec habebant eam, quamvis honorem habere cuperent, quem malis artibus conabantur adipisci, id est, dolis atque fallaciis.

Ibidem. 4. Melius laudatus est Cato. De illo quippe ait, Quo minus petebat gloriam, eo (a) illum

Gloria magis sequebatur. Quandoquidem gloria est, cuius illi cupiditate flagrabant, iudicium hominum bene de hominibus opinantium. Et ideo melior est virtus, quæ humano testimonio contenta non est, nisi conscientia suæ. Unde dicit

Apostolus: *Nam gloria nostra hæc est, testimonium conscientia nostra.* Et alio loco: *Opus autem suum probet unusquisque, & tunc in semetipso tantum gloriam habebit, & non in altero.*

Gloriam ergo & honorem & imperium, quæ sibi exoptabant, & quo bonis artibus pervenire nitebantur boni, non debet sequi virtus, sed ipsa virtus virtutem. Neque enim est vera virtus, nisi quæ ad eum finem tendit, ubi est bonum hominis, quo melius non est. Unde & honores quos petivit Cato, petere non debuit, sed eos civitas ob

ejus virtutem non petenti dare. *5. Sed cum illa memoria duo Romani essent virtute magni, Cæsar & Cato, longe virtus Catonis veritati videtur propinquior fuisse, quam Cæsar. Proinde qualis esset illo tempore civitas, & antea qualis fuisset, videamus in ipsa*

sententia Catonis: Nolite, inquit, existimare, majores nostros armis republicam ex parva magnam fecisse. Si ita esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus. Quippe sociorum atque civium, præterea armorum & equorum major copia nobis quam illis est. Sed alia fuere quæ illos magnos fecerunt, quæ nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque libidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam: laudamus divitias, sequimur inertiam: inter bonos & malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ aut gratiæ servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam.

6. Qui audit hæc Catonis verba sive Sallustii, putat quales laudantur Romani veteres, omnes eos tales tunc fuisse vel plures. Non ita est: alioquin vera non essent quæ ipse item scribit, ea quæ commemoravi in secundo libro hujus Operis, ubi dicit. Injurias validiorum, & ob eas discessionem plebis a patribus, aliasque dissensiones domi fuisse jam inde a principio, neque amplius æquo & modesto jure actum, quam expulsi regibus, quam diu metus a Tarquinio fuit, donec bellum grave, quod propter ipsum cum Ethruia susceptum fuerat, finiretur: postea vero servili imperio patres exercuisse ple-

bem, regio more verberasse, agro pepulisse, & ceteris expertibus solos egisse in imperio; quarum discordiarum, dum illi dominari vellent, illi servire nollent, finem fuisse bellum Punicum secundum. Quia rursus gravis metus cepit urgere, atque ab illis perturbationibus alia majore cura cohibere animos inquietos, & ad concordiam revocare civilem. Sed per quosdam paucos, qui pro suo modo boni erant, magna administrabantur, atque illis toleratis ac temperatis malis, paucorum bonorum providentia res illa crescebat, sicut idem historicus dicit, multa sibi legenti & audienti, quæ populus Romanus domi militiæque, mari atque terra præclara facinora fecerit, se libuisse adtendere quæ res maxime tanta negotia sustinisset; quoniam sciebat sæpenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse Romanos, cognoverat parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; sibi quæ multa agitati constare dixit, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eo quod factum ut divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia, inquit, civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sui imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat. Paucorum igitur virtus ad gloriam, honorem, imperium, vera via, id est, virtute ipsa nitentium, etiam a Catone laudata est. Hinc erat domi industria, quam commemoravit Cato, ut ararium esset opulentum, tenues res privatæ. Unde corruptis moribus vitium e contrario posuit, publice egestatem, privatim opulentiam.

CAPUT XIII.

De amore laudis, qui cum sit vitium, ob hoc virtus putatur, quia per ipsum vitia majora cohibentur.

QUAMOBREM cum diu fuissent regna (b) Orientis illustria, voluit Deus & Occidentale fieri, quod tempore esset posterius, sed imperii latitudine & magnitudine illustrius. Idque talibus potissimum concessit hominibus ad domanda gravia mala multarum gentium, qui causa honoris, laudis, & gloriæ consuluerunt patriæ, in qua ipsam gloriam requirebant, salutemque ejus saluti suæ præponere non dubitaverunt, pro isto uno vitio, id est, amore laudis, pecuniæ cupiditatem & multa alia vitia comprimentes. * Nam sanius videt, qui & amorem laudis vitium esse cognoscit: quod nec poetam fugit Horatium, qui ait:

Laudis amore tumes, sunt certa piacula quæ te
Ter pure lecto poterunt recreare libello.
Idemque in carmine Lyrico ad reprimendam dominandi libidinem ita cecinit:
Latius regnes avidum domando
Spiritus, quam si Libyam remotis
* Gadibus jungas, & uterque * Poenus
Serviat uni.

Ve-

bus supra lib. 4. c. 7.

Verumtamen qui libidines turpiores, fide pietatis impetrato Spiritu sancto & amore intelligibilis pulcritudinis non refrenant, melius saltem cupiditate humanæ laudis & gloriæ, non quidem jam sancti, sed minus turpes sunt. Etiam Tullius hinc dissimulare non potuit, in iisdem libris quos de republica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria; & consequenter commemorat majores suos multa mira atque præclara gloriæ cupiditate fecisse. Huic ergo vitio non solum non resistebant, verum etiam id excitandum & accendendum esse censebant, putantes hoc utile esse reipublicæ. Quamquam nec in ipsis philosophiæ libris Tullius ab hac peste dissimulet, ubi eam luce clarius confitetur. Cum enim de studiis talibus loqueretur, quæ utique secunda sunt fine veri boni, non ventositate laudis humanæ, hanc intulit universalem generalemque sententiam. Honos alit artes, omnesque accenduntur ad studia gloria, jacentque ea semper quæ apud quosque improbantur.

CAPUT XIV.

De refecando amore laudis humanæ, quoniam justorum gloria omnis in Deo sit.

HUIC igitur cupiditati melius resistitur sine dubitatione, quam ceditur. Tanto enim quisque est Deo similior, quanto est ab hac immunditia mundior. Quæ in hac vita est non funditus eradicatur ex corde, quia etiam bene proficientes animos tentare non cessat; saltem cupiditas gloriæ superetur dilectione justitiæ: ut si alicubi jacent, quæ apud quosque improbantur, si bona, si recta sunt, etiam ipse amor humanæ laudis erubescat, & cedat amor veritatis. Tam enim est hoc vitium inimicum piæ fidei, si major in corde sit cupiditas gloriæ quam Dei timor vel amor; ut Dominus diceret: *Quomodo potestis credere, gloriam ab invicem expectantes, & gloriam quæ a solo Deo est non querentes?* Item de quibusdam qui in eum crediderant, & verebantur palam confiteri, ait Evangelista: *Dilexerunt gloriam hominum magis quam Dei.* Quod sancti Apostoli non fecerunt: qui cum in his locis prædicarent Christi nomen ubi non solum improbabatur, sicut ille ait, jacentque ea semper, quæ apud quosque improbantur; vententes quod audierant a bono magistro eodemque medico mentium: *Si quis me negaverit coram hominibus, negabo eum coram Patre meo, qui in celis est, & coram Angelis Dei;* inter cutiones crudelesque poenas non sunt deteriti a prædicatione salutis humanæ tanto fremitu offensionis humanæ. Et quod eos divina facientes atque dicentes divineque viventes, debellatis quodam modo cordibus duris, atque introducta pace justitiæ; ingens in Ecclesia Christi gloria

consecuta est; non in ea tamquam in suæ virtutis fine quieverunt: sed eam quoque ipsam ad Dei gloriam referentes, cujus gratia tales erant, isto quoque fomite eos quibus consulebant, ad amorem illius a quo & ipsi tales fierent, accendebant. Namque ne propter humanam gloriam boni essent, docuerat eos Magister illorum, dicens: *Carrete facere justitiam vestram coram hominibus, ut videamini ab eis; alioquin mercedem non habebitis apud Patrem vestrum, qui in celis est.* Sed rursus ne hoc perverse intelligentes hominibus placere metuerent, minusque prodesse latendo quod boni sunt, demonstrans quo fine innotescere deberent: *Luceant, inquit, opera vestra coram hominibus, ut videant bona facta vestra, & glorificent Patrem vestrum, qui in celis est.* Non ergo ut videamini ab eis, id est, hac intentione ut eos ad vos converti velitis, quia non per vos aliquid estis: sed ut glorificent Patrem vestrum, qui in celis est, ad quem conversi fiant quod estis. (a) Hos secuti sunt Martyres, qui Scævolas, & Curtios, & Decios, non sibi inferendo poenas, sed illatas ferendo, & virtute vera, quoniam vera pietate, & innumerabili multitudine superarunt. Sed cum illi essent in civitate terrena, quibus propositus erat omnium pro illa officiorum finis, incolumitas ejus, & regnum non in cælo, sed in terra; non in vita aterna, sed in decessione morientium & successione moriturosum; quid aliud amarent quam gloriam, qua volebant etiam post mortem tamquam vivere in ore laudantium?

CAPUT XV.

De mercede temporali, quam Deus reddidit bonis moribus Romanorum.

QUIUS ergo non erat Deus daturus vitam æternam cum sanctis Angelis suis in Civitate sua cælesti, ad cujus societatem pietas vera perducit, quæ non exhibet servitutem religionis, quam *λατρεία* Græci vocant, nisi uni vero Deo; si neque hanc eis terrenam gloriam excellentissimi imperii concederet, non redderetur merces bonis artibus eorum, id est virtutibus, quibus ad tantam gloriam pervenire nitebantur. De talibus enim, ut glorificentur ab hominibus, etiam Dominus ait: *Amen dico vobis, perceperunt mercedem suam.* Sic & isti pri-vatas res suas pro re communi, hoc est republica, & pro ejus arario contemserunt, avaritiæ restiterunt, consuluerunt patriæ consilio libero; neque delicto secundum suas leges, neque libidini obnoxii: his omnibus artibus tamquam veri via nisi sunt ad honores, imperium, gloriam: honorati sunt in omnibus fere gentibus; imperii sui leges imposuerunt multis gentibus; hodieque litteris & historia gloriosi sunt pæne in omnibus gentibus. Non est quod de summi & veri Dei justitia conquerantur: *perceperunt mercedem suam.*

(a) Editi, Hoc. At MSS. Hos, id est Apostolos, de quibus antea.

(a) Apud Sallustium, eo magis illam assequatur.
(b) Assyriorum scilicet, Medorum, Persarum &c. de quibus supra lib. 4. c. 7.

* al.
CAPUT
XIII.
Lib. 1.
Epistol.
Lib. 2.
Carm.
* Gades,
insula
Hispaniæ.
* Liby-
cus &
Gadita-
nus, in-
terprete
Porphyry.

CAPUT XVI.

De mercede sanctorum civium Civitatis aeternae, quibus utilia sunt Romanorum exempla virtutum.

MERCEs autem sanctorum longe alia est etiam hic opprobria sustinentium pro (a) Civitate Dei, quæ mundi huius dilectoribus odiosa est. Illa Civitas sempiterna est: ibi nullus oritur, quia nullus moritur. Ibi est vera & plena felicitas, non dea, sed donum Dei. Inde fidei pignus accepimus, quamdiu peregrinantes ejus pulcritudini suspiramus. Ibi non oritur sol super bonos & malos, sed sol justitiæ solos protegit bonos. Ibi non erit magna industria, ditare ararium publicum privatis rebus angustis, ubi thesaurus communis est veritatis. Proinde non solum ut talis merces talibus hominibus redderetur, Romanum imperium ad humanam gloriam dilatatum est; verum etiam ut

2. Cor. 5.6. cives aeternæ illius Civitatis, quamdiu hic peregrinantur, diligenter & sobrie illa intueantur exempla, & videant quanta dilectio debeatur supernæ patriæ propter vitam æternam, si tantum a suis civibus terrena dilecta est propter hominum gloriam.

CAPUT XVII.

Quo fructu Romani bella gesserint, & quantum his quod vivere contulerint.

QUANTUM enim pertinet ad hanc vitam mortalium, quæ paucis diebus ducitur & finitur, quid interest sub cuius imperio vivat homo moriturus; si illi qui imperant, ad impia & iniqua non cogant? Aut vero aliquid nocuerunt Romani gentibus, quibus subjugatis imposuerunt leges suas, nisi quia id factum est ingenti strage bellorum? Quod si concorditer fieret, idipsum fieret meliore successu: sed nulla esset gloria triumphantium. Neque enim & Romani non vivebant sub legibus suis, quas ceteris imponebant. Hoc si fieret sine Marte & Bellona, ut nec victoria locum haberet, nemine vincente ubi nemo pugnaret, nonne Romanis & ceteris gentibus una esset eademque conditio? Præsertim si mox fieret, quod postea gratissime atque humanissime factum est, ut omnes ad Romanum imperium pertinentes societatem acciperent civitatis & Romani cives essent; ac sic esset omnium, quod erat ante paucorum: tantum, quod plebs illa quæ suos agros non haberet, de publico viveret: qui passus ejus per bonos administratores reipublicæ gratus a concordibus præstaretur, quam victis extorqueretur.

** Hic incipit Cap. XVII. in MSS.* 2. Nam quid intersit ad incolumitatem, bonosque mores, (b) ipsas certe hominum dignitates; quod alii vicerunt, alii victi sunt, omnino non video, præter illum gloriæ humanæ inanissimum fastum, in quo perceperunt mercedem suam, qui ejus ingenti cupidine arserunt,

(a) MSS. magno consensu, pro veritate.
(b) Editi, & ipsas. Expungendum &, quod a MSS.

& ardentia bella gesserunt. Numquid enim illorum agri tributa non solvunt? Numquid eis licet discere, quod aliis non licet? Numquid non multi senatores sunt in aliis terris, qui Romam ne facie quidem norunt? Tolle jactantiam, & omnes homines quid sunt nisi homines? Quod si perversitas sæculi admitteret, ut honoratiores essent quique meliores: nec sic pro magno haberi debuit honor humanus, quia nullius est ponderis fumus. Sed utamur etiam in his rebus beneficio Domini Dei nostri: consideremus quanta contemserint; quæ pertulerint; quas cupiditates subegerint pro humana gloria, qui eam tamquam mercedem talium virtutum accipere meruerunt: & valeat nobis etiam hoc ad opprimendam superbiam; ut cum illa Civitas, in qua nobis regnare promissum est, tantum ab hac distet, quantum distat cælum a terra, a temporali latitia vita æterna, ab inanibus laudibus solida gloria, a societate mortalium societas Angelorum, a lumine solis & lunæ lumen ejus qui fecit solem & lunam, nihil sibi magnum fecisse videantur tantæ patriæ cives, si pro illa adipiscenda tegerint boni operis aliquid, vel mala aliqua sustinuerint; cum illi pro hac terrena jam adepta tanta tegerint, tanta perpessi sint. Præsertim quia remissio peccatorum, quæ cives ad æternam colligit patriam, habet aliquid, cui per umbram quamdam simile fuit atylum illud Romuleum, quo multitudinem, qua illa civitas conderetur, quorumlibet delictorum congregavit impunitas.

Honor humanus.

Asylum Romuleum.

CAPUT XVIII.

Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si aliquid fecerint pro dilectione aeternæ patriæ, cum tanta Romani gesserint pro humana gloria & civitate terrena.

QUID ergo magnum est pro illa aeterna caelestique patria, cuncta sæculi huius quamlibet jucunda blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit & occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficillius est filios interimere, quam quod pro iis faciendum est, ea quæ filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare pauperibus, vel si exsistat tentatio quæ id pro fide atque justitia fieri compellat, amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros, non divitiæ terrenæ faciunt, aut nobis viventibus amittendæ, aut nobis mortuis a quibus nescimus, vel forte a quibus nolumus, possidendæ: sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet testimonium etiam poeta laudator. Ait enim:

Opulentia mentium Deus.

Æneid. 6.

--- Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulcra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores.
Sed veru sequenti consolatus est infelicem;
Vin-

abest: ut sensus sit, bonos mores esse ipsas hominum dignitates.

Vincit amor patriæ, laudumque immensa cupido.

Hæc sunt duo illa libertas & cupiditas laudis humanæ, quæ ad facta (a) compulere miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum & cupiditate laudum, quæ a mortalibus expetuntur, occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, si pro vera libertate, quæ nos ab iniquitatis & mortis & diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a demonibus & demonum principe, non filii occiduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

Torquatus. Supra lib. 1. c. 23. 2. Si alius etiam Romanus princeps cognomine Torquatus, filium, non quia contra patriam, sed etiam pro patria, tamen quia contra imperium suum, id est, contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus juvenili ardore pugnaret, licet vicisset, occidit; ne plus mali esset in exemplo imperii contemti, quam boni in gloria hostis occisi: ut quid se jactent, qui pro immortalis patriæ legibus omnia, quæ multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnunt? Si Furius

Camillus. Supra lib. 2. c. 17. & lib. 4. c. 7. Camillus etiam ingratam patriam, a cujus cervicibus acerrimorum hostium Vejentium jugum depulerat, damnatusque ab æmulis fuerat, a Gallis iterum liberavit, quia non habebat potius ubi posset vivere (b) gloriosus; cur extollatur velut grande aliquid fecerit, qui forte in Ecclesia ab inimicis carnalibus gravissimam exhonorationis passus injuriam, non se ad ejus hostes hæreticos transtulit, aut aliquam contra illam ipse hæresim condidit, sed eam potius quantum valuit ab hæreticorum perniciosissima (c) pravitate defendit; cum alia non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed ubi vita

Mucius qui Scævola dictus a clade dextra manus. Liv. 2. Plutar. in Pub. lib. 1. c. 24. acquiratur æterna? Si Mucius, ut cum Porcena rege pax fieret, qui gravissimo bello Romanos premebat, quia Porcennam ipsum occidere non potuit, & pro eo alterum deceptus occidit, in ardentem aram ante oculos ejus dexteram extendit, dicens multos tales, qualem illum videret, in ejus exitium conjurasse; cupit perhorrescens; sine ulla (d) dilatione se ab illo bello facta pace compefecit: quis regno cælorum imputaturus est merita sua, si pro illo non unam manum, neque hoc sibi ultro faciens, sed persequente aliquo patiens, totum flammis corpus impenderit? Si Curtius armatus equo concito in abruptum hiatum terræ se precipitem dedit, deorum suorum oraculis serviens,

(a) Gallicani omnes MSS. compulsi.
(b) Sola editio Lov. gloriosus.
(c) Aliquot MSS. vanitate.
(d) In MSS. dubitatione.
(e) Gervasianus codex, perceptione.
(f) Pro quibus fundebatur; non quidem ad redemptionem, ut fusus est Christi sanguis, sed ad exemplum fortitudinis. De fortitudine fidelium, inquit Leo epist. alias 83. nunc 97.

quoniam jusserant ut illuc id quod Romani haberent optimum mitteretur, nec aliud intelligere potuerunt, quam viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat ut deorum iussis in illum interitum vir præcipitaretur armatus; quid se magnum pro æterna patriâ fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suæ passus inimicum, non se ultro in talem mortem mittens, sed ab illo missus obierit; quandoquidem a Domino suo eodemque rege patriæ suæ certius oraculum accepit: *Nolite timere eos qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere*? Si se occidendos certis verbis quodam modo consecrantes Decii devoverunt, ut illis cadentibus & iram deorum sanguine suo placantibus Romanus liberaretur exercitus; nullo modo superbient sancti Martyres tamquam dignum aliquid pro illius patriæ (e) participatione fecerint, ubi æterna est & vera felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem, non solum suos fratres (f) pro quibus fundebatur, verum & ipsos inimicos a quibus fundebatur, sicut eis præceptum est, diligentes, caritatis fide & fidei caritate certant? Si Marcus Pulvillus dedicans adem Jovis, Junonis, Minervæ, falso sibi ab invidis morte filii nuntiata, ut illo nuntio perturbatus abscederet, atque ita dedicationis gloriam collega ejus consequeretur, ita contemnit, ut eum etiam projici (g) insepultum juberet; & sic in ejus corde orbitatis dolorem gloriæ cupiditas vicerat: quid magnum se pro Evangelii sancti prædicatione, qua cives supernæ patriæ de diversis liberantur & colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Dominus de sepultura patris sui sollicito ait: *Sequere me, & sine mortuos sepelire mortuos suos*? Si M. Regulus, ne crudelissimos hostes jurando falleret, ad eos ab ipsa Roma reversus est, quoniam sicut Romanis eum tenere volentibus respondisse fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem illic honesti civis habere non posset; eumque Carthaginenses, gravissimis suppliciis necaverunt: qui cruciatus non sunt pro fide illius patriæ contemnendi, ad cujus beatitudinem fides ipsa perducit? Aut quid retribuetur Domino pro omnibus quæ retribuit, si pro fide quæ illi debetur talia fuerit homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis inimicis debebat passus est Regulus? Quomodo autem se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus, ut in huius vitæ peregrinatione expeditior ambulet viam, quæ perducit ad patriam, ubi veræ divitiæ ipse Deus est, cum audiat vel legat (h) L. Valerium, qui in suo

Matth. 10. 28. Decii. Liv. 1.8. c. 10.

Marcus Pulvillus. Liv. 1.2. Valer. 1.5. c. 10. Plutar. in Publicola.

Matth. 8. 22. M. Regulus. Supra lib. 1. c. 15. & 24.

Psal. 115. 12.

Paupertas voluntaria.

exempla nata sunt patientie, non dona justitiæ. LEO NARD. COQUEUS.
(g) Sic Plutarchus. At Livius cadaver æfferri iussisse scribit.
(h) Erratum est in pronomine: dicebatur enim, non L. sed P. Valerius Publicola. Et non in suo quarto consulatu obiit, sed anno post, Verginio & Cassio Coss. sexto anno post expulsos reges. Livius 1.2. Dionysius 1.5.

suo defunctus est consulatu, usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo collatis ejus
 * Liv. 1. sepultura curaretur? audiat vel legat * Q. Cinnatus, cum quatuor jagera possideret, &
 3. Valer. cinnatum, ab aratro esse adductum, ut dictator fieret, major utique honore quam consul; victisque hostibus ingentem gloriam consecutum in eadem paupertate mansisse? Aut quid se magnum fecisse predicabit, quod nullo premio mundi hujus fuerit ab aeternae illius patriae societate seductus, cum Fabricium didicerit tantis muneribus Pyrrhi regis Epirotarum, promissa etiam quarta parte regni, a Romana civitate non potuisse divelli, ibique in sua paupertate privatum manere maluisse? Nam illud quod rempublicam, id est, rem populi, rem patriae, rem communem cum haberent opulentissimam atque ditissimam, sic ipsi in suis domibus pauperes erant, (a) ut quidam eorum qui jam bis consul fuisset, ex illo senatu pauperum hominum pelleretur notatione censoria, quod decem pondo argenti in vasis habere compertus est; (b) ita iidem ipsi pauperes erant, quorum triumphis publicum ditabatur ararium nonne omnes Christiani, qui excellentiore proposito divitias suas communes faciunt, secundum id quod scriptum est in Actis Apostolorum, ut distribuatur unicuique, sicut cuique opus est; & nemo dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia communia; intelligunt se nulla ob hoc ventilari oportere iactantia, id faciendo pro obtinenda societate Angelorum, cum paene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum?

3. Haec & alia, si qua hujuscemodi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama predicarentur, nisi Romanum imperium longe lateque porrectum, magnificis successibus augeretur? Proinde per illud imperium tam latum tamque diuturnum, viro- rumque tantorum virtutibus praeclarum atque gloriosum, & illorum intentioni merces quam quarebant est reddita, & nobis proposita necessariae commotionis exempla: ut si virtutes, quarum istae utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrenae gloria tenuerunt, pro Dei gloriosissima Civitate non tenuerimus, pudore pungamur; si tenuerimus, superbia non extollamur. Quoniam, sicut dicit Apostolus, *indigna sunt passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis*. Ad humanam vero gloriam praesentisque temporis satis digna aestimabatur illorum. Unde etiam Judaei qui Christum occiderunt, revelante Testamento novo, quod in Vetere velatum fuit, ut non pro terrenis & temporalibus beneficiis, quae divina providentia permixte bonis malisque con-

cedit, sed pro aeterna vita muneribusque perpetuis & ipsius supernae Civitatis societate colatur Deus unus & verus, rectissime istorum gloriae donati sunt; ut hi qui qualibuscumque virtutibus terrenam gloriam quaesierunt & adquisierunt, vincerent eos qui magnis vitiis datorem verae gloriae & Civitatis aeternae occiderunt atque respuerunt.

CAPUT XIX.

Quo inter se differant cupiditas gloriae, & cupiditas dominationis.

INTEREST sane inter cupiditatem humanae gloriae, & cupiditatem dominationis. Nam licet proclive sit, ut qui humana gloria nimium delectatur, etiam dominari ardentem affectet; tamen qui veram licet humanarum laudum gloriam concupiscunt, dant operam bene judicantibus non displicere. Sunt enim multa in moribus bona, de quibus multi bene judicant, quamvis ea multi non habeant: per ea bona morum nituntur ad gloriam & imperium vel dominationem de quibus ait Sallustius: Sed ille vera via nititur. Quisquis autem sine cupiditate gloriae, qua veretur homo bene judicantibus displicere, dominari atque imperare desiderat, etiam per apertissima scelera quaerit plerumque obtinere quod diligit. Proinde qui gloriam concupiscit, aut vera via nititur, aut certe dolis atque fallaciis contendit, volens bonus videri esse, quod non est. Et ideo virtutes habenti magna virtus est contemnere gloriam; quia contemptus ejus in conspectu Dei est, iudicio autem non aperitur humano. Quidquid enim fecerit ad oculos hominum, quo gloriae contemptor appareat, ad maiorem laudem, hoc est, ad maiorem gloriam facere si credatur, non est unde se suspicantium sensibus aliter esse quam suspicantur, ostendat. Sed qui contemnit iudicia laudantium, contemnit etiam suspicantium temeritatem: quorum tamen, si vere bonus est, non contemnit salutem; quoniam tantae iustitiae est qui de Spiritu Dei virtutes habet, ut etiam ipsos diligat inimicos; & ita diligat, ut (c) suos olores vel detractores velit correctos habere consortes non in terrena patria, sed superna: in laudatoribus autem suis quamvis parvipendat quod eum laudant, non tamen parvipendit quod amant; nec eos vult fallere laudantes, ne decipiat diligentes: ideoque instat ardentem, ut potius ille laudetur, a quo habet homo quidquid in eo iure laudatur. Qui autem contemptor gloriae, dominationis est avidus, beatitatis superat sive crudelitatis vitiis, sive luxuriae. Tales quidam Romani fuerunt. Non enim cura existimationis amissa dominationis cupiditate caruerunt: multos tales fuisse, prodit historia. Sed huius vitii summatem, & quasi ar-

Sallust. in Catil.

Gloriae contemptus.

cem quamdam Nero Caesar primus obtinuit; cuius fuit tanta luxuries, ut nihil ab eo putaretur virile metuendum; tanta crudelitas, ut nihil molle habere crederetur, si nesciretur. Etiam talibus tamen dominandi potestas non datur nisi summi Dei providentia, quando res humanas iudicat talibus dominis dignas. Aperta de hac re vox divina est, loquente Dei sapientia: *Per me reges regnant, & tyranni per me tenent terram*. Sed ne tyranni non pessimi atque improbi reges, sed vetere nomine fortes dicti existuntur, unde ait Virgilius: Pars mihi pacis erit, dextram tetigisse tyranni: apertissime alio loco de Deo dictum est: *Qui regnare facit hominem hypocritam propter perversitatem populi*. Quamobrem, quamvis, ut potui, satis exposuerim qua causa Deus unus verus & iustus Romanos secundum quamdam formam terrenae civitatis bonos adjuverit ad tanti imperii gloriam consequendam: potest tamen & alia causa esse latentior, propter diversa merita generis humani, Deo magis nota quam nobis; dum illud constat inter omnes veraciter pios, neminem * sine vera pietate, id est, veri Dei vera l. 19. vero cultu veram posse habere virtutem; nec eam veram esse, quando gloriae servit humanae. Virtus Eos tamen qui cives non sint Civitatis aeternae, quae in sacris litteris nostris dicitur Civitas Dei, utiliores esse terrenae Civitati, quando habent virtutem vel ipsam, quam si nec ipsam. Illi autem qui vera pietate praediti bene vivunt, si habent scientiam regendi populos, nihil est felicius rebus humanis, quam si Deo miserante habeant potestatem. Tales autem homines virtutes suas, quantascumque in hac vita possunt habere, non tribuunt nisi gratiae Dei, quod eas volentibus, credentibus, petentibus dederit; simulque intelligunt, quantum sibi desit ad perfectionem iustitiae, qualis est in illorum sanctorum Angelorum societate, cui se nituntur aptare. Quantumlibet autem laudetur atque praedicetur virtus, quae sine vera pietate servit hominum gloriae, nequaquam sanctorum exiguis initiis comparanda est, quorum spes posita est in gratia & misericordia veri Dei.

CAPUT XX.

Tam turpiter servire virtutes humanae gloriae, quam corporis voluptati.

SOLENT Philosophi, qui finem boni humani pudorem quibusdam constituunt, ad ingerendum quidem probant, sed eas voluptatis corporalis sine metiuntur, & illam per se ipsam putant appetendam, illas propter ipsam, * tabulam quamdam verbis pingere, ubi voluptas in sella regali quasi delicata quaedam regina confidat; eique virtutes famulae subjiciantur, observantes ejus nutum, ut faciant quod illa imperaverit: quae prudentiae jubeat, ut vigilanter inquirat,

* V. C. i. cor. 2. de finibus.

quomodo voluptas regnet, & salva sit; iustitiae jubeat, ut praestet beneficia quae potest ad comparandas amicitias corporalibus commodis necessarias; nulli faciat injuriam, ne offensis legibus voluptas vivere secunda non possit: fortitudini jubeat, ut si dolor corpori acciderit, qui non compellat in mortem, teneat dominam suam, id est, voluptatem fortiter in animi cogitatione, ut per pristinorum deliciarum suarum recordationem mitiget praesentis doloris aculeos: temperantiae jubeat, ut tantum capiat alimentorum, & si qua delectant, ne per immoderationem noxium aliquid valetudinem turberet; & voluptas, quam etiam in corporis sanitate Epicurei maximam ponunt, graviter offendantur. Ita virtutes cum tota suae (a) gloriae dignitate tamquam imperiose cuidam & inhonestae mulierculae servient voluptati. Nihil hac pictura dicunt esse ignominiosius, & deformius, & quod minus ferre bonorum possit adspectus: & verum dicunt. Sed non existimo satis debiti decoris esse picturam, si etiam talis fingatur, ubi virtutes humanae gloriae serviant. Licet enim ista gloria delicata mulier non sit, inflata tamen est, & multum inanitatis habet. Unde non ei digne servit soliditas quaedam firmitasque virtutum, ut nihil provideat prudentia, nihil distribuatur iustitia, nihil toleret fortitudo, nihil temperantia moderetur, nisi unde placeatur hominibus & ventosae gloriae serviatur. Nec illi se ab ista foeditate defenderint, qui cum aliena spernant iudicia velut gloriae contemptores, sibi sapientes videntur & sibi placent. Nam eorum virtus, si tamen ulla est, alio modo quodam humanae subditur laudi. Neque enim ipse qui sibi placet, homo non est. Qui autem vera pietate in Deum, quem diligit, credit & sperat, plus intendit in ea in quibus sibi displicet, quam in ea, si qua in illo sunt, quae non tam ipsi quam veritati placent: neque id tribuit, unde jam potest placere, nisi ejus misericordiae, cui metuit displicere; de his sanatis gratias agens, de illis sanandis preces fundens.

CAPUT XXI.

Romanum regnum a Deo vero esse dispositum, a quo est omnis potestas, & cuius providentia reguntur universa.

QUAE cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem, nisi Deo vero, qui dat felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum vero terrenum & piis & impiis, sicut ei placet, cui nihil injuste placet. Quamvis enim aliquid dixerimus, quod apertum nobis esse voluit; tamen multum est ad nos, & valde superat vires nostras, hominum occulta discutere, & liquido examine merita dijudicare regnorum. Ille igitur unus verus Deus, qui nec iudicio, nec adiutorio deserit genus humanum, quando voluit, & quantum

L

(a) Cornelium Ruffinum intelligit, de quo Valer. 1. 2. c. 9. Agell. 1. 4. c. 8. Liv. 1. 14.
 (b) Lov. si ita. Absit si a ceteris libris.

(c) Sic Vind. Am. Er. & plerique MSS. At Lov. ut su-
 survivors.

(a) Aliquot probae notae MSS. cum tota sua gloria di-

gnitatis.

tum voluit Romanis regnum dedit: qui dedit Assyriis, vel etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum bonum, alterum malum continent litteræ istorum: ut taceam de populo Hebræo, de quo jam dixi, quantum satis visum est, qui præter unum Deum non coluit & quando regnavit. Qui ergo Persis dedit segetes sine cultu deæ Segetiæ, qui alia dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis plures præposuerunt; ipse etiam regnum dedit sine cultu eorum, per quorum cultum se isti regnasse crediderunt. Sic etiam hominibus; (a) qui Mario, ipse Cajo Cæsari; qui Augusto, ipse & Neroni; qui Vespasianis vel patri, vel filio, suavissimis imperatoribus, ipse & Domitiano crudelissimo: & ne per singulos ire necesse sit, qui Constantino Christiano, ipse apostata Julia: no: cujus egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega & detestanda curiositas, cujus vanis deditus oraculis erat, quando fretus securitate victoriæ, naves quibus victus necessarius portabatur, incendit; deinde fervide infans immodicis ausibus, & mox merito temeritatis occisus, in locis hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter inde non posset evadi, nisi contra illud auspiciū dei Terminī, de quo superiore libro diximus, Romani imperii termini moverentur. Cessit enim Terminus deus necessitati, qui non cesserat Jovi. Hæc plane Deus unus & verus regit & gubernat, ut placet: & si occultis causis, numquid injustis?

CAPUT XXII.

Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere judicio.

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in ejus arbitrio est iustoque judicio & misericordia, vel adterere, vel consolari genus humanum, ut alia citius, alia tardius finiantur. Bellum (b) Piratarum a Pompejo, bellum (c) Punicum tertium a Scipione incredibili celeritate & temporis brevitate confecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis multis Romanis ducibus & duobus consulibus victis, Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta, (d) consumtum est. Picentes, * Marfi & Peligni, gentes non exteræ, sed Italiciæ, post diu-

* Liv. multis Romanis ducibus & duobus consulibus victis, Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta, consumtum est. Picentes, * Marfi & Peligni, gentes non exteræ, sed Italiciæ, post diu-

(a) Binos conjungit, alterum bonum, alterum malum: crudelis Marius, clementissimus C. Cæsar; optimus princeps Augustus, pessimus Nero.

(b) Quadragesimo die postquam Brundisio solvit Pompeus, terminatum est. Florus l. 3. Cicero pro lege Manilia.

(c) Intra quintum annum quam erat ceptum, consummatum omnino est, ait Livius l. 49. At Florus l. 2. quadrien-

(d) Sic Vind. Am. & MSS. At Er. & Lov. consummatum est.

(e) Suffragatur Livius lib. 30. & Florus lib. 2. At Polybius lib. 3. & Orosius lib. 4. c. 20. notant hujus belli annos tantum septendecim.

turnam & devotissimam sub Romano jugo servitutem, in libertatem caput erigere tentaverunt, jam multis nationibus Romano imperio subjugatis, deletaque Carthagine: in quo bello Italico Romanis sæpissime victis, ubi & duo consules perierunt, & alii nobilissimi senatores: non diuturno tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus ei annus finem dedit. Sed bellum Punicum secundum cum maximis detrimentis & calamitate reipublicæ per annos (e) decem & octo Romanas vires extenuavit, & pæne consumsit: duobus (f) præliis ferme septuaginta Romanorum millia ceciderunt. Bellum Punicum primum per (g) viginti & tres annos peractum est: bellum Mithridaticum * Florus l. 3. quadraginta annis. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, superioribus temporibus multum in omni virtute laudatis, bellum Samniticum annis tractum est ferme (h) quinquaginta: in quo bello ita Romani victi sunt, ut sub jugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter justitiam, sed justitiam propter gloriam diligere videbantur, * pacem factam sœdusque ruperunt. Hæc ideo commemoro, quoniam multi præteritarum rerum ignari, quidam etiam dissimulatores suæ scientiæ, si temporibus Christianis aliquod bellum paullo diutius trahi vident, illico in nostram religionem protervissime insiliunt, exclamantes, quod si ipsa non esset, & vetere ritu numina colebantur, jam Romana illa virtute, quæ adjuvante Marte & Bellona tanta celeriter bella confecit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt quam diuturna bella, quam variis (i) eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet orbis terrarum velut procellosissimum pelagus varietatum malorum tempestate jacari: & quod nolunt aliquando fateantur, nec insanis adversus Deum linguis se interimant, & decipiant imperitos.

CAPUT XXIII.

De bello in quo Rhadagaisus rex Gothorum demonum cultor, uno die cum ingentibus copiis suis victus est.

Quod tamen nostra memoria recentissimo tempore Deus mirabiliter & misericorditer fecit, non cum gratiarum actione com-

(f) Altero prælio ad Thrasymenum lacum, altero ad Cannas commisso. Livius l. 22. Florus l. 2.

(g) Augustino consentit Orosius. At Polybius l. 1. per viginti & quatuor annos peractum scribit: quia videlicet annos ipse ab occasione movendi belli numerat, alii vero ab ejus susceptione.

(h) Eutropius & Orosius annos quadraginta novem in hoc bello numerant; Florus quinquaginta: nec plures sunt, si ad Fabium Gurgitem consulem finitur. Attamen Appianus octoginta computat, ipsique Samnites in Livii libro 23. dicunt se per centum prope annos cum populo Romano bellum gessisse.

(i) Sic MSS. At editi, eventibus.

CAPUT XXIV.

Quæ sit Christianorum imperatorum, & quam vera felicitas.

NEQUE enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt, vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes reipublicæ domuerunt, vel inimicos cives adversus se insurgentes & cavere & opprimere potuerunt. Hæc & alia vitæ hujus ærumnosæ vel munera, vel solatia, quidam etiam cultores dæmonum accipere meruerunt, qui non pertinent ad regnum Dei, quo pertinent isti: & hoc ipsius misericordiam factum est, ne ab illo ista, qui in eum crederent, velut summa bona desiderarent. Sed felices eos dicimus, si iuste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium & obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, sed se homines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum, majestati ejus famulam faciunt; si Deum timent, diligunt, colunt; si plus amant illud regnum, ubi non timent habere consortes; si tardius vindicant, facile ignoscunt; si eandem vindictam pro necessitate regendæ tuendæque reipublicæ, non pro saturandis inimicitarum odiis (g) exserunt; si eandem veniam non ad impunitatem iniquitatis; sed ad spem correctionis indulgent; si quod asperè coguntur plerumque decernere, misericordiæ lenitate & beneficiorum largitate compensant; si luxuria tanto eis est castigatio, quanto posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pravis, quam quibuslibet gentibus imperare: & si hæc omnia faciunt, non propter ardorem inanis gloriæ, sed propter caritatem felicitatis æternæ: si pro suis peccatis, humilitatis & miserationis & orationis sacrificium Deo suo vero immolare non negligunt. Tales Christianos imperatores dicimus esse felices interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod expectamus advenierit.

CAPUT XXV.

De prosperitatibus, quas Constantino imperatori Christiano Deus contulit.

NAM bonus Deus, ne homines qui eum crederent propter æternam vitam colendum, has sublimitates & regna terrena existimarent posse neminem consequi, nisi dæmonibus supplicet, quod hi spiritus in talibus multum valerent. Constantinum imperatorem non supplicentem dæmonibus, sed ipsum verum Deum colentem, tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet: cui etiam condere civitatem * Romano imperio sociam, velut ipsius Romæ filiam, sed sine aliquo dæmonum templo simulacroque concessit. * Con-

L 2

Diu

non habent, cum filiis.

(d) Sic plures MSS. Alii quidam, graviora dignos, omisso pati. At editi, graviores dignos.

(e) Editi, Deinde cum. Abest cum a MSS.

(f) MSS. omittunt, pro.

(g) Aliquot MSS. exercent.

(a) Er. & Lov. sed nec. Abest nec ab aliis libris.

(b) Plus quam ducenta millia Gothorum fuisse ferunt Paullus Æmilius lib. 1. hist. Francorum, Orosius lib. 7. c. 37. & alii. Hæc Rhadagaisi clades sub Honorio contigit, anno Christi 406. Vide Augustini Sermonem 105. cap. 10.

(c) Ex Romanis & Gallicanis MSS. plures probæ notæ

Diu (a) imperavit, universum orbem Romanum unus Augustus tenuit & defendit: in administrandis & gerendis bellis victoriosissimus fuit: in tyrannis (b) opprimendis per omnia prosperatus est: grandævus ægritudine & senectute defunctus est, filios (c) imperantes reliquit. Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereretur; cum propter vitam æternam quisque debeat esse Christianus; (d) Jovianum multo citius quam Julianum abstulit; Gratianum ferro (e) tyrannico permisit interiri; longe quidem mitius, quam magnum (f) Pompeium, colentem (g) velut Romanos deos. Nam ille vindicari a Catoe non potuit, quem civilis belli quodam modo heredem reliquerat: iste autem, quamvis piæ animæ solatia talia non requirant, a (h) Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat; cum parvulum haberet (i) fratrem, avidior fidæ societatis, quam nimie potestatis.

CAPUT XXVI.

De fide & pietate Theodosii Augusti.

1. **U**NDE & ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verum etiam post ejus mortem pulsum ab ejus interfecore Maximo Valentinianum ejus parvulum fratrem in sui partes imperii tamquam Christianus excepit pupillum; paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate magis quam benefaciendi caritate flagraret: unde potius eum servata ejus imperatoria dignitate susceptum, ipsa humanitate & gratia consolatus est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque illicitas, sed ad Joannem in Ægypti eremo constitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu præditum fama crebescere didicerat, misit; atque ab eo nuntium victoriæ certissimum accepit. Mox tyranni Maximi exstinctor Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum misericordissima veneratione restituit: eoque si ve per insidias, si ve quo alio pacto vel casu proxime exstincto, alium tyrannum Eugenium, qui in illius imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus, accepto rursus prophetico responso, fide certus oppressit, contra cujus robustissimum exercitum magis orando, quam fe-

riendo pugnavit. Milites nobis qui aderant, retulerunt, extorta sibi esse de manibus quæcumque jaculabantur: cum a Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus iret, & non solum quæcumque in eos jaciebantur concitatissime raperet, verum etiam ipsorum tela in eorum corpora retorqueret. Unde & poeta Claudianus, quamvis a Christi nomine alienus, in ejus tamen laudibus dixit:

O nimium dilecte Deo, cui fundit ab antris Æolus armatas hiemes; cui militat æther,

Et conjurati veniunt ad classica venti.

Victor autem, sicut crediderat & prædixerat, Jovis simulacra, quæ adversus eum fuerant nescio quibus ritibus velut consecrata, & in Alpibus constituta, deposuit: eorumque fulmina, quod aurea fuissent, jocantibus (quod illa lætitia permittēbat) Cursoribus, & se ab eis fulminari velle dicentibus, hilariter benigneque donavit. Inimicorum suorum filios, quos non ipsius (k) jussu, sed belli abstulerat impetus, etiam nondum Christianos ad ecclesiam confugientes, Christianos hac occasione fieri voluit, & Christiana caritate dilexit: nec privavit rebus, (l) & auxit honoribus. In neminem post victoriam privatas inimicitias valere permisit. Bella civilia, non sicut Cinna & Marius & Sylla & alii tales nec finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta quam cuiquam nocere voluit terminata. Inter hæc omnia ex ipso initio imperii sui non quievit justissimis & misericordissimis legibus adversus impios laboranti Ecclesiæ subvenire; quam Valens hæreticus favens Arianis vehementer afflixerat: cujus Ecclesiæ se membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubique evertenda præcepit, satis intelligens nec terrena munera in dæmoniorum, sed in Dei veri esse posita potestate. Quid autem fuit ejus religiosa humilitas mirabilis; quando in Thessalonicensium gravissimum scelus, cui jam episcopis intercedentibus promiserat indulgentiam, tumultu quorundam, qui ei cohærebant, vindicare compulsus est, & ecclesiastica coercitus disciplina, sic egit penitentiam, ut imperatoriam celsitudinem pro illo populus orans magis fletu videret prostratam, quam peccando timeret iratam? Hæc ille secum, & si qua similia, quæ commemorare longum est, bona opera tulit, ex isto temporali vapore cujuslibet culminis & sublimi-

Ventus a Theodosio contra hostes pugnantem Dei virtute.

In panegyricis de Theodosio consulari.

Theodosii religiosa humilitas.

Vide Liv. l. 112.

(g) Editi, colentem videlicet. At omnes MSS. velut.

(h) Qui Theodosius Maximum Aquilejæ agentem cepit & interemit.

(i) Valentinianum scilicet juniorem, Valentiniani senioris ex Justina filium. In excusis legebatur, haberet & fratrem, avidior fide societatis &c. sed particula & non est in melioris notæ MSS. quorum etiam auctoritate emendamus, fide.

(k) Plerique MSS. jussu: & quidam omittunt sed. Forte legendum, non ipsius, sed belli: & delendum, jussus.

(l) Sic MSS. At editi, sed auxit.

mitatis humanæ; quorum operum merces est æterna felicitas; cujus dator est Deus (a) solis veraciter piis. Cetera vero vitæ hujus vel fastigia vel subsidia, sicut ipsum mundum, lucem, auras, terras, aquas, fructus, ipsiusque hominis animam, corpus, sensus, mentem, vitam, bonis malisque largitur: in quibus est etiam quælibet imperii magnitudo, quam pro temporum gubernatione dispensat.

2. (b) Proinde jam etiam illis respondendum esse video, qui manifestissimis documentis, quibus ostenditur, quod ad ista temporalia, quæ sola stulti habere concupiscunt, nihil deorum falsorum numerositas profit, confutati atque convicti conantur asserere, non propter vitæ præsentis utilitatem, sed propter eam quæ post mortem futura est, colendos deos. Nam istis qui propter amicitias mundi hujus volunt vana colere, & non se permitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres priores cum edidissim & in multorum manibus esse cœpissent, audi vi quosdam nescio quam adversus eos responsionem scribendo præparare. Deinde ad me perlatum est, quod jam scripserint, sed tempus quæ-

rant, quo sine periculo possint edere. Quos admoneo, non optent quod eis non expedit. Facile est enim cuiquam videri respondisse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius vanitate? Quæ non ideo potest clamare quam veritas, si voluerit, etiam plus potest clamare quam veritas. Sed considerent omnia diligenter: & si forte si-
ne studio partium judicantes, talia esse perspexerint, quæ potius exagitari, quam convelli possint, garrulitate impudentissima & quasi satyrica vel mimica levitate, cohibeant suas nugæ; & potius a prudentibus emendari, quam laudari ab imprudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus expectant, absit ut eis eveniat quod ait * Tullius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur: O miserum, cui peccare licebat: Unde quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat: cum possit depolita inanitate jactantiæ etiam isto tempore tamquam studio consulendi quidquid voluerit, contradicere; & quantum (c) possunt, ab eis quos consulit amica disputatione, honeste, graviter, libere, quod oportet audire.

(a) Nonnulli MSS. solus.

(b) Hic apud Am. Er. & Lov. factum est caput xxvii. & titulus iste additus: Contra invidiosos invidia Augustini, qui scripserunt contra editos jam libros. Sed id tentatum

sine auctoritate MSS. & refragante antiquiore editione Vind.

(c) Editi, possit. Verius MSS. possunt: eos intellige qui consuluntur amica disputatione.

LIBER SEXTUS.

Hactenus contra eos qui propter hanc temporalem vitam colendos deos putant: nunc autem adversus eos qui cultum ipsius credunt propter vitam æternam exhibendum: quos Augustinus libris quinque sequentibus conjutaturus, ostendit hic in primis opinionem de diis quam abjectam habuerit ipsemet Varro theologicæ gentilis scriptor commendatissimus. Affert theologicæ istius genera secundum eundem tria, fabulosum, naturale, & civile: ac mox de fabuloso & de civili demonstrat, nihil hæc genera ad futura vitæ felicitatem conferre.

P R Æ F A T I O.

QUINQUE superioribus libris satis mihi adversus eos videor disputasse, qui multos deos & falsos, quos esse inutilia simulacra, vel immundos spiritus & perniciose dæmonia, vel certe creaturas, non creatorem veritas Christiana convincit, propter vitæ hujus mortalis rerumque terrenarum utilitatem, eo ritu ac servitute, quæ Græce λατρεία dicitur, & uni vero Deo debetur, venerandos & colendos putant. Et nimia quidem stultitiæ vel pertinaciæ, nec istos quinque, nec ullos alios quancumque numeri libros satis esse posse, quis nesciat? quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere viribus veritatis; in perniciem utique ejus, cui vitium tam immane dominatur. Nam & contra omnem curantis industriam, non malo medici, sed agroti insanabilis, morbus invictus est.

Hi vero qui ea quæ legunt vel sine ulla, vel non cum magna ac nimia veteris erroris oblatione, intellectu & considerata perpendunt, facilius nos isto numero terminatorum quinque voluminum plus quam quæstionis ipsius necessitas postulabat satis fecisse, quam minus dissectuisse judicabunt; totamque invidiam, quam Christianæ religioni de hujus vitæ cladibus terrenarumque contritione ac mutatione rerum imperiti facere conantur, non solum dissimulantibus, sed contra suam conscientiam faventibus etiam doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectæ cogitationis atque rationis, plenamque levissimæ temeritatis & perniciosissimæ animositatis, dubitare non poterunt.

(a) Annos 31. imperasse prodit Orosius lib. 7. c. 26.

(b) Maxentio nimirum & Licinio.

(c) Constantium, Constantinum & Constantem.

(d) Pauciores MSS. cum editis, Jovianum. Hunc mentibus septem imperasse, Julianum autem octo supra unum annum mentibus, tradunt historiæ scriptores.

(e) Cæsum videlicet ab Andragathio Maximi tyranni præfecto.

(f) Qui, ut scribit Florus l. 4. in Pelusiaco litore, imperio viliissimi regis, id est Ptolemæi pupilli, consiliis spatio trucidatus, sub oculis uxoris suæ liberorumque moritur.

Joannes eremita prophetandi spiritu præditus.

CAPUT I.

De his qui dicunt deos a se non propter presentem vitam coli, sed propter eternam.

NUNC ergo quoniam deinceps, ut promissus ordo expetit, etiam hi refellendi & docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam quæ post mortem futura est, deos gentium, quos Christiana religio destruit, colendos esse contendunt; placet a veridico oraculo Sancti Psalmi sumere exordium disputationis meæ: *Beatus cujus est Dominus Deus spes ipsius* *Psalm. 39.* *Et non respexit in vanitates Et insanias mendaces.* Verumtamen in omnibus vanitatibus insanisque mendacibus longe tolerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displicuerunt istæ opiniones erroresque populorum: qui populi constituerunt simulacra numinibus, multaque de eis quos deos immortales vocant, falsa atque indigna sive finxerunt, sive ficta crediderunt, & creditæ eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt. Cum his hominibus, qui etsi non libere prædicando, saltem utcumque in disputationibus musitando, talia se improbare testati sunt, non usque adeo inconvenienter quæstio ista tractatur: utrum non unum Deum qui fecit omnem spiritalem corporalemque creaturam, propter vitam quæ post mortem futura est coli oporteat; sed multos deos, quos ab illo uno factos & sublimiter collocatos * quidam eorumdem philosophorum ceteris excellentiores nobilioresque senserunt.

2. Ceterum quis ferat dici atque contendere, deos illos, quorum in quarto libro quosdam commemoravi, quibus rerum exiguarum singulis singula distribuuntur officia, vitam æternam cuiquam præstare? An vero illi peritissimi & acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta docuisse * gloriantur, ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset, quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis joculariter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a (a) Lymphis vinum; auctores erunt cuiquam hominum diis immortalibus supplicanti, ut cum a Lymphis peterit vinum, eique responderint, Nos aquam habemus, hoc a Libero pete; possit recte dicere, Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam æternam; Quid hac absurditate monstrosius? Nonne illæ cachinnantes (solent enim esse (b) ad risum faciles) si non affectent fallere ut demones, supplici responderunt; O homo putasne in potestate nos habere vitam, quas audis non habere vel vitem? Impudentissima igitur stultitia est, vitam æternam a talibus diis petere vel sperare, qui vitæ hujus ærumnosissimæ atque brevissimæ, & si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam, ita singulas particulas tueri asseruntur, ut si id

quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, tam sit inconveniens & absurdum, ut mimicæ scurrilitati videatur esse simile. Quod cum sit a scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, dignius iridentur in mundo. Cui ergo deo vel deæ, propter quid supplicaretur, quantum ad illos deos adinet quos instituerunt civitates, a doctis sollerter inventum memoriarumque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid a Vulcano, ac sic a ceteris, quos partim commemoravi in quarto libro, partim prætereundos putavi. Porro si a Cere vinum, a Libero panem, a Vulcano aquam, a Lymphis ignem petere erroris est; quanto majoris deliramenti esse intelligi debet, si cuiquam istorum pro vita supplicetur æterna?

3. Quamobrem, si cum de regno terreno quæreremus, quosnam illud deos vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus longe alienum a veritate monstratum est, a quoquam istorum multorum numinum atque salforum saltem regna terrena existimare constitui: nonne insanissimæ impietatis est, si æterna vita, quæ terrenis omnibus regnis sine ulla dubitatione vel comparatione præferenda est, ab istorum quoquam dari cuiquam posse credatur? Neque enim propterea dii tales vel terrenum regnum dare non posse visi sunt, quia illi magni & excelsi sunt, hoc quiddam parvum & abjectum, quod non dignarentur in tanta sublimitate curare. Sed (c) quantumlibet consideratione fragilitatis humanæ caducos apices terreni regni merito quisque contemnat; illi dii tales apparuerunt, ut indignissimi viderentur, quibus danda atque servanda deberent vel ista committi. Ac per hoc, si (ut superiora proximis duobus libris pertractata docuerunt) nullus Deus ex illa turba vel quasi plebejorum, vel quasi procedurum deorum, idoneus est regna mortalia mortalibus dare, quanto minus potest immortales ex mortalibus facere?

4. Huc accedit, quia si jam cum illis agimus qui non propter vitam, sed propter vitam quæ post mortem futura est, existimant colendos deos; jam nec propter illa saltem quæ deorum talium potestati tamquam dispartita & propria, non ratione veritatis, sed vanitatis opinione tribuuntur, omnino colendi sunt; sicut credunt hi qui cultum eorum vitæ hujus mortalis utilitatibus necessarium esse contendunt: contra quos jam quinque præcedentibus voluminibus satis, quantum potui, disputavi. Quæ cum ita sint, si eorum qui colerent deam Juventatem, ætas ipsa floreret insignius; contemptores autem ejus, vel intra annos occumberent juventutis, vel in ea tamquam senili (d) torpore frigerent: si

visere. Tametsi eo loci faciles dicte intelligantur non ad ridendum, sed ad exaudiendum.

(c) Sic MSS. Editi vero, quantumlibet.

(d) Sic MSS. At editi, corpore.

malas cultorum suorum speciosius & festivius Fortuna barbata vestiret: a quibus autem sperneretur, glabros aut male barbatos videremus: etiam sic rectissime diceremus, huc usque istas deas singulas posse, suis officiis quodam modo (a) limitatas; ac per hoc nec a Juventate oportere peti vitam æternam, quæ non daret barbam; nec a Fortuna barbata boni aliquid post hanc vitam esse sperandum; cujus in hac vita potestas nulla esset, ut eandem saltem ætatem, quæ barba induitur, ipsa præstaret. Nunc vero cum earum cultus nec propter ista ipsa, quæ putant eis subdita, sit necessarius; quia & multi colentes Juventatem deam minime in illa ætate viguerunt, & multi non eam colentes gaudent robore juventutis; itemque multi Fortunæ barbatae supplices ad nullam vel deformem barbam pervenire potuerunt, & si qui eam pro barba impetranda venerantur, a barbatis ejus contemtoribus iridentur: itane desipit cor humanum, ut quorum deorum cultum propter ista ipsa temporalia & cito prætereuntia munera, quibus singulis singuli præesse perhibentur, inane ludibriosumque cognoscit, propter vitam æternam credat esse fructuosum? Hanc dare illos posse, nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut ab insipientibus populis colerentur, ista opera temporalia, quoniam nimis multos putaverunt, ne quisquam eorum sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

CAPUT II.

Quid Varronem de diis gentium sensisse credendum sit, quorum talia & genera & sacra detexit, ut reverentius cum eis ageret, si de illis omnino reticeret.

QUIS Marco Varrone curiosius ista quæsit; quis invenit doctius? quis consideravit attentius? quis distinxit acutius? quis diligentius pleniusque conscripsit? Qui tamen minus est suavis eloquio, doctrina tamen atque sententiis ita refertus est, ut in omni eruditione, quam nos sæcularem, illi autem liberalem vocant, studiosum rerum tantum iste doceat, quantum studiosum verborum Cicero delectat. Denique & ipse Tullius huic tale * testimonium perhibet, ut in libris Academicis dicat eam, quæ ibi versatur, disputationem, se habuisse cum Marco Varrone, homine, inquit, omnium facile acutissimo, & sine ulla dubitatione doctissimo. Non ait, eloquentissimo vel facundissimo; quoniam re vera in hac facultate multum impar est: sed omnium, inquit, facile acutissimo. Et in eis libris, id est, Academicis, ubi cuncta dubitanda esse contendit, addidit, sine ulla dubitatione doctissimo. Profecto de hac re sic erat certus, ut auferret dubitationem, quam solet in omnibus adhibere, tamquam de hoc uno etiam pro Academicorum dubitatione disputaturus, se Academi-

* Desideratur in libris qui supersunt de quæst. Acad.

(a) Editi, posse suis officiis quodam modo limitari. Legendum cum MSS. limitatas: & verbum posse accipiendum ibi, pro eo quod est vim habere.

cum fuisset oblitus. In primo autem libro cum ejusdem Varronis litteraria opera prædicaret; *l. i. de Cicero* Nos, inquit, in nostra urbe peregrinantes errantesque, tanquam hospites, tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando qui & ubi essemus agnoscere. Tu ætatem patriæ, tu descriptiones temporum, tu sacrorum jura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu (b) publicam disciplinam, tu (c) sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti. Ille igitur vir tam insignis excellentisque peritiæ, & quod de illo etiam Terentianus elegantissimo versiculo breviter ait, Vir doctissimus undecumque Varro: qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere vacasse miremur; tam multa scripsit, quam multa vix quemquam legere potuisse credamus: iste, inquam, vir tantus ingenio, tantusque doctrina, si rerum velut divinarum, de quibus scribit, oppugnator esset atque destructor, easque non ad religionem, sed ad superstitionem diceret pertinere, nescio utrum tam multa in eis ridenda, contemnenda, detestanda conscriberet. Cum vero deos eosdem ita coluerit, colendosque censuerit, ut in eo ipso opere litterarum suarum dicat se timere ne pereant, non incurfu hostili, sed civium negligentia, de qua illos velut ruina liberari a se dicit, & in memoria bonorum per hujusmodi libros recondi atque servari utiliore cura, quam Metellus de incendio sacra Vestalia, & Æneas de Trojano excidio penates liberaffe prædicantur; & tamen ea legenda sæculis prodit, quæ a sapientibus & insipientibus merito abjicienda, & veritati religionis inimicissima judicentur: quid existimare debemus, nisi hominem acerrimum ac peritissimum, non tamen sancto Spiritu liberum, oppressum fuisse suæ civitatis consuetudine ac legibus; & tamen ea quibus movebatur sub specie commendandæ religionis tacere noluisse?

CAPUT III.

Quæ sit partitio Varronis librorum suorum, quos de antiquitatibus rerum humanarum divinarumque composuit.

QUADRAGINTA & unum libros scripsit antiquitatum: hos in res humanas divinasque divisit, rebus humanis viginti-quinque, divinis sexdecim tribuit: istam secutus in ea partitione rationem, ut rerum humanarum libros senos quatuor partibus daret. Intendit enim qui agant, ubi agant, quando agant, quid agant. In sex itaque primis de hominibus scripsit, in secundis sex de locis, sex tertios de temporibus, sex quartos eosdemque postremos de rebus absolvit. Quater autem seni, viginti & quatuor fiunt. Sed unum singularem, qui communiter prius de omnibus loqueretur, in capite posuit. In divinis idemtidem rebus eadem ab

(b) Apud Ciceronem, tu bellicam disciplinam.

(c) Editi, sedem. At MSS. plerique & apud Cic. sedem.

(a) Editi, Nymphis. At MSS. constanter, Lymphis. Mutata olim est a Latinis littera in Græco nomine *λύμη*, quod veteres aquam vel aquarum deas appellabant.

(b) Alludit ad illud Virgilii Eclog. 3. Sed faciles Nymphæ

ab illo divisionis forma servata est, quantum adinet ad ea quæ diis exhibenda sunt. Exhibentur enim ab hominibus in locis & temporibus sacra. Hæc quatuor quæ dixi, libris complexus est ternis: nam tres priores de hominibus scripsit, sequentes de locis, tertios de temporibus, quartos de sacris; etiam hic qui exhibeant, ubi exhibeant, quando exhibeant, quid exhibeant, subtilissima distinctione commendans. Sed quia oportebat dicere, & maxime id expectabatur, quibus exhibeant, de ipsis quoque diis tres conscripsit extremos, ut quinquies terni quindecim fierent. Sunt autem omnes, ut diximus, sexdecim: quia & istorum exordio unum singularem, qui prius de omnibus loqueretur, apposuit: quo absoluto, consequenter ex illa quinque partita distributione tres precedentes, qui ad homines pertinent, ita subdivisit, ut primus sit de pontificibus, secundus de auguribus, tertius de (a) quindecim viris sacrorum. Secundos tres ad loca pertinentes; ita ut in uno eorum de sacellis, altero de sacris ædibus diceret, tertio de locis religiosis. Tres porro qui istos sequuntur, & ad tempora pertinent, id est, ad dies festos; ita ut unum eorum faceret de feriis, alterum de ludis Circensibus, de scenicis tertium. Quartorum trium ad sacra pertinentium, uni dedit consecrationes, alteri sacra privata, ultimo publica. Hanc velut pompam obsequiorum in tribus, qui restant, dii ipsi sequuntur extremi, quibus iste universus cultus impensus est: in primo dii certi, in secundo incerti, in tertio cunctorum novissimo dii præcipui atque selecti.

CAPUT IV.

Quod ex disputatione Varronis apud cultores deorum antiquiores res humane quam divine reperiantur.

1. **I**N hac tota serie pulcherrimæ ac subtilissimæ distributionis & distinctionis vitam æternam frustra quæri & sperari impudentissime vel optari, ex his quæ jam diximus, & quæ deinceps dicenda sunt, cuivis hominum, qui corde obstinato sibi non fuerit inimicus, facillime apparet. Vel hominum enim sunt ista instituta, vel dæmonum; non quales vocant illi dæmones bonos, sed, ut loquar apertius, immundorum spirituum & sine controversia malignorum, qui noxias opiniones, quibus anima humana magis magisque vanescat, & incommutabili æternæque veritati coaptari atque inharere non possit, invidentia mirabili & occulte inferunt cogitationibus impiorum, & aperte aliquando ingerunt sensibus, & quæ possunt fallaci adfectione confirmant. Iste ipse Varro, propterea se prius de rebus humanis, de divinis autem postea scripsisse testatur, quod prius existerent civitates, deinde ab eis hæc instituta sint. Vera autem religio non a terrena aliqua civitate instituta est: sed plane cælestem

ipsa instituit Civitatem. Eam vero inspirat & docet verus Deus, dator vitæ æternæ, veris cultoribus suis.

2. * Varronis igitur consentientis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de divinis, quia divina ista ab hominibus instituta sunt, hæc ratio est: Sicut prior est, inquit, pictor quam tabula picta, prior faber quam ædificium; ita priores sunt civitates, quam ea quæ a civitatibus sunt instituta. Dicit autem se prius scripturum fuisse, de diis, postea de hominibus, si de omni natura deorum scriberet. Quasi hic de aliqua scribat, & non de omni; aut vero etiam aliqua, licet non omnis, deorum natura non prior debeat esse, quam hominum? Quid quod in illis tribus novissimis libris, deos certos & incertos & selectos diligenter explicans, nullam deorum naturam prætermittere videtur? Quid est ergo quod ait: Si de omni natura deorum & hominum scriberemus, prius divina absolvissimus, quam humana adigissimus? Aut enim de omni natura deorum scribit, aut de aliqua, aut omnino de nulla. Si de omni; præponenda est utique rebus humanis: si de aliqua; cur non etiam ipsa res præcedat humanas? An indigna est præferri etiam universæ naturæ hominum pars aliqua deorum? Quod si multum est, ut aliqua pars divina præponatur universis rebus humanis; saltem digna est vel Romanis. Rerum quippe humanarum libros, non quantum ad orbem terrarum, sed quantum ad solam Romam pertinet, scripsit. Quos tamen rerum divinarum libris se dixit scribendi ordine merito prætulisse; sicut pictorem tabulæ pictæ, sicut fabrum ædificio; apertissime confitens, quod etiam istæ res divinæ, sicut pictura, sicut structura, ab hominibus institutæ sint. Restat ut de nulla deorum natura scripsisse intelligatur; neque hoc aperte dicere voluisse, sed intelligentibus reliquisse. Ubi enim dicitur, non omnis, usitate quidem intelligitur aliqua: sed potest intelligi & nulla; quoniam quæ nulla est, nec omnis, nec aliqua est. Nam ut ipse dicit, si omnis esset natura deorum de qua scriberet, scribendi ordine rebus humanis præponenda esset: ut autem & ipso tacente veritas clamat, præponenda esset certe rebus Romanis, etiam si non omnis, sed saltem aliqua esset: recte autem postponitur; ergo nulla est. Non itaque rebus divinis anteferre voluit res humanas, sed rebus veris noluit anteferre res falsas. In his enim quæ scripsit de rebus humanis, secutus est historiam rerum gestarum: quæ autem de his, quas divinas vocat, quid nisi opiniones rerum vanarum? Hoc est mirum, quod voluit subtili significatione monstrare; non solum scribens de his posterius quam de illis, sed etiam rationem reddens cur id fecerit. Quam si tacuisset, aliter hoc factum ejus ab aliis fortasse defenderetur. In ea vero ipsa ratione

essent. Cum plebs deinde ex suis creati instaret: aucto numero facti sunt decem. His demum additi quinque, qui numerus postea mansit.

tionem quam reddidit, nec aliis quidquam reliquit pro arbitrio suspicari, & satis probavit homines se præposuisse institutis hominum, non naturam hominum naturæ deorum. Ita se libros rerum divinarum non de veritate quæ pertinet ad naturam, sed de falsitate quæ pertinet ad errorem, scripsisse confessus est. Quod apertius alibi posuit, sicut in quarto libro * commemoravi, ex naturæ formula se scripturum fuisse, si novam ipse conderet civitatem, quia vero jam veterem invenerat, non se potuisse nisi ejus consuetudinem sequi.

CAPUT V.

De tribus generibus theologiæ secundum Varronem, scilicet uno fabuloso, altero naturali, tertioque civili.

1. **D**EINDE illud quale est, quod tria genera theologiæ dicit esse, id est, rationis quæ de diis explicatur, eorumque unum mythicon appellari, alterum physicon, tertium civile? Latine si usus admitteret, genus quod primum posuit, fabulare appellaremus; sed fabulosum dicamus: a fabulis enim mythicon dictum est; quoniam *μῦθος* Græce fabula dicitur. Secundum autem ut naturale dicatur, jam & consuetudo locutionis admittit. Tertium etiam ipse Latine enuntiavit, quod civile appellatur. Deinde ait: Mythicon appellant, quo maxime utuntur poætæ; physicon, quo philosophi; civile, quo populi. Primum, inquit, quod dixi, in eo sunt multa contra dignitatem & naturam immortalium ficta. In hoc enim est, ut deus alius ex capite; alius ex femore sit, alius ex guttis sanguinis natus: in hoc, ut dii furati sint, ut adulteraverint, ut servierint homini: denique in hoc omnia diis adtribuuntur, quæ non modo in hominem, sed etiam quæ in contemptissimum hominem cadere possunt. Hic certe ubi potuit, ubi ausus est, ubi impunitum putavit, quanta mendacissimis fabulis naturæ deorum fieret injuria, sine caligine ullius ambiguitatis expressit. Loquebatur enim non de naturali theologia, non de civili, sed de fabulosa, quam libere a se putavit esse culpandam.

2. Videamus quid de altera dicat. Secundum genus est, inquit, quod demonstravi, de quo multos libros philosophi reliquerunt: in quibus est, dii qui sint, ubi, quod genus, quale, a quonam tempore, an a sempiterno fuerint, an ex igne sint, ut credit Heraclitus; an ex numeris, ut Pythagoras; an ex atomis, ut ait Epicurus. Sic alia, quæ facilius intra parietes in schola, quam extra in foro ferre possunt aures. Nihil in hoc genere culpavit, quod physicon vocant, & ad philosophos pertinet: tantum quod eorum inter se controversias commemoravit, per quos facta est dissidentium multitudo sectarum. Removit tamen hoc genus a foro, id est, a populis: scholis vero & pa-

rietibus clausit. Illud autem primum mendacissimum atque turpissimum a civitatibus non removit. O religiosas aures populares, atque in his etiam Romanas! Quod de diis immortalibus philosophi disputant, ferre non possunt: quod vero poætæ canunt, & histriones agunt, quia contra dignitatem ac naturam immortalium ficta sunt; quia non modo in hominem, sed etiam in contemptissimum hominem cadere possunt, non solum ferunt, sed etiam libenter audiunt. Neque id tantum, sed diis quoque ipsis hæc placere, & per hæc eos placandos esse decernunt.

3. Dixerit aliquis: Hæc duo genera, mythicon & physicon, id est, fabulosum atque naturale, discernamus ab hoc civili, de quo nunc agitur; unde illa & ipse discrevit: jamque ipsum civile videamus, qualiter explicet. Video quidem, cur debeat discerni fabulosum: quia falsum, quia turpe, quia indignum est. Naturale autem a civili velle discernere, quid est aliud, quam etiam ipsum civile fateri esse mendosum? Si enim illud naturale est, quid habet reprehensionis, ut excludatur? Si autem hoc quod civile dicitur, naturale non est, quid habet meriti, ut admittatur? Hæc nempe illa causa est, quare prius scripserit de rebus humanis, posterius de divinis; quoniam in divinis rebus non naturam, sed hominum instituta secutus est. Intueamur sane & civilem theologiam. Tertium genus est, inquit, quod in urbibus cives, maxime sacerdotes, nosse atque administrare debent. In quo est, quos deos publice colere, quæ sacra & sacrificia facere quemque par sit. Adhuc quod sequitur attendamus. Prima, inquit, theologia maxime accommodata est ad theatrum, secunda ad mundum, tertia ad urbem. Quis non videat, cui palmam dederit? Utique secundæ, quam supra dixit esse philosophorum. Hanc enim pertinere testatur ad mundum, quo isti nihil esse excellentius opinantur in rebus. Duas vero illas theologias, primam & tertiam, theatri scilicet atque urbis, distinxit, (a) an junxit? Videmus enim non continuo quod est urbis, pertinere posse & ad mundum; quamvis urbes esse videamus in mundo: fieri enim potest, ut in urbe secundum falsas opiniones, ea colantur & ea credantur, quorum in mundo vel extra mundum natura sit nusquam: theatrum vero ubi est, nisi in urbe? Quis theatrum instituit, nisi civitas? Propter quid instituit, nisi propter ludos scenicos? Ubi sunt ludi scenici, nisi in rebus divinis, de quibus hi libri tanta solertia conscribuntur?

CAPUT VI.

De theologia mythica, id est, fabulosa, & de civili, contra Varronem.

1. **O** MARCE Varro, cum sis homo omnium acutissimus, & sine ulla dubitatione doctissimus, sed tamen homo, non Deus, nec Spiritu

(a) Lov. ac se junxit. Verius Er. & melioris notæ MSS. an junxit? Nempe quas distributione ipsa distinxit theologias, primam & tertiam, fabulosam & civilem, easdem junxisse

Varro videtur, alteram ad urbem, alteram ad theatrum, quod ipsius urbis est, pertinere docens.

(a) Duum-viri sacrorum a Tarquinio Superbo instituti fuerant, ut scribit Dionysius l.4. qui sacris libris legendis carminibusque Sibyllæ & satis Romani populi interpretandis præ-

ritu Dei ad videnda & annuntianda divina in veritatem libertatemque subiectus, cernis quidem quam sint res divinae ab humanis nugis atque mendaciis dirimendae: sed vitiosissimas populorum opiniones & consuetudines in superstitionibus publicis vereris offendere, quas a deorum natura abhorreere vel talium quales in huius mundi elementis humani animi suspicatur infirmitas, & sentis ipse, cum eas usquequaque consideras, & omnis vestra litteratura circumsonat. Quid hic agit humanum quamvis excellentissimum ingenium? Quid tibi humana licet multiplex ingenique doctrina in his angustiis suffragatur? Naturales deos colere cupis, civiles egeris. Invenisti alios fabulosos, in quos liberius quod sentis evomas, unde & istos civiles velis nolisse perfundas: Dicis quippe fabulosos accommodatos esse ad theatrum, naturales ad mundum, civiles ad urbem: cum mundus opus sit divinum, urbes vero & theatra opera sint hominum; nec alii dii rideantur in theatris, quam qui adorantur in templis; nec aliis ludos exhibeatis, quam quibus victimas immolatis. Quanto liberius subtiliusque ista divideres, dicens alios esse deos naturales, alios ab hominibus institutos; sed de institutis aliud habere litteras poetarum, aliud sacerdotum; utraque tamen ita esse inter se amiceas consortio fallitatis, ut gratæ sint utraque demonibus, quibus inimica est doctrina veritatis?

Doctrina veritatis demonibus inimica.

2. Sequestrata igitur paullulum theologia, quam naturalem vocant, de qua postea differendum est, placetne tandem vitam æternam peti aut sperari a diis poeticis, theatricis, ludicris, scenicis? Absit: immo avertat Deus verus tam immanem sacrilegamque dementiam. (a) Quid, ab eis diis, quibus hæc placent, & quos hæc placent, cum eorum illic crimina frequententur, vita æterna poscenda est? Nemo, ut arbitror, usque ad tantum præcipitium furiosissimæ impietatis insanit. Nec fabulosa igitur, nec civilis theologia sempiternam quisquam adipiscitur vitam. Illa enim de diis turpia fingendo seminat, hæc favendo metit. Illa mendacia spargit, hæc colligit. Illa res divinas falsis criminibus infectatur, hæc eorum criminum ludos in divinis rebus amplectitur. Illa de diis nefanda signenta hominum carminibus personat, hæc ea deorum ipsorum festivitibus consecrat. Facinora & flagitia numinum illa cantat, hæc amat. Illa prodit, aut fingit: hæc autem aut adtestatur veris, aut oblectatur & falsis. Ambæ turpes, ambæque damnabiles: sed illa quæ theatrica est, publicam turpitudinem proficitur; ista quæ urbana est, illius turpitudine ornatur. Hincine vita æterna sperabitur, unde ista brevis temporalisque polluitur? An vero vitam polluit consortium nefariorum hominum, si se inferant affectionibus & assensionibus nostris, & vitam non polluit societas demonum, qui coluntur criminibus suis? Si veris,

Civilis theologia vitiosa perinde ac poetica.

quam mali? si falsis, quam male?

3. Hæc cum dicimus, videri fortasse cupiam nimis harum rerum ignaro potest ea sola de diis talibus maiestati indigna divinae, & ridicula, detestabilia celebrari, quæ poeticis cantantur carminibus, & ludis scenicis adstantur; sacra vero illa, quæ non histriones, sed sacerdotes agunt, ab omni esse dedecore purgata & aliena. Hoc si ita esset, numquam theatricas turpitudines in eorum honorem quisquam celebrandas esse censeret, numquam eas ipsi dii præciperent sibi exhiberi. Sed ideo nihil pudet ad obsequium deorum talia gerere in theatris, quia similia geruntur in templis. Denique cum memoratus auctor civilem theologiam a fabulosa & naturali, tertiam quamdam sui generis distinguere conaretur, eam magis ex utraque temperatam, quam ab utraque separatam intelligi voluit. Ait enim ea quæ scribunt poætæ minus esse, quam ut populi sequi debeant; quæ autem philosophi, plus quam ut ea vulgum scrutari expediat. Quæ sic abhorrent, inquit, ut tamen ex utroque genere ad civiles rationes assumpta sint non pauca. Quare quæ sunt communia cum (b) poetis, una cum civilibus scribemus: e quibus major societas debet esse nobis cum philosophis, quam cum poetis. Non ergo nulla cum poetis. Et tamen alio loco dicit de generationibus deorum magis ad poetas quam ad physicos fuisse populos inclinatos. Hic enim dixit quid fieri debeat, ibi quid fiat. Physicos dixit utilitatis causa scripsisse, poetas delectationis. Ac per hoc ea quæ a poetis conscripta populi sequi non debent, crimina sunt deorum: quæ tamen delectant & populos & deos. Delectationis enim causa, sicut dicit, scribunt poætæ, non utilitatis: ea tamen scribunt quæ dii expetant, populi exhibeant.

CAPUT VII.

De fabulosa & civilis theologiae similitudine atque concordia.

1. **R**EVOCATUR igitur ad theologiam civilem theologia fabulosa, theatrica, scenica, indignitatis & turpitudinis plena: & hæc tota quæ merito culpanda & respuenda iudicatur, pars huius est quæ colenda & observanda censetur; non sane pars incongrua, sicut ostendere institui, & quæ ab universo corpore aliena importune illi connexa atque suspensa sit, sed omnino consona, & tamquam ejusdem corporis membrum convenientissime copulata. Quid enim aliud ostendunt illa simulacra, formæ, ætates, sexus, habitus deorum? Numquid barbatum Jovem, imberbem Mercurium poætæ habent, pontifices non habent? Numquid Priapo mimi, non etiam faciunt dotes enormia pulenda fecerunt? An aliter stat adorandus in locis sacris, quam procedit ridendus in theatris? Num Saturnus senex, Apollo in theatris? Num Saturnus sunt histrionum, ut non ephebus, ita personæ sunt histrionum, ut non sint statuæ delubrorum? Cur Forculus qui foribus

præest, & Limentinus qui limini, dii sunt masculi, atque inter hos Cardea femina est, quæ cardinem servat? Nonne ista in rerum divinarum libris reperiuntur, quæ graves poætæ suis carminibus indigna duxerunt? Numquid Diana theatrica portat arma, & urbana simpliciter virgo est? Numquid scenicus Apollo citharista est, & ab hac arte Delphicus vacat? Sed hæc honestiora sunt in comparatione turpiorum. Quid de ipso Jove senserunt, qui ejus nutricem in Capitolio posuerunt? Nonne adtestati sunt Euhemerio, qui omnes tales deos non fabulosa garrulitate, sed historica diligentia homines fuisse mortalesque conscripsit? Epulones etiam deos parasitos Jovis, ad ejus mensam qui constituerunt, quid aliud quam mimica sacra esse voluerunt? Nam parasitos Jovis ad ejus convivium adhibitos si mimus dixisset, risum utique quæsisse videretur. Varro dixit; non cum irideret deos, sed cum commendaret, hoc dixit: divinarum, non humanarum rerum libri, hoc eum scripsisse testantur; nec ubi ludos scenicos exponebat, sed ubi Capitolina jura pandebat. Denique a talibus vincitur, & fatetur, sicut forma humana deos fecerunt, ita eos delectari humanis voluptatibus credidisse.

Lusus ædifici cum Hercule.

2. Non enim & maligni spiritus suo negotio defuerunt, ut has noxias opiniones humanarum mentium ludificatione firmarent. Unde etiam illud est, quod Herculis æditus otiosus atque feriatus ludit tesseras secum, utraque manu alternante, in una constituens Herculem, in altera se ipsum; sub ea conditione, ut si ipse vicisset, de stipe templi sibi cœnam pararet, amicamque conducere; si autem victoria Herculis fieret, hoc idem de pecunia sua voluptati Herculis exhiberet: deinde cum a se ipso tamquam ab Hercule victus esset, debitam cœnam & nobilissimam meretricem (a) Larentinam deo Herculi dedit. At illa cum dormivisset in templo, vidit in somnis Herculem sibi esse commixtum, sibi quæ dixisset, quod inde discedens cui primum juveni obvia fieret, apud illum esset inventura mercedem, quam sibi credere deberet ab Hercule persolutam. Ac sic abeunti cum primus juvenis ditissimus Tarutius occurrisset, eamque dilectam secum diutius habuisset, illa herede (b) relicta defunctus est. Quæ amplissimam adeptam pecuniam, ne divina mercedi videretur ingrata, quod acceptissimum putavit esse numinibus, populum Romanum etiam ipsa scripsit heredem; atque illa non comparente, inventum est testamentum: quibus meritis eam ferunt etiam honores meruisse divinos.

3. Hæc si poætæ fingerent, si mimi agerent, ad fabulosam theologiam dicerentur procul dubio pertinere, & a civilis theologiae dignitate separari.

(a) Editi, Larentinam. At potiores MSS. Larentinam. Hæc Lactantius l. i. c. 20. Flora est, cujus festa Floralia.
(b) Vox relicta abest a MSS.

anda judicarentur. Cum vero hæc dedecora non poetarum, sed populorum; non mimorum, sed sacrorum; non theatrorum, sed templorum; id est, non fabulosa, sed civilis theologiae, a tanto auctore produntur; non frustra histriones ludicris artibus fingunt deorum, quæ tanta est, turpitudinem; sed plane frustra sacerdotes velut sacris ritibus conantur fingere deorum, quæ nulla est, honestatem. Sacra sunt Junonis, & hæc in ejus dilecta insula Samo celebrantur, ubi nuptum data est Jovi. Sacra sunt Cereris, ubi a Plutone rapta Proserpina quaeritur. Sacra sunt Veneris, ubi amatus ejus Adonis aprino dente extinctus juvenis formosissimus plangitur. Sacra sunt Matris deum, ubi Atys pulcher adolescens ab ea dilectus & muliebri zelo abscisus, etiam hominum abscisorum, quos Gallos vocant, infelicitate deploratur. Hæc cum deformiora sint omni scenica foeditate, quid est quod fabulosa de diis signenta poetarum ad theatrum videlicet pertinentia velut secernere nituntur a civili theologia, quam pertinere ad urbem volunt, quasi ab honestis & dignis indigna & turpia? Itaque potius est unde gratiæ debeantur histrionibus, qui oculis hominum pepercunt, nec omnia spectaculis nudaverunt, quæ sacrarum ædium parietibus occultantur. Quid de sacris eorum boni sentiendum est, quæ tenebris operiuntur, cum tam sint detestabilia, quæ proferuntur in lucem? Et certe quid in occulto agant per abscisos & molles, ipsi viderint. Eisdem tamen homines infelicitate ac turpiter enervatos atque corruptos minime occultare potuerunt. Persuadeant cui possunt, se aliquid sanctum per tales agere homines; quos inter sua (c) sancta numerari atque versari negare non possunt. Nescimus quid agant, sed scimus per quales agant. Novimus enim quæ agantur in scena, quo numquam, vel in choro meretricum, abscisus aut mollis intravit: & tamen etiam ipsa turpes & infames agunt; neque enim ab honestis agi debuerunt. Quæ sunt ergo illa sacra, quibus agendis tales elegit sanctitas, quales nec thymelica in se admittit obscenitas?

CAPUT VIII.

De interpretationibus naturalium rationum, quas doctores pagani pro diis suis conantur ostendere.

1. **A**T enim habent ista physiologicas quasdam, sicut aiunt, id est, naturalium rationum interpretationes. Quasi vero nos in hac disputatione physiologiam quaeramus, & non theologiam; id est, rationem non naturæ, sed Dei. Quamvis enim qui verus Deus est, non opinione, sed natura sit Deus: non tamen omnis natura deus est; quia & hominis, & pecoris, & arboris, & lapidis utique natura est, quorum nihil est Deus. Si autem interpretationis

M 2

huius,

(a) Sic MSS. At editi, Numquid ab eis diis.

(b) Vind. Am. Er. & MSS. cum propriis.

(c) Aliquot MSS. sua sacra. Paullo post editi, quæ naturam vel in choro meretricum, quo nemo abscisus &c. Emendantur a MSS.

hujus, quando agitur de sacris Matris deum, caput est certe quod Mater deum terra est, quid ultra querimus, quid cetera perscrutamur? Quid evidentius suffragatur eis qui dicunt, omnes istos deos homines fuisse? Sic enim sunt terrigenæ, sicut eis mater est terra. In vera autem theologia opus Dei est terra, non mater. Verumtamen quoquo modo sacra ejus interpretentur, & referant ad rerum naturam; viros muliebria pati, non est secundum naturam, sed contra naturam. Hic morbus, hoc crimen, hoc dedecus habet inter illa sacra professionem, quod in vitiosis hominum moribus vix habet inter tormenta confessionem. Deinde si ista sacra quæ scenicis turpitudinibus convincuntur esse fœdiora, hinc excusantur atque purgantur, quod habent interpretationes suas, quibus ostendantur rerum significare naturam; cur non etiam poetica similiter excusentur atque purgentur? (a) Multi enim & ipsa ad eundem modum interpretati sunt: usque adeo ut quod ab eis immanissimum & infandissimum dicitur; Saturnum suos filios devorasse, ita nonnulli interpretentur, quod longinquitas temporis, quæ Saturni nomine significatur, quidquid gignit ipsa consumat: vel sicut idem opinatur Varro, quod pertineat Saturnus ad femina, quæ in terram, de qua oriuntur, iterum recidunt. Itemque alii alio modo, & similiter cetera.

2. Et tamen theologia fabulosa dicitur, & cum omnibus hujuscemodi interpretationibus suis reprehenditur, abjicitur, improbat; nec solum a naturali, quæ philosophorum est, verum etiam ab ista civili, de qua agimus, quæ ad urbes populosque pertinere asseritur, eo quod de diis indigna confinxerit, merito repudianda discernitur: eo nimirum consilio, ut quoniam acutissimi homines atque doctissimi, a quibus ista conscripta sunt, ambas improbandas intelligebant, & illam scilicet fabulosam & istam civilem, illam vero audebant improbare, hanc non audebant; illam culpandam proposuerunt, hanc ejus similem comparandam exposuerunt: non ut hæc præ illa tenenda eligeretur; sed ut cum illa respuenda intelligeretur; atque ita sine periculo eorum qui civilem theologiam reprehendere metuebant, utraque contempta, ea quam naturalem vocant, apud meliores animos inveniret locum. Nam & civilis & fabulosa ambæ fabulosæ sunt ambæque civiles: ambas inveniet fabulosas, qui vanitates & obscenitates ambarum prudenter inspexerit; ambas civiles qui scenicos ludos pertinentes ad fabulosam in deorum civilium festivitatis & in urbium divinis rebus adverterit. Quomodo igitur vitæ æternæ dandæ potestas cuiquam deorum istorum tribuitur, quos sua simulacra & sacra esse simillimos formis, ætatibus, sexu, habitu, conjugis, generationibus, ritibus, in quibus omni-

bus aut homines fuisse intelliguntur, & pro uniuscujusque vita vel morte sacra eis & sollemnia constituta, hunc errorem insinuantibus firmantibusque dæmonibus, aut certe ex qualibet occasione immundissimi spiritus fallendis humanis mentibus irrepsisse?

C A P U T IX.

De officiis singulorum deorum.

1. Quid ipsa numinum officia tam villiter minutatimque concisa, propter quod eis dicunt pro uniuscujusque proprio munere supplicari oportere, unde non quidem omnia, sed multa jam diximus, nonne scurrilitati mimi- cæ, (b) quam divinæ consonant dignitati? Si duas quisquam nutrices adhiberet infanti, quarum una nihil nisi escam, altera nihil nisi potum daret, sicut isti ad hoc duas adhibuerunt deas, Educam & Potinam; nempe desipere, & aliquid mimo simile in sua domo agere videretur. Liberum a liberamento appellatum volunt, quod mares in coeundo per ejus beneficium emissis feminibus liberentur: hoc idem in feminis agere Liberam, quam etiam Venerem putant, quod & (c) ipsas perhibeant semina emittere; & ob hoc Libero eandem virilem corporis partem in templo poni, femineam Liberæ. Ad hæc addunt mulieres adtributas Libero, & vinum propter libidinem concitandam. Sic Bacchanalia summa celebrantur infania. Ubi Varro ipse confitetur Bacchanalia. a Bacchantibus talia fieri non potuisse, nisi mente commota. Hæc tamen postea displicuerunt * *se- Livius* natui saniori, & ea jussit auferri. Saltem hic tandem forsitan senserunt quid immundi spiritus, dum pro diis habentur, in hominum possint mentibus. Hæc certe non fierent in theatris. Ludunt quippe ibi, non furunt: quamvis deos habere, qui etiam ludis talibus delectentur, simile sit furoris.

2. Quale autem illud est, quod cum religiosum a superstitioso ea distinctione discernat, ut a superstitioso dicat timeri deos, a religioso autem tantum vereri ut parentes, non ut hostes timeri; atque omnes ita bonos dicat, ut facilius sit eos nocentibus parcere, quam lædere quemquam innocentem; tamen mulieri fetæ post partum tres deos custodes commemorat adhiberi, ne Silvanus deus per noctem ingrediatur & vexet; eorumque custodum significandorum causa tres homines noctu circumire limina domus, & primo limen securi ferire, postea pilo, tertio deverrere scopis, ut his datis culturæ signis, deus Silvanus prohibeatur intrare; quod neque arbores cæduntur ac putantur sine ferro, neque far conficitur sine pilo, neque fruges coacervantur sine scopis; ab his autem tribus rebus tres Deorum nuncupatos deos, Intercidonam a securis intercisione, Pylum a pilo, Deverram a scopis, quibus diis custodibus contra vim dei nocentis faventiam conservaretur; Ita contra dei nocentis faventiam

quæ quidem aliis similibus locis omittitur sæpe ab Augustino. (c) Sic Vind. Am. & MSS. At Er. Lov. ipsam.

tiam non valeret custodia bonorum, nisi plures essent adversus unum, eique aspero, horrendo, inculto, utpote silvestri, signis culturæ tamquam contrariis repugnarent. Itane ista est innocentia deorum, ista concordia? Hæcine sunt numina salubria urbium, magis ridenda quam ludibria (a) theatrorum?

3. Cum mas & femina conjunguntur, adhibetur deus Iugatinus: sit hoc ferendum. Sed domum est ducenda quæ nubet: adhibetur & deus Domiducus. Ut in domo sit, adhibetur deus Domitius. Ut maneat cum viro, additur dea Manturna. Quid ultra queritur? Parcatur humanæ verecundiæ: peragat cetera concupiscentia carnis & sanguinis procurato secreto pudoris. Quid impletur cubiculum turba numinum, quando & paranymphe inde discedunt? Et ad hoc impletur, non ut eorum præsentia cogitata major sit cura pudicitia, sed ut femina sexu infirmæ, novitate pavidæ, illis cooperantibus sine ulla difficultate virginitas auferatur: adest enim dea Virginensis, & deus pater Subigus, & dea mater Prema, & dea (b) Pertunda, & Venus, & Priapus. Quid est hoc? Si omnino laborantem in illo opere virum ab diis adjuvari oportebat, non sufficeret aliquis unus, aut aliqua una? Numquid Venus sola parum esset, quæ ob hoc etiam dicitur nuncupata, quod sine ejus vi femina virgo esse non desinat? Si ulla est frons in hominibus, quæ non est in numinibus, nonne cum credunt conjugati tot deos utriusque sexus esse præsentibus, & huic operi instantibus, ita pudore afficiuntur, ut & ille minus moveatur, & illa plus reluctetur? Et certe si adest Virginensis dea, ut virgini zona solvatur; si adest deus Subigus, ut viro subigatur; si adest dea Prema, ut subacta, ne se commoveat, comprimatur; dea Pertunda ibi quid facit? Erubescat, eat foras: agat aliquid & maritus. Valde inhonestum est, ut quod vocatur illa, impleat quisquam nisi ille. Sed forte ideo toleratur, quia dea dicitur esse, non deus. Nam si masculus crederetur, & Pertundus vocaretur, (c) magis contra eum pro uxoris pudicitia posceret maritus auxilium, quam feta contra Silvanum. Sed quid hoc dicam; cum ibi sit & Priapus (d) nimis masculus; super * cuius immanissimum & turpissimum fascinum sedere nova nupta jubeatur, more honestissimo & religiosissimo matronarum?

4. Eant adhuc, & civilem theologiam a theologia fabulosa, urbes a theatris, templa a scenis, sacra pontificum a carminibus poetarum, velut res honestas a turpibus, veraces a fallacibus, graves a levibus, serias a ludicris, appetendas a respuendis, quæ possunt quasi contentur subtilitate discernere. Intelligimus quid agant:

(a) Sola editio Lov. quam ludibria poetarum & theatrorum.

(b) Sic Am. & MSS. At Vind. Er. & Lov. Pertunda: & infra Pertundus, loco Pertundus. Videtis Arnobium lib.

illam theatricam & fabulosam theologiam ab ista civili pendere noverunt, & ei de carminibus poetarum tamquam de speculo resultare; & ideo ista exposta, quam damnare non audent, illam ejus imaginem liberius arguunt & reprehendunt, ut qui agnoscunt quid velint, & hanc ipsam faciem ejus illa imago est, detestentur; quam tamen dii ipsi tamquam in eodem speculo se intuentes ita diligunt, ut qui qualesque sint in utraque melius videantur. Unde etiam cultores suos terribilibus imperiis compulerunt, ut immunditiam theologiæ fabulosæ sibi dicarent, in suis sollemnitatibus ponerent, in rebus divinis haberent; atque ita & se ipsos immundissimos spiritus manifestius esse docuerunt, & hujus urbanæ theologiæ velut electæ & probatæ illam theatricam, abjectam atque reprobam, membrum partemque fecerunt; ut cum sit universa turpis & fallax, atque in se contineat commentitios deos, una pars ejus sit in litteris sacerdotum, altera in carminibus poetarum. Utrum habeat & alias partes, alia quæstio est: nunc propter divisionem Varronis, & urbanam & theatricam theologiam ad unam civilem pertinere, satis, ut opinor, ostendi. Unde, quia sunt ambæ similis turpitudinis, absurditatis, indignitatis, falsitatis, absit a (e) viris religiosis, ut sive ab hac, sive ab illa vita speretur æterna.

5. Denique & ipse Varro commemorare & enumerare deos cepit a conceptione hominis, quorum numerum exorsus est a Jano; eamque seriem perduxit usque ad decrepiti hominis mortem, & deos ad ipsum hominem pertinentes clausit ad Neniā deam, quæ in funeribus senum cantatur: deinde cepit deos alios ostendere, qui pertinere non ad ipsum hominem, sed ad ea quæ sunt hominis, sicuti, est victus, vestitus, & quæcumque alia quæ huic vitæ sunt necessaria; ostendens in omnibus quod sit cuiusque munus, & propter quid cuique debeat supplicari: in qua universa diligentia nullos demonstravit vel nominavit deos a quibus vita æterna poscenda sit, propter quam unam proprie nos Christiani sumus. Quis ergo usque adeo tardus sit, ut non intelligat istum hominem civilem theologiam tam diligenter exponendo & aperiendo, eamque illi fabulosæ, indignæ, atque probrosæ similem demonstrando, atque ipsam fabulosam partem esse hujus satis evidenter docendo, non nisi illi naturali, quam dicit ad philosophos pertinere, in animis hominum moliri locum, ea subtilitate, ut fabulosam reprehendat, civilem vero reprehendere quidem non audeat, sed prodendo reprehensibilem ostendat, atque ita utraque judicio recte intelligentium reprobata, sola naturalis remaneat eligenda? De qua suo loco in adjutorio Dei veri, diligentius differendum est.

CA-

4. adversus gentes.

(c) Lov. & aliquot MSS. majus.

(d) In sola editione Lov. nimis.

(e) Plures MSS. a veris religiosi.

(a) Sic MSS. Editi vero, Multe enim & ipsi.

(b) Editi, magis quam. At MSS. carent particula magis.

CAPUT X.

De libertate Seneca, qui vehementius civilem theologiam reprehendit, quam Varro fabulosam.

LIBERTAS sane quæ huic defuit, ne istam urbanam theologiam theatricæ simillimam, aperte sicut illam reprehendere auderet, Annæo Senecæ, quem nonnullis indiciis invenimus Apostolorum nostrorum claruisse temporibus, non quidem ex toto, verum ex aliqua parte non defuit. Adfuit enim scribenti, viventi defuit. Nam in eo (a) libro quem contra superstitiones condidit, multo copiosius atque vehementius reprehendit ipse civilem istam & urbanam theologiam, quam Varro theatricam atque fabulosam. Cum enim de simulacris ageret; Sacros, inquit, immortales, (b) inviolabiles in materia vilissima atque immobili dedicant, habitus illis hominum ferarumque & puerorum, quidam vero mixto sexu diversis corporibus induunt: numina vocant, quæ si spiritu accepto subito occurrerent, monstra haberentur. Deinde aliquanto post, cum theologiam naturalem prædicans, quorundam philosophorum sententias digessisset, opposuit sibi quæstionem, & ait: Hoc loco dicit aliquis; Credam ego cælum & terram deos esse, & supra lunam alios, infra alios? Ego feram aut Platonem, aut Peripateticum Stratonem, quorum alter fecit deum sine corpore, alter sine animo? Et ad hoc respondens; Quid ergo tandem, inquit, veriora tibi videntur T. Tatii, aut Romuli, aut Tulli Hostilii somnia? Cloacinam Tatius dedicavit deam, Picum Tiberinumque Romulus, Hostilius Pavorum atque Pallorem teterrimos hominum affectus, quorum alter mentis territæ motus est, alter corporis, nec morbus quidem, sed color. Hæc numina potius credes, & cælo recipies? De ipsis vero ritibus crudeliter turpibus quam libere scripsit? Ille, inquit, viriles sibi partes amputat, ille lacertos secat. Ubi iratos deos timeant, qui sic propitios merentur? Dii autem nullo debent coli genere, si & hoc volunt. Tantus est perturbata mentis & sedibus suis pulsa furor, ut sic dii placentur, quemadmodum ne homines quidem sæviunt tæterrimi & in fabulas (c) traditæ crudelitatis. Tyranni laceraverunt aliquorum membra, neminem sua lacerare jusserunt. In regie libidinis voluptatem castriati sunt quidam: sed nemo sibi, ne vir esset, jubente domino, manus intulit. Se ipsi in templis contrucidant, vulneribus suis ac sanguine supplicant. Si cui intueri vacet, quæ faciunt, quæque patiuntur, inveniet tam indecora honestis, tam indigna liberis, tam dissimilia sanis, ut nemo fuerit dubitaturus furere eos, si

cum paucioribus furerent: nunc sanitatis patrociniū insanientium turba est.

2. Jam illa quæ in ipso Capitolio fieri sole re commemorat, & intrepide omnino coarguit, quis credat nisi ab iridentibus aut furentibus fieri? Nam cum in sacris Ægyptiis Osirim lugeri perditum, mox autem inventum magno esse gaudio derisisset, cum perditio ejus inventioque fingatur, dolor tamen ille atque lætitia ab eis qui nihil perdidērunt nihilque invenerunt, veraciter exprimatur. Huic tamen, inquit, furori certum tempus est. Tolerabile est, semel in anno insanire. In Capitolium perveni, pūdebit publicatæ dementiæ, quod sibi vanus furor adtribuit officii. Alius numina deo subjicit, alius horas Jovi nuntiat; alius licitor est, alius unctor qui vano motu brachiorum imitatur unguentem. Sunt quæ Junoni ac Minervæ capillos disponant, longe a templo, non tantum a simulacro stantes, digitos movent ornantium modo. Sunt quæ speculum teneant: sunt quæ ad vadimonia sua deos advocant: sunt qui libellos offerant, & illos causam suam doceant. Doctus archimimus senex jam decrepitus, quotidie in Capitolio mimum agebat, quasi dii libenter (d) spectarent, quem homines desierant. Omne illic artificum genus operantium diis immortalibus desidet. Et paullo post: Hi tamen, inquit, etiam si supervacuum usum, non turpem nec infamem deo promittunt. Sedent quædam in Capitolio, quæ se a Jove amari putant: nec Junonis quidem, si credere poetis velis, iracundissimæ respectu terrentur.

3. Hanc libertatem Varro non habuit: tantummodo poeticam theologiam reprehendere ausus est; civilem non ausus est, quam iste concidit. Sed si verum attendamus, deteriora sunt templa ubi hæc aguntur, quam theatra ubi finguntur. Unde in his sacris civilis theologiæ has partes potius elegit Seneca sapienti, ut eas in animi religione non habeat, sed in actibus fingat. Ait enim: Quæ omnia sapiens servabit tamquam legibus jussæ, non tamquam diis grata. Et paullo post. Quid quod & matrimonia, inquit, deorum jungimus, & ne pie quidem, fratrum ac sororum? Bellonam Marti collocamus, Vulcano Venerem, Neptuno Salaciam. Quosdam tamem cælibes relinquimus, quasi conditio defecerit, præsertim cum quædam viduæ sint, ut Populonia, vel Fulgora, & (e) diva Rumina: quibus non miror petitorum defuisse. Omnem istam ignobilem deorum turbam, quam longo ævo longa superstitio congestit, sic, inquit, adorabimus, ut meminerimus cultum ejus magis ad morem, quam ad rem pertinere. Nec leges ergo illæ, nec mos in civili theologia

Deorum cultum magis ad morem quam ad rem pertinere.

gia id instituerunt, quod diis gratum esset, vel ad rem pertineret. Sed iste quem (a) philosophia quasi liberum fecerat, tamen quia illustris populi Romani senator erat, colebat quod reprehendebat, agebat quod arguebat, quod culpabat adorabat: quia videlicet magnum aliquid cum philosophia docuerat, ne superstitiosus esset in mundo, sed propter leges civium morestque hominum, non quidem ageret fingentem scenicum in theatro, sed imitaretur in templo, eo damnabilius, quo illa quæ mendaciter agebat, sic ageret, ut eum populus veraciter agere existimaret; scenicus autem ludendo potius delectaret, quam fallendo deciperet.

CAPUT XI.

Quid de Judeis Seneca senserit.

Hic inter alias civilis theologiæ superstitiones reprehendit etiam sacramenta Judæorum, & maxime sabbata; inutiliter eos facere affirmans, quod per illos singulos septem interpositos dies, septimam fere partem ætatis suæ perdant vacando, & multa in tempore urgentia non agendo lædantur. Christianos tamen jam tunc Judæis inimicissimos, in neutram partem commemorare ausus est, ne vel laudaret contra suæ patriæ veterem consuetudinem, vel reprehenderet contra propriam forsitan voluntatem. De illis sane Judæis cum loqueretur, ait: Cum interim usque eo sceleratissimæ gentis consuetudo convaluit, ut per omnes jam terras recepta sit: victi victoribus leges dederunt. Mirabatur hæc dicens, & quid divinitus ageretur ignorans, subjecit plane sententiam, qua significaret quid de illorum sacramentorum ratione sentiret. Ait enim: Illi tamen causas ritus sui noverunt; major pars populi facit, quod cur faciat ignorat. Sed de sacramentis Judæorum, vel cur, vel quatenus instituta sint auctoritate divina, ac postmodum a populo Dei, cui vitæ æternæ mysterium revelatum est, tempore quo oportuit eadem auctoritate sublata sint, & alias diximus, maxime cum adversus Manichæos ageremus, & in hoc Opere loco opportuniore dicendum est.

CAPUT XII.

Quod gentium deorum vanitate detecta, nequeat dubitari æternam eos vitam nemini posse præstare, qui nec ipsam adjuvent temporalem.

Nunc propter tres theologias, quas Græci dicunt mythicen, physicen, politicen;

Latine autem dici possunt, fabulosa, naturalis, civilis; quod neque de fabulosa, quam & ipsi multorum falsorumque deorum cultores liberrime reprehenderunt, neque de civili, cujus illa pars esse convincitur, ejusque & ista simillima vel etiam deterior invenitur, speranda est æterna vita; si cui satis non sunt quæ in hoc volumine dicta sunt, adjungat etiam illa quæ in superioribus libris, & maxime quarto de felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui nisi uni felicitati propter æternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est Dei; cui Deo nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui æternam vitam, ubi vera est & plena felicitas, pia caritate diligimus? Non autem datorem esse felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur, & nisi ita colantur, multo turpius irascuntur, atque ob hoc se spiritus immundissimos constituentur, puto ex his quæ dicta sunt, neminem dubitare oportere. Porro qui non dat felicitatem, vitam quomodo possit dare æternam? Eam quippe vitam æternam dicimus, ubi est sine fine felicitas. Nam si anima in pœnis vivit æternis, quibus & ipsi spiritus cruciabuntur immundi, mors est illa potius æterna, quam vita. Nulla quippe major & pejor est mors, quam ubi non moritur mors. Sed quod animæ natura, per id quod immortalis creata est, sine qualicumque vita esse non potest, summa mors ejus est alienatio a vita Dei in æternitate supplicii. Vitam igitur æternam, id est, sine ullo fine felicem, solus ille dat, qui dat veram felicitatem. Quam quoniam illi, quos colit theologia ista civilis, dare non posse convicti sunt; non solum propter ista temporalia atque terrena, quod superioribus quinque libris ostendimus, sed multo magis propter vitam æternam, quæ post mortem futura est, quod isto uno etiam illis cooperantibus egimus, colendi non sunt. Sed quoniam veteris consuetudinis vis nimis in alto radices habet, si cui de ista civili theologia respuenda atque vitanda parum videor disputasse, in aliud volumen, quod huic, opitulante Deo, conjugendum est, animum intendant.

Vita æterna.

(a) Hic ipse liber a Tertull. citatur in Apolog. c. 12. sed jam non extat.

(b) Sic MSS. Editi vero, inviolabilesque deos in materia.

(c) Editi, traditi. Sed melius MSS. tradite.

(d) Vind. Am. & MSS. expectarent.

(e) Probæ notæ MSS. Divayona.

(a) Sic aliquot MSS. At editi, philosophi quasi liberum

fecerunt.

LIBER SEPTIMUS.

De diis selectis civilis theologiae, Jano, Iove, Saturno, & ceteris, quod nec eorum cultu perveniatur ad aeternae vitae felicitatem.

P R A E F A T I O.

DILIGENTIUS me pravas & veteres opiniones veritati pietatis inimicas, quas tenebrosis animis altius & tenacius diuturnus humani generis error infixit, evellere atque exstirpare conantem; & illius gratiae, qui hoc ut verus Deus potest, pro meo modulo in ejus adjutorio cooperantem, ingenia celeriora atque meliora, quibus ad hanc rem superiores libri satis superque sufficiunt, patienter & aequanimiter ferre debebunt; & propter alios non putare superfluum, quod jam sibi sentiunt non necessarium. Multum magna res agitur, cum vera & vere sancta divinitas, quamvis ab ea nobis etiam huic quam nunc gerimus, fragilitati necessaria subsidia praebeantur, non (a) tamen propter mortalitatis vitae transitorium vaporem, sed propter vitam beatam, quae non nisi aeterna est, quaerenda & colenda praedicatur.

CAPUT PRIMUM.

An, cum in theologia civili deitatem non esse conspicerit, in selectis diis eam inveniri posse credendum sit.

HANC divinitatem, vel, ut sic dixerim, deitatem, nam & hoc verbo uti jam nostris non piget, ut de Graeco expressius transferant id quod illi *θεότητα* appellant: hanc ergo divinitatem sive deitatem non esse in ea theologia, quam civilem vocant, quae a Marco Varro sexdecim voluminibus explicata est, id est, non perveniri ad aeternae vitae felicitatem talium deorum cultu, quales a civitatibus qualiterque colendi instituti sunt, cui nondum persuasit sextus liber, quem proxime absolvimus, cum istum forsitan legerit, quid de hac quaestione expedienda ulterius desideret, non habebit. Fieri enim potest, ut saltem deos selectos atque praecipuos, quos Varro volumine complexus est ultimo, de quibus parum diximus, quisquam colendos propter vitam beatam, quae non nisi aeterna est, opinetur. Qua in re non dico quod facilius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si dii seliguntur ut bulbi, utique ceteri reprobri judicantur. Non hoc dico: video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquid majus atque praestantius: sicut in militia, cum tiroes electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquod majus armorum. Et cum eliguntur in Ecclesia, qui fiant praepositi, non utique ceteri reprobantur, cum omnes boni fideles electi merito nuncupentur. Eliguntur in edificio lapides angulares, non reprobatis ceteris qui stru-

cturae partibus aliis deputantur. Eliguntur uvae ad vescendum, nec reprobantur aliae, quas relinquimus ad bibendum. Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quamobrem non ex hoc, quod dii ex multis quidam selecti sunt, vel is qui scripsit, vel eorum cultores, vel dii ipsi vituperandi sunt: sed advertendum potius quinam isti sint, & ad quam rem selecti videantur.

CAPUT II.

Qui sint dii selecti, & an ab officiis viliorum deorum habeantur excepti.

HOS certe deos selectos Varro unius libri contextione commendat, Janum, Jovem, Saturnum, Genium, Mercurium, Apollinem, Martem, Vulcanum, Neptunum, Solem, Orcum, Liberum patrem, Tellurem, Cererem, Junonem, Lunam, Dianam, Minervam, Venerem, Vestam: in quibus omnibus ferme viginti, duodecim mares, octo sunt feminae. Haec numina utrum propter majores in mundo administrationes selecta dicuntur, an quod populis magis innotuerunt, majorque est eis cultus exhibitus? Si propterea quia opera majora ab his administrantur in mundo, non eos invenire debuimus inter illam quasi plebejam numinum multitudinem minutis opusculis deputatam. Nam ipse primum Janus, cum puerperium concipitur, unde cuncta opera illa sumunt exordium, minutatim minutis distributa numinibus, aditum aperit recipiendo semini. Ibi est & Saturnus propter ipsum semen. Ibi (b) Liber, qui marem effuso semine liberat. Ibi Libera, quam & Venerem volunt, quae hoc idem beneficium conferat feminae, ut etiam ipsa emissio semine liberetur. Omnes hi ex illis sunt, qui selecti appellantur. Sed ibi est & dea Mena, quae menstruus fluoribus praestit, quamvis Jovis filia, tamen ignobilis. Et hanc (c) provinciam fluorum menstruorum in libro selectorum deorum ipsi Junoni idem auctor assignat, quae in diis selectis etiam regina est: & hic tamquam Juno Lucina cum eadem Mena privigna sua eidem cruori praesidet. Ibi sunt & duo, nescio qui obscurissimi, Vitumnus & Sentinus; quorum alter vitam, alter sensus puerperio largiuntur. Et nimirum multo plus praestant, cum sint ignobilissimi, quam tot illi proceres & selecti. Nam profecto sine vita & sensu, quid est illud totum, quod muliebri utero geritur, nisi nescio quid abjectissimum limo ac pulveri comparandum?

CA-

esse a Libero Baccho Jovis & Semelis filio.
(c) Editi, *providentiam*: Emendantur ex MSS.

CAPUT III.

Quam nulla sit ratio, quae de selectione quorundam deorum possit ostendi, cum multis inferioribus excellentior administrationis deputetur.

QUAE igitur causa tot selectos deos ad haec opera minima compulit, ubi a Vitumno & Sentino, quos fama obscura recondit, in hujus munificentiae partitione superentur? Confert enim selectus Janus aditum & quasi januam semini; confert selectus Saturnus semen ipsum; confert selectus Liber ejusdem feminis emissionem viris; confert hoc idem Libera, quae Ceres seu Venus est, feminis; confert selecta Juno, & haec non sola, sed cum Mena filia Jovis, flores menstruos ad ejus quod conceptum est incrementum: & confert Vitumnus obscurus & ignobilis vitam; confert Sentinus obscurus & ignobilis sensum: quae duo tanto illis rebus praestantiora sunt, quanto & ipsa intellectu ac ratione vincuntur. Sicut enim quae ratiocinantur & intelligunt, profecto potiora sunt his, quae sine intellectu atque ratione, ut pecora, vivunt & sentiunt: ita & illa quae vita sensuque sunt praedita, his quae nec vivunt, nec sentiunt, merito praeferruntur. Inter selectos itaque deos Vitumnus vivificator & Sentinus sensificator magis haberi debuerunt, quam Janus feminis admissor & Saturnus feminis dator vel sator & Libera feminum commotores vel emissores; quae semina indignum est cogitare, nisi ad vitam sensumque pervenerint. Quae munera selecta non dantur a diis selectis, sed a quibusdam incognitis & praestitum dignitate neglectis. Quod si respondetur, omnium initiorum potestatem habere Janum, & ideo illi etiam quod (a) aperitur conceptui non immerito adtribui; & omnium seminum Saturnum; & ideo seminationem quoque hominis non posse ab ejus operatione seungi; omnium seminum emittendorum Liberum & Liberam, & ideo his etiam praesse, quae ad substituendos homines pertinent; omnium purgandorum & pariendorum Junonem, & ideo eam non deesse purgationibus seminarum & partibus hominum: querant quid respondeant de Vitumno & Sentino, utrum & ipsos velint habere omnium quae vivunt & sentiunt potestatem. Quod si concedunt, attendant quam eos sublimius locatur sint. Nam seminibus nasci, in terra & ex terra est; vivere autem atque sentire etiam deos sidereos opinantur. Si autem dicunt Vitumno atque Sentino haec sola adtributa, quae in carne vivescunt & sensibus administrantur; cur non deus ille, qui facit omnia vivere atque sentire, etiam carni vitam praebet & sensum, universali opere hoc munus etiam partibus tribuens? Et quid opus est Vitumno atque Sen-

tino? Quod si ab illo qui vitae & sensibus universaliter praesidet, his quasi famulis ista carnalia velut extrema & ima commissa sunt; ita ne sunt illi selecti destituti familia, ut non invenirent quibus etiam ipsi ista committerent, sed cum tota sua nobilitate, qua visi sunt seligendi, opus facere cum ignobilibus cogerentur? Juno selecta & regina Jovisque soror & conjux, haec tamen Iterduca est pueris, & opus facit cum deabus ignobilissimis Aebona & Adeona. Ibi posuerunt & Mentem deam, quae faciat pueris bonam mentem, & inter selectos ista non ponitur, quasi quidquam majus praestari homini possit. Ponitur autem Juno, quia Iterduca est & Domiduca, quasi quidquam profit iter carpere & domum duci, si mens non est bona: cujus muneris deam selectores isti inter selecta numina minime posuerunt. Quae profecto & Minervae fimerat praerenda, cui per ista minuta opera puerorum memoriam tribuerunt. Quis enim dubitet, multo esse melius habere bonam mentem, quam memoriam quantumlibet ingentem? Nemo enim malus est, qui bonam habet mentem: quidam vero pessimi memoria sunt mirabili, tanto peiores quanto minus possunt quod male cogitant oblivisci. Et tamen Minerva est inter selectos deos; Mentem autem deam turba vilis operuit. Quid de Virtute dicam? quid de Felicitate? Cap. 21. de quibus in quarto libro plura jam diximus: quas cum deas haberent, nullum eis locum inter selectos deos dare voluerunt, ubi dederunt Marti & Orco, uni effectori mortium, alteri receptori.

2. Cum igitur in his minutis operibus, quae minutatim diis pluribus distributa sunt, etiam ipsos selectos videamus, tamquam senatum cum plebe pariter operari; & inveniamus a quibusdam diis, qui nequaquam seligendi putati sunt, multo majora atque meliora administrari, quam ab illis qui selecti vocantur; restat arbitrari non propter praestantiores in mundo administrationes, sed quia provenit eis ut populis magis innotescerent, selectos eos & praecipuos nuncupatos. Unde dicit etiam ipse Varro, quod diis quibusdam patribus & deabus matribus, sicut hominibus, ignobilitas accidisset. Si ergo Felicitas ideo fortasse inter selectos deos esse non debuit, quod ad istam nobilitatem non merito, sed fortuito pervenerunt; saltem inter illos, vel potius praestit illis Fortuna poneretur, quam dicunt deam non (b) rationabili dispositione, sed ut temere acciderit, sua cuique dona conferre. Haec in diis selectis tenere apicem debuit, in quibus maxime quid posset ostendit: quando eos videmus non praecipua virtute, non rationabili felicitate, sed temeraria, sicut eorum cultores de illa sentiunt, Fortunae potestate selectos. Nam & vir disertissimus Sallustius etiam ipsos deos for-

N tassis

(a) Vind. Am. & Er. quod aperit conceptum.

(b) Lov. non irracionabili. Melius editi alii, non rationabili: suffragantibus MSS. qui paullo post loco acciderit, habent accederet.

(a) Vind. & Er. non tantum.

(b) Hunc Liberum Cicero 2. de natura deor. docet alium

In bello tassis adtendit, cum diceret: Sed profecto Fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Non enim possunt invenire causam cur celebrata sit Venus, & obscurata sit Virtus; cum ab istis ambarum consecrata sint numina, nec comparanda sint merita. Aut si hoc nobilitari meruit, quod plures appetunt; plures enim Venerem^{*} quam Virtutem; cur celebrata est dea Minerva, & obscurata est dea Pecunia? cum in genere humano plures alliciat avaritia quam peritia; & in eis ipsis qui sunt artificiosi, raro invenias hominem, qui non habeat artem suam pecuniaria mercede venalem; plurisque pendatur semper propter quod aliquid sit, quam id quod propter aliud sit. Si ergo insipientis iudicio multitudinis facta est deorum ista selectio, cur dea Pecunia Minervae praelata non est, cum propter pecuniam sint artifices multi? Si autem paucorum sapientium est ista distinctio, cur non praelata est Veneri Virtus, cum eam longe ratio praeferat? Saltem certe, ut dixi, ipsa Fortuna, quae, sicut putant qui ei plurimum tribuunt, in omni re dominatur, & res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque; si tantum & in deos valuit, ut temerario iudicio suo quos vellet celebraret, obscuraretque quos vellet, praecipuum locum haberet in selectis, quae in ipsos quoque deos tam praecipuae est potestatis. An ut illic esse non posset, nihil aliud etiam ipsa Fortuna, nisi adversam putanda est habuisse fortunam? Sibi ergo adversata est, quae alios nobiles faciens nobilitata non est.

CAPUT IV.

Melius actum cum diis inferioribus, qui nullis infamantur opprobriis, quam cum selectis, quorum tanta turpitudines celebrentur.

GRATULARETUR autem diis istis selectis quisquam nobilitatis, & claritudinis appetitor, & eos diceret fortunatos, si non eos magis ad injurias quam ad honores selectos videret. Nam illam infamam turbam ipsa ignobilitas texit, ne obrueretur opprobriis. Rideamus quidem, cum eos videmus figmentis humanarum opinionum partitis inter se operibus distributos, tamquam (a) minuscularios vestigium conductores, vel tamquam opifices in vilio argentario, ubi unum vasculum ut perfectum exeat, per multos artifices transit, cum ab uno perfecto perfici posset. Sed aliter non putatum est operantium multitudini consulendum, nisi ut singulas artis partes cito ac facile discerent singuli, ne omnes in arte una tarde ac difficile cogerentur esse perfecti. Verumtamen vix quisquam reperitur deorum non selectorum, qui aliquo crimine famam traxit infamem; vix autem selectorum quispiam, qui non

in se notam contumeliae insignis acceperit. Illi ad istorum humilia opera descenderunt, isti in illorum sublimia crimina non venerunt. De Jano quidem non mihi facile quidquam occurrit, quod ad probum pertineat. Et fortasse talis fuerit, innocentius vixerit & a facinoribus flagitiisque remotius. Saturnum fugientem benignus excepit: cum hospite partitus est regnum, ut etiam civitates singulas conderent, iste Janiculum, ille Saturniam. Sed isti in cultu deorum omnis dedecoris appetitores, cujus vitam minus turpem invenerunt, cum simulacri monstrosa deformitate turparunt, nunc eum bifrontem, nunc etiam quadrifrontem, tamquam geminum, facientes. An forte voluerunt, ut, quoniam plurimi dii selecti erubescenda perpetrando amiserant frontem, quanto iste innocentior esset, tanto frontosior appareret?

CAPUT V.

De paganorum secretiore doctrina physicisque rationibus.

SED ipsorum potius interpretationes physicas audiamus, quibus turpitudinem miserrimi erroris, velut altioris doctrinae specie colorare conantur. Primum eas interpretationes sic Varro commendat, ut dicat antiquos simulacra deorum & insignia, ornatuque finxisse, quae cum oculis animadvertissent hi qui adissent doctrinae mysteria, possent animam mundi ac partes ejus, id est, deos veros animo videre: quorum qui simulacra specie hominis fecerunt, hoc videri secutos, quod mortalium animus qui est in corpore humano, simillimus est immortalis animi: tamquam si vasa ponerentur causa notandorum deorum, & in Liberi aede cenophorum sisteretur, quod significaret vinum, per id quod continet id quod continetur: ita per simulacrum quod formam haberet humanam, significari animam rationalem, quod eo velut vase natura ista soleat contineri, cujus naturae deum volunt esse, vel deos. Haec sunt mysteria doctrinae, quae ille vir doctissimus penetraverat, unde in lucem ista proferret. Sed o homo acutissime, num in istis doctrinae misteriis illam prudentiam perdidisti, qua tibi sobrie visum est, quod hi qui primi populus simulacra constituerunt, & metum demulserunt civibus suis, & errorem addiderunt; castiusque deos sine simulacris veteres observasse Romanos? Hi enim tibi fuerunt auctores, ut haec contra posteriores Romanos dicere auderes. Nam si & illi antiquissimi simulacra coluissent, fortassis totum istum sensum de simulacris non constituendis, interim (b) verum, timoris silentio premeres, & in hujusmodi perniciosis vanisque figmentis mysteria ista doctrinae loquacius & elatius praedicares. Anima tamen tua tam docta & ingeniosa, (ubi te multum dolemus) per haec mysteria doctrinae ad Deum

Deum (a) suum, id est, a quo facta est, non cum quo facta est; nec cujus portio, sed cujus conditio est; nec qui est omnium anima, sed qui fecit omnem animam, quo solo illustrante fit anima beata, si ejus gratiae non sit ingrata, nullo modo potuit pervenire. Verum ista mysteria doctrinae qualia sint, quantique pendenda, quae sequuntur ostendent. Fatetur interim vir ille doctissimus, animam mundi ac partes ejus esse veros deos: unde intelligitur totam ejus theologia, eam ipsam scilicet naturalem, cui plurimum tribuit, usque ad animae rationalis naturam se extendere potuisse. De naturali enim paucissima praeloquitur in hoc libro: in quo videbimus utrum per interpretationes physiologicas ad hanc naturalem possit referre civilem, quam de diis selectis ultimam scripsit. Quod si potuerit, tota naturalis erit: & quid opus erat ab ea civilem tanta cura distinctionis abjungere? Si autem recto discrimine separata est; quando nec ista vera est quae illi naturalis placet; pervenit enim usque ad animam, non usque ad verum Deum qui fecit & animam: quanto est abjectior & falsior ista civilis, quae maxime circa corporum est occupata naturam; sicut ipsae interpretationes ejus, ex quibus quaedam (b) necessario commemorare me oportet, tanta ab ipsis exquisita & enucleata diligentia demonstrabunt?

CAPUT VI.

De opinione Varronis, qua arbitratus est Deum animam esse mundi, qui tamen in partibus suis habeat animas multas, quarum divina natura sit.

DICIT ergo idem Varro adhuc de naturali theologia praequens, deum se arbitrari esse animam mundi, quem Graeci vocant κόσμον, & hunc ipsum mundum esse deum: sed sicut hominem sapientem, cum sit ex corpore & animo, tamen ab animo dici sapientem; ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo & corpore. Hic videtur quoquo modo confiteri unum Deum; sed ut plures etiam introducat, adjungit mundum dividi in duas partes, caelum & terram; & caelum bifariam, in aethera & aera; terram vero in aquam & humum: e quibus summum esse aethera, secundum aera, tertiam aquam, infimam terram: quas omnes partes quatuor animarum esse plenas, in aethere & aere immortalium, in aqua & terra mortalium; ab summo autem circuitu caeli ad circulum lunae aetherias animas esse astra ac stellas, eos caelestes deos non modo intelligi esse, sed etiam videri: inter lunae vero gyrum & nimborum ac ventorum cacumina aeras esse animas, sed eas animo, non oculis videri; & vocari heroas, & lares, & genios. Haec est videlicet breviter in

(a) Sic Vind. Am. & MSS. At Er. & Lov. ad Deum summum.

(b) Vind. Am. Er. & MSS. necessaria.

(c) Plures & optimae notae MSS. cum Vind. Am. & Er. Februm. Non male fortassis, tametsi apud Varronem l. 5.

ista praelocatione proposita theologia naturalis, quae non huic tantum, sed multis philosophis placuit: de qua tunc diligentius differendum est, cum de civili, quantum ad deos selectos attinet, opitulante Deo vero, quod restat implevero.

CAPUT VII.

An rationabile fuerit, Janum & Terminum in duo numina separari.

JANUS igitur, a quo sumit exordium, quaro quinquam sit? Respondetur, Mundus est. Brevis haec plane est atque aperta responsio. Cur ergo ad eum dicuntur rerum initia pertinere, fines vero ad alterum, quem Terminum vocant? Nam propter initia & fines duobus istis diis duos menses perhibent dedicatos, praeter illos decem quibus usque ad Decembrem caput est Martius; Januarius Jano; Februarium Termino. Ideo Terminalia eodem mense Februarii celebrari dicunt, cum sit sacrum purgatorium, quod vocant (c) Februum; unde mensis nomen accepit. Numquid ergo ad mundum, qui Janus est, initia rerum pertinent, & fines non pertinent, ut alter illis deus praeficeretur? Nonne omnia quae in hoc mundo fieri dicunt, in hoc etiam mundo terminari fatentur? Quae est ista vanitas, in opere illi dare potestatem dimidium, in simulacro faciem duplicem? Nonne istum bifrontem multo elegantius interpretarentur, si eundem & Janum & Terminum dicerent; atque initiis unam faciem, finibus alteram darent? Quoniam qui operatur, utrumque debet intendere. In omni enim motu actionis suae qui non respicit initium, non prospicit finem. Unde necesse est (d) a memoria respiciente prospiciens connectatur intentio. Nam cui exciderit quod coeperit, quomodo finiat non inveniet. Quod si vitam beatam in hoc mundo inchoari putarent, extra mundum perfici, & ideo Jano, id est, mundo, solam initiorum tribuerent potestatem; profecto ei praeponerent Terminum, eumque a diis selectis non alienarent. Quamquam etiam nunc cum in istis duobus diis initia rerum temporalium finesque tractantur, Termino dari debuit plus honoris. Major enim laetitia est, cum res quaeque perficitur: sollicitudinis autem plena sunt coepa, donec perducantur ad finem, quem qui aliquid incipit, maxime appetit, intendit, exspectat, exoptat; nec de re inchoata, nisi terminetur, exultat.

N 2

Diu

de Latina ling. legatur: Februum Sabinis purgamentum, & in Sacris nostris verbum.

(d) Sic omnes MSS. quorum unus tamen loco prospiciens, habet prospicientis. At editi, necesse est ut memoria respiciente prospiciens &c.

(a) Lov. minutularios. Vind. Am. Er. & aliquot MSS. minuscularios. Alii veteres libri, hic & infra cap. 11. mi-

minuscularios.

(b) Editi, interim veri timoris &c. Corrigitur ex MSS.

CAPUT VIII.

Ob quam caussam cultores Jani bisfrontem imaginem ipsius finxerint, quam tamen etiam quadrifrontem videri volunt.

SED jam bisfrontis simulacri interpretatio proferatur. Duas eum facies ante & retro habere dicunt, quod hiatus noster, cum os aperimus, mundo similis videatur: unde & palatum Græci *σπάρων* appellant: & nonnulli, inquit, poetæ Latini cælum * vocaverunt palatium: a quo hiatus oris, & foras esse aditum ad dentes versus, & introrsus ad fauces. Ecce quo perductus est mundus propter palati nostri vocabulum vel græcum, vel poeticum. Quid autem hoc ad animam, quid ad vitam æternam? Propter solas salivas colatur hic deus, quibus partim glutendis, partim exspuendis, sub cælo palati utraque panditur janua. Quid est porro absurdius, quam in ipso mundo non invenire duas januas ex adverso sitas, per quas vel admittat ad se aliquid intro, vel emittat a se foras; & de nostro ore & gutture, quorum similitudinem mundus non habet, velle mundi simulacrum componere in Jano, propter solum palatum, cujus similitudinem Janus non habet? Cum vero eum faciunt quadrifrontem & Janum geminum appellant, ad quatuor mundi partes hoc interpretantur, quasi aliquid spectet mundus foras, sicut per omnes facies Janus. Deinde si Janus est mundus, & mundus quatuor partibus constat, falsum est simulacrum Jani bisfrontis: (a) aut si propterea verum est, quia etiam nomine Orientis & Occidentis totus solet mundus intelligi, numquid cum duas partes alias nominamus Septentrionis & Austri, sicut illum quadrifrontem dicunt geminum Janum, ita quisquam geminum dicturus est mundum? Non habent omnino unde quatuor januas, quæ intrantibus & exeuntibus pateant, interpretentur ad mundi similitudinem; sicuti de bisfronte quod dicerent saltem in ore hominis invenerunt; nisi Neptunus forte subveniat & porrigat piscem, cui præter hiatum oris & gutturis etiam dextra & sinistra fauces patent. Et tamen hanc vanitatem per tot januas nulla effugit anima, nisi quæ audit veritatem dicentem: *Ego sum janua.*

CAPUT IX.

De Jovis potestate, atque ejusdem cum Jano comparatione.

1. JOVEM autem, qui etiam (b) Juppiter dicitur, quem velint intelligi, exponant. Deus est, inquiunt, habens potestatem causarum, quibus aliquid fit in mundo. Hoc quam magnum sit, nobilissimus Virgilii versus ille testatur: Felix qui potuit rerum cognoscere causas. Sed cur ei præponitur Janus, hoc nobis vir ille acutissimus doctissimisque respondeat.

(a) Editi post Jani bisfrontis, addunt, quia Janus est quadrifrons legitur, numquam tamen quadrifrons invenitur: quod a MSS. abest.

(b) Jovis & Juppiter perinde in recto dicebatur; sed usus

Quoniam penes Janum, inquit, sunt prima, penes Jovem summa. Merito ergo rex omnium, Juppiter habetur. Prima enim vincuntur a summis: quia licet prima præcedant tempore, summa superant dignitate. Sed recte hoc diceretur, si factorum prima discernentur & summa: sicut initium facti est proficisci, summum pervenire; initium facti inceptio discendi, summum perceptio doctrinæ: ac sic in omnibus prima sunt initia, (c) summique sunt fines. Sed jam hoc negotium inter Janum Terminumque discussum est. Causæ autem quæ dantur Jovi, efficientia sunt, non effecta: neque ullo modo fieri potest, ut vel tempore præveniantur a factis initiisve factorum. Semper enim prior est res quæ facit, quam illa quæ fit. Quapropter si ad Janum pertinent initia factorum, non ideo priora sunt efficientibus causis, quas Jovi tribuunt. Sicut enim nihil fit, ita nihil inchoatur ut fiat, quod non faciens causa præcesserit. Hunc sane deum, penes quem sunt omnes causæ factorum omnium naturarum naturaliumque rerum, si Jovem populi appellant, & tantis contumeliis tamque scelestis criminationibus colunt, tætriore sacrilegio sese obstringunt, quam si prorsus nullum putarent deum. Unde satius esset eis alium aliquem Jovis nomine nuncupare, dignum turpibus & flagitiosis honoribus, supposito vano figmento quod potius blasphemarent, (sicut Saturno dicitur suppositus lapis, quem pro filio devoraret) quam istum deum dicere & tonantem & adulterantem, & totum mundum regentem & per tot supra diffluentem, & naturarum omnium naturaliumque rerum causas summam habentem & suas causas bonas non habentem.

2. Deinde quæro, quem jam locum inter deos huic Jovi tribuant, si Janus est mundus. Deos enim veros animam mundi ac partes ejus iste definivit: ac per hoc quidquid hoc non est, non est utique secundum istos verus deus. Num igitur ita dicturi sunt Jovem animam mundi, ut Janus sit corpus ejus, id est, iste visibilis mundus? Hoc si dicunt, non erit quemadmodum Janum deum dicant; quoniam mundi corpus non est deus vel secundum ipsos, sed anima mundi ac partes ejus. Unde apertissime idem dicit, deum se arbitrari esse animam mundi, & hunc ipsum mundum esse deum, sed sicut hominem sapientem, cum sit ex animo, & corpore, tamen ex animo dici sapientem; ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo & corpore. Solum itaque mundi corpus non est deus: sed aut sola anima ejus, aut simul corpus & animus; ita tamen ut non sit a corpore, sed ab animo deus. Si ergo Janus est mundus, & deus est Janus, numquid Jovem ut deus esse possit, aliquam partem Jani esse dicturi sunt?

Ma-

demum obtinuit, ut in obliquo Jovis, in recto Juppiter tantum diceretur.

(c) Sic MSS. Editi vero, summæque sunt fines.

Magis enim Jovi universum solent tribuere: unde est, * Jovis omnia plena. Ergo & Jovem, ut deus sit, & maxime rex deorum, non alium possunt existimare quam mundum; ut diis ceteris secundum istos suis partibus regnet. In hanc sententiam etiam quosdam versus Valerii Sorani exponit idem Varro, in eo libro quem seorsum ab istis de cultu deorum scripsit: qui versus hi sunt:

Juppiter omnipotens regum (a) rerumque deumque

Progenitor genitrixque deum, deus unus, & omnis.

Exponuntur autem in eodem libro, ita ut eum marem existimarent, qui semen emitteret, feminam quæ acciperet; Jovemque esse mundum, & eum omnia semina ex se emittere, & in se recipere: Qua causa, inquit, scripsit Soranus, Juppiter progenitor genitrixque: nec minus cum causa unum & omnia idem esse; mundus enim unus, & in eo uno omnia sunt.

CAPUT X.

An Jani & Jovis recta discretio sit.

CUM ergo Janus mundus sit, & Juppiter mundus sit, unusque sit mundus, quare duo dii Janus, & Juppiter? Quare seorsus habent templa, seorsus aras, diversa sacra, dissimilia simulacra? Si propterea quod alia vis est primordiorum, alia causarum, & illa Jani, illa Jovis nomen accepit; numquid si unus homo in diversis rebus duas habeat potestates aut duas artes, quia singularum diversa vis est, ideo duo iudices aut duo dicuntur artifices? Sic ergo & unus Deus, cum ipse habeat potestatem primordiorum, ipse causarum, num propterea illum duos deos esse necesse est putari, quia primordia causæque res duæ sunt? Quod si hoc justum putant; etiam ipsum Jovem tot deos esse dicant, quotquot ei cognomina propter multas potestates dederunt: quoniam res omnes ex quibus illa cognomina sunt adhibita, multæ atque diversæ sunt; ex quibus pauca commemoro.

CAPUT XI.

De cognominibus Jovis, quæ non ad multos deos, sed ad unum eundemque referuntur.

DIXERUNT eum Victorem, Invictum, Opitulum, Impulforem, Statorem, Centum-pedam, Supinalem, Tigillum, (b) Alnum, Ruminum, & alia quæ persequi longum est. Hæc autem cognomina imposuerunt uni deo propter causas potestatesque diversas, non tamen propter tot res etiam tot deos eum esse coegerunt: quod omnia vinceret; quod a nemine vinceretur; quod opem indigentibus ferret; quod haberet potestatem; quod statuendi, stabiliendi, resupinandi contineret ac sustineret; quod aleret omnia;

(a) Vind. Am. & Er. regum rex ipse deusque.

(b) Am. & Er. Alinum.

(c) Sola editio Lov. quem continere dicunt mundum.

(d) Editi hoc etiam loco alter. At MSS. altera, scilicet

quod ruma, id est, mamma aleret animalia. In his, ut advertimus, quædam magna sunt, quædam exigua; & tamen unus utraque facere perhibetur. Puto inter se propinquiora esse causas rerum atque primordia, propter quas res unum mundum duos deos esse voluerunt, Jovem atque Janum, (c) quam continere mundum & mammam dare animalibus: nec tamen propter hæc duo opera tam longe inter se vi & dignitate diversa, duo dii esse compulsi sunt; sed unus Juppiter, propter illud Tigillus, propter illud Ruminus appellatus est. Nolo dicere, quod animalibus mammam præbere sugentibus magis Junonem potuit decere, quam Jovem: præsertim cum esset etiam diva Rumina, quæ in hoc opus adiutorium illi famulatumve præberet. Cogito enim posse responderi, & ipsam Junonem nihil aliud esse quam Jovem, secundum illos Valerii Sorani versus, ubi dictum est:

Juppiter omnipotens regum rerumque deumque

Progenitor genitrixque deum.

Quare ergo dictus est & Ruminus, cum diligentius fortasse quærentibus ipse inveniat esse etiam illa diva Rumina? Si enim majestate deorum recte videbatur indignum, ut in una spica alter ad curam geniculi, (d) altera ad folliculi pertineret; quanto est indignius unam rem infimam, id est, ut mamma alantur animalia, duorum deorum potestate curari, quorum sit unus Juppiter rex ipse cunctorum; & hoc agat non saltem cum conjuge sua, sed cum ignobili nescio qua Rumina, nisi quia ipse est etiam ipsa Rumina (e); Ruminus fortasse pro sugentibus maribus, Rumina pro feminis? Dicerem quippe noluisse illos Jovi femininum nomen imponere, nisi & in illis versibus Progenitor genitrixque diceretur; & inter alia ejus cognomina legerem, quod etiam Pecunia vocaretur, quam deam inter illos minuscularios invenimus, & in quarto libro commemoravimus. Sed cum & mares & feminae habeant pecuniam, cur non & Pecunia & Pecunius appellatus sit, sicut Rumina & Ruminus, ipsi viderint.

CAPUT XII.

Quod Juppiter etiam Pecunia nuncupetur.

QUAM vero eleganter rationem hujus nominis reddiderunt? Et pecunia, inquiunt, vocatur, quod ejus sunt omnia. O magnam rationem divini nominis! Immo vero ille cujus sunt omnia, vilissime & contumeliosissime Pecunia nuncupatur. Ad omnia enim quæ cælo & terra continentur, quid est pecunia in omnibus omnino rebus, quæ ab hominibus nomine pecuniæ possidentur? Sed nimis hoc avaritia Jovi nomen imposuit, ut quisquis amat pecuniam, non quemlibet deum, sed

cet Volutina. Vide supra lib. 4. c. 8.

(e) Hic in editis additur, ipse Ruminus: quod abest a MSS.